

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ГУЛЯЙ Алла Миколаївна

УДК 94(477+470): 327 “1659/1668”

**УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ
1659-1668 рр.**

07. 00. 01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
ЩЕРБАК Віталій Олексійович
доктор історичних наук,
професор

К И Ї В-2006

ЗМІСТ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4-8
Розділ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	9-31
Розділ 2 ВІДНОСИНИ МІЖ КОЗАЦЬКОЮ УКРАЇНОЮ ТА РОСІЄЮ У 1659-1663 рр.	32-114
2.1. Україна в системі управління Московської держави	32-60
2.2. Юрій Хмельницький: від Переяславської ради 1659 р. до Слободищенського трактату 1660 р.	61-82
2.3. Лівобережна Україна у сфері впливу московської політики за наказного гетьмана Яким Сомка (1660 – 1663 рр.).....	83-114
Розділ 3 УКРАЇНСЬКО – РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ У 1663-1668 рр.	115-166
3.1. Промосковська політика гетьмана Івана Брюховецького (1663-1666 рр.).....	115-142
3.2. Андрусівське перемир'я і українсько-російські стосунки 1667-1668 рр.	143-166
ВИСНОВКИ	167-171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	172-187
ДОДАТКИ	188-201

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Акты ЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею

Акты МГ – Акты Московского государства

НБУВ ІР – Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, Інститут рукописів

НМІУ – Національний музей історії України в Києві

ПКК – Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов

РДАДА – Російський державний архів давніх актів у Москві

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України в м. Києві

КС – Киевская старина

УІЖ – Український історичний журнал

ВСТУП

Актуальність теми дослідження.

Державотворчі процеси в оновленій Україні вимагають від суспільства глибокого знання своєї історії, перегляду і переосмислення багатьох її сторінок. Одним із пріоритетних напрямків досліджень сучасної вітчизняної історичної науки є проблематика українсько-російських відносин.

Грунтовне знання історичного досвіду українського державотворення, і в тому числі 1659-1668 рр., та ролі Москви у цьому процесі дозволить уникнути багатьох трагічних помилок минулого, позбутися нарешті комплексу “малоросійства”, “молодшого брата”, провінційності і на сучасному етапі правильно розставити акценти та пріоритети у взаєминах із найближчим сусідом та важливим зовнішньо-політичним партнером.

Неоднозначні стосунки, що існували на різних етапах історії між українським та російським народами, протягом кількох століть привертають до себе пильну увагу як вітчизняних так і зарубіжних дослідників. Російська дожовтнева і особливо радянська історіографія ігнорували факт державницьких змагань українців другої половини XVII ст. і державної суті Гетьманщини, спотворено подавали схему тогочасних українсько-російських взаємовідносин, замовчували негативну роль “московського чинника” у справі знищення козацької України. Багато аспектів вказаної проблематики було віднесено до явищ “буржуазного націоналізму” і взагалі не вивчалися. Погляди ж вітчизняних вчених зазнали значної еволюції, особливо щодо подій другої половини XVII ст.

Актуальність дослідження визначається ще й тим, що саме період 1659-1668 років започаткував різку зміну політичного курсу Москви щодо України, став першим етапом на шляху обмеження царським урядом автономії Козацької держави та її інтеграції до Росії через систему нав'язаних договорів, активне втручання у внутрішні справи українців.

Окрім того, проблема українсько-російських політичних відносин означеного періоду не знайшла комплексного відображення в історіографії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконувалася у межах розробки планової теми відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАН України “Українське суспільство доби середньовіччя-початку нового часу: політичні, економічні, правові, міжконфесійні взаємини, соціокультурні уявлення та ціннісні системи” (державний реєстраційний номер 0103U003921).

Об'єктом дослідження є соціально-політичні процеси в Гетьманщині у 1659-1668 рр., російська політика щодо останньої та її вплив на перебіг подій у регіоні.

Предметом дослідження є українсько-російські політичні стосунки 1659-1668 рр. як важливий чинник історії України доби Руїни.

Географічні межі дослідження охоплюють територію козацької України, що перебувала у підпорядкуванні Росії в 1659-1668 рр. (до жовтня 1660 року вона включала землі по обидва береги Дніпра*, після переходу Юрія Хмельницького під Чудновим на бік польського короля – Лівобережжя), а також Запорозжя, яке в досліджуваний період формально визнавало зверхність Москви. Враховуючи, однак, що соціально-політичні процеси в обох частинах України в означений період дуже тісно переплітаються і часто-густо взаємообумовлені, зважаючи на зносини царських властей із правобережними гетьманами Юрієм Хмельницьким та Петром Дорошенком, а також московсько-польські переговори стосовно України, в дослідженні побіжно висвітлюється і перебіг подій на підпорядкованому (з 1660 р.) Речі Посполитій Правобережжі.

* Йдеться про Українську козацьку державу, територія якої сформувалася у ході Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, мала полково-сотенний устрій, на кінець 1659 р. включала полки Ніжинський, Чернігівський, Переяславський, Прилуцький, Миргородський, Полтавський, Лубенський, Київський, Черкаський, Ірклівський, Канівський, Чигиринський, Корсунський, Уманський, Брацлавський, Кальницький, Білоцерківський, Паволоцький, Овруцький, але протягом досліджуваного періоду їх кількість і назви змінювалися.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1659-1668 років і обумовлені новими тенденціями у політиці Росії щодо України, які знайшли своє відображення у спробах царського уряду обмежити автономію Козацької держави. Нижня дата обумовлена другим обранням на посаду гетьмана Юрія Хмельницького і нав'язаними йому у Переяславі новими договірними статтями, які засвідчили різку зміну політичного курсу Москви щодо України, початок наступу російських властей на її автономні права. За верхню межу обрано події осені 1668 року, коли, після невдалої спроби Петра Дорошенка об'єднати землі по обидва береги Дніпра під своєю булавою в єдину соборну державу, наказний гетьман Дем'ян Многогрішний склав присягу царю і повернув Лівобережну Україну у московське підданство.

Мета дослідження: на основі існуючої джерельної бази, нововиявлених архівних матеріалів, здобутків вітчизняної та зарубіжної історіографії здійснити комплексний аналіз українсько-російських політичних відносин 1659-1668 років.

Реалізація вказаної мети досягається через розв'язання наступних завдань:

- охарактеризувати соціально-політичне становище підпорядкованих Росії українських земель у 1659-1668 рр.;
- з'ясувати, які плани виношували українська і російська сторони для усталення політичних відносин;
- розкрити особливості україно-російських відносин за гетьманування Юрія Хмельницького (1659-1663 рр.);
- визначити головні чинники промосковського курсу Івана Брюховецького і наслідки цієї політики для Гетьманщини;
- дослідити механізм зв'язку між козацькою Україною та Москвою через висвітлення діяльності приказів і царських воєвод;
- з'ясувати роль української сторони, її політичних ініціатив, у справі обмеження Росією автономії Гетьманщини.

Методологічну основу дослідження складають принципи історизму, об'єктивності, системності, що передбачають пріоритетність документальних фактів, охоплення та залучення їх до науково-критичного аналізу, об'єктивне висвітлення подій і узагальнення отриманої інформації. В процесі роботи використані загальнонаукові методи синтезу розвитку знань, аналізу, а також ретроспективний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, статистичний та інші спеціальні методи історичних досліджень.

Наукова новизна роботи. Вперше у вітчизняній історичній науці комплексно розкрито тему українсько-російських політичних відносин 1659-1668 рр. В результаті залучення раніше невідомих писемних джерел і з'ясування додаткових інформативних можливостей вже опублікованих матеріалів та науково-критичного їх аналізу:

- розкрито основні напрямки московської політики щодо України 1659-1668 років;
- з'ясовано бачення українською та російською сторонами сутності і перспектив розвитку своїх взаємовідносин;
- досліджено і охарактеризовано методи, що їх використовувала Москва для досягнення своїх політичних цілей у регіоні;
- показано роль української сторони в справі обмеження автономії Гетьманщини і її політичного підпорядкування Росії;
- висвітлено причини, хід і наслідки для україно-російських відносин антимосковського повстання 1668 року.

Практичне значення роботи полягає в тому, що зібраний у ній фактологічний матеріал, основні положення, узагальнення, висновки можуть бути використані при підготовці підручників та навчальних посібників з історії України, інших наукових досліджень з відповідної проблематики, а також для читання спеціалізованих курсів з історії українсько-російських відносин, Національно-визвольної війни 1648-1676 рр., козацької доби тощо.

Апробація основних положень і висновків дослідження здійснена у вигляді доповідей на VII, XII, XIII наукових конференціях “Нові дослідження

пам'яток українського козацтва XVI-XVIII ст.” (Київ, 1998, 2003, 2004 рр.), “Украина – Россия: история и современность” (Умань, 2002 р.).

Публікації. Результати наукових пошуків автора викладені у чотирьох статтях у фахових часописах:

1. Документи з історії українсько-російських відносин другої половини XVII ст. // Київська старовина. – 1999. - №3. – С. 146-155.
2. Лівобережна Україна у сфері впливу московської політики за наказного гетьмана Якимом Сомком (1660-1663) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2003. - №1. – С. 119-126.
3. Промосковська політика гетьмана Івана Брюховецького 1663-1668 рр. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2003. - №5. – С. 146-154.
4. Україна в системі управління Росії (1659-1669 рр.) // Київська старовина. – 2004. - №3. – С. 18-29.

Структура та обсяг дисертаційної роботи зумовлені характером, метою і завданнями дослідження. Структура побудована за проблемно-хронологічним методом, включає вступ, 3 розділи, висновки, список використаних джерел та літератури (214 позицій) і додатки (5 позицій).

Розділ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

Проблема українсько-російських відносин другої половини XVII ст. через свою надзвичайну історичну значимість здавна привертала до себе увагу дослідників. Її історіографію започаткували ще старшинсько-козацькі літописи XVII-XVIII ст. – Самовидця, Величка, Граб'янки, Дворецьких та інші, які базувалися на тогочасних документах, хроніках, щоденниках очевидців і учасників подій, а також на власних враженнях авторів. Розкриваючи загальну соціально-політичну і військову історію козацької України, літописці обов'язково звертали увагу на стосунки між Військом Запорозьким і Москвою, виказуючи часто-густо і власну точку зору на цей важливий аспект. Так, військовий канцелярист Самійло Величко, будучи прихильником українсько-московського союзу, негативно оцінює діяльність гетьманів і старшин, що намагалися його розірвати і шукали протекції польського короля чи турецького султана. Водночас Величко виступає поборником автономних прав козацької держави у складі Росії, протестує проти втручання останньої у внутрішні справи України, в зв'язку із чим засуджує діяльність гетьмана Івана Брюховецького, що “безрозумно знищив давні малоросійські вольності, бо допустив і дозволив безоглядно бути по всіх малоросійських містах московським воєводам, які згідно того дозволу відразу ж наїхали за монаршим указом у Малу Росію й почали панувати з великим і безпошанівним всенародним малоросійським утяженням” [83, с.50]. Відверто негативну оцінку дає Величко московсько-польським переговорам 60-х років і Андрусівському перемир'ю, ухваленому всупереч інтересам України.

Подібних поглядів дотримується і Григорій Граб'янка. Наголошуючи на необхідності збереження автономії Козацької держави під протекторатом Москви, він виступає проти запровадження воєводського правління в Гетьманщині, підкреслює, що антимосковське повстання 1668 р. сталося саме

через прибуття в Україну воєвод і “з причин їхніх здирств великих та напастей і перепису” [82, с.135]. На його глибоке переконання, адміністративна влада в Гетьманщині має залишатися в руках козацької старшини.

Літописи другої половини XVII-XVIII ст. послужили основою для подальших розробок обраної теми в XIX ст. вже професійними дослідниками історії України, серед яких першим був Д. Бантиш-Каменський. Його узагальнююча праця “Исторія Малой Россіи”, опублікована 1822 р., за визначенням Д. Дорошенка, стала “епохальним явищем в українській історіографії” [123, с.75], хоча й написана з позицій цілковитої лояльності автора до Москви. Розглядаючи союз України і Росії, як повернення останньою втрачених раніше земель, Д. Бантиш-Каменський відповідно сприймає і оцінює стосунки між ними, виправдовує політику царських властей щодо новоприєднаних земель [97].

На захист козацького автономізму, проти втручання російської адміністрації в українські справи виступив М. Маркевич. У своїй роботі “Исторія Малороссіи” він засудив поведінку Юрія Хмельницького у Переяславі 1659 р., коли “единственный в Государстве сановник, Гетман Царя русскаго, преклонил выю перед простым, обыкновенным боярином (Трубецким – Г. А.)”, дав різко негативну оцінку підписаним тоді статтям, а також Московським домовленостям 1665 р., вважаючи останні зрадою Брюховецького Україні. Водночас дослідник наголошував на тому, що прості українці завжди стояли за царя і лише окремі представники суспільної верхівки – політичні інтриганти, “искатели золота и власти” прагнули “отложиться” від Москви [143, с.64, 122-126].

Суттєві зрушення у розробці проблематики обраної теми спостерігаються в другій половині XIX ст., у період становлення історії як науки, що супроводжувалося активною археографічною діяльністю українських та російських дослідників і введенням до наукового обігу великого масиву незнаних раніше джерел. Серед вітчизняних вчених у цей

час особливо плідно працюють представники так званого “народницького” напрямку М. Костомаров, О. Лазаревський, В. Іконніков та інші, які в центр своїх досліджень ставили народ, як головного об’єкта і рушія історії, соціально-економічні відносини та народні рухи. До козацької доби в історії України вони відносилися досить скептично, акцентували увагу на становому егоїзмі і властолюбстві української старшини. Однак, аналізуючи науковий доробок та історичні погляди “народників”, слід пам’ятати, що вони формувалися в умовах панування в імперській Росії великодержавної шовіністичної ідеології і певною мірою зазнали її впливу.

На якісно новий рівень у вивченні і розробці питань історії козацького періоду XVII-XVIII ст. вийшов М. Костомаров. У низці своїх праць, серед яких “Гетманство Юрія Хмельницького”, “Руїна”, “Мазепа и Мазепинцы” [135; 136; 138], він підкреслює колоніальний характер політики Москви щодо України в другій половині XVII ст., а стосунки між ними розглядає як ворожі. Вчений ввів до наукового обігу поняття “Руїна”. На його думку, саме “бестолковая” політика царських властей обумовила поділ українського суспільства на два табори – “желавших и нежелавших пребывать в государственной связи с Москвою” [138, с.92], і була одним із чинників внутрішньої політичної руїни козацьких земель. Водночас М. Костомаров одним із перших в українській історіографії приходить до висновку, що в означений період українці не могли мати “самобытно-отдельного, ни с кем не связанного государства” через своє вкрай несприятливе геополітичне становище, а тому й прагнули отримати незалежність у федеративному союзі “с другим политическим телом” і, зневірившись у Польщі та Туреччині, віддали, зрештою, перевагу Московській державі. Виступаючи прихильником такого федеративного устрою, вчений, однак, із жалем констатує, що царський уряд не виправдав сподівань українського суспільства, оскільки розумів приєднання Козацької держави “не иначе как в смысле обращения вольных козаков в царских холопей, – так, чтобы народ южнорусский усвоил себе народность севернорусскую и слился с народом

Московского Государства до потери собственного личного бытия, чтобы не представлялось разницы ни в администрации, ни в задачах внутренней общественной жизни, чтобы всякія этнографическія особенности изгладились” [136, с.598-600].

Не оминув своєю увагою питання українсько-російських стосунків 60-х років XVII ст. інший представник народницького напрямку В. Іконніков, який, на відміну від М. Костомарова, підійшов до нього з позицій лояльності і прихильності до Росії. Характеризуючи, зокрема, ставлення до Козацької держави Олексія Михайловича, він підкреслює, що цар дивився на українське питання головним чином з релігійної точки зору і прагнув будь-що захистити православну Україну від польського католицизму, утримавши її під своєю рукою, а тому категорично засуджував антиукраїнську позицію свого дипломата Афанасія Ордин-Нащокіна [127]. В україно-московському союзі В. Іконніков вбачає “соединеніе обеих половин России”, звертає увагу на виняткове стратегічне значення для Москви “искони вечной вотчины” міста Києва, де постійно перебували царські агенти, збираючи свідчення про події у сусідніх державах Польщі, Криму, Туреччині і військові наміри останніх [128, с.223].

Важливим внеском у розробку теми стала праця відомого українського вченого-етнографа Ф. Сумцова “Лазар Баранович”. Українсько-російські відносини досліджуваного періоду розкриваються в ній через призму діяльності чернігівського єпископа. Виступаючи палким прихильником останнього, автор звертає увагу на політичну поміркованість Барановича і дипломатичний хист у стосунках із офіційною Москвою, позитивно оцінює його діяльність в якості посередника у зносинах між царськими властями і козацькою верхівкою. Водночас Ф. Сумцов засуджує блюзнірську позицію окремих представників українського духовенства, зокрема, київського місцеблюстителя єпископа Мефодія та ніжинського протоієрея Адамовича, які сприяли централізаторській політиці Росії в Гетьманщині, висловлює різко негативне ставлення до факту присутності в Україні царських воєвод –

“незванных защитников и благотворителей” [182, с.87].

Окремих аспектів досліджуваної теми торкнувся у своїх студіях відомий український історик-архівознавець О. Левицький. Стосунки між козацькою Україною і Росією у 60-і рр. XVII ст. він також оцінює з автономістичних позицій. На його думку, тогочасна політична ситуація на українських землях по обидва береги Дніпра значною мірою обумовлена була політикою московського керівництва, яке ні за що не погоджувалося “ни на якіє уступки в пользу расширения автономических прав Малороссии”, а це, в свою чергу, відштовхувало гетьманський уряд від Москви і призводило до чергових “шатостей”. Дослідник звертає також увагу на “непрочность” відносин між новоприєднаними українськими землями і Росією, відсутність “нравственных” зв’язків між двома народами [140, с.44, 96].

У полеміці з українською розвивалася і російська дореволюційна історіографія проблеми, представлена працями С. Соловйова, Г. Карпова, В.Ейнгорна, О. Барсукова, І. Розенфельда, П. Матвеева, Д. Павлищева та інших.

З великодержавних позицій підходить до української історії С.Соловйов, який вважає українське козацтво лише різновидом російського і підкреслює його відверто антидержавний характер. Він робить висновок про загальну незрілість українського суспільства другої половини XVII ст. і його нездатність самотійно вершити власну долю, оскільки воно “вышло слишком рано на сцену, когда история решала самые важные для него вопросы”. З огляду на це Соловйов виправдовує тогочасну політику царських властей щодо козацької України як таку, що відповідала її потребам і диктувалася поведінкою самих “черкас”. Останні ж, на його думку, давали Москві повне право не поважати свої “вольности”, оскільки самі не мали точного уявлення про них і розуміли кожен по-своєму [178, с.188-190].

Із українськими істориками М. Маркевичем та М. Костомаровим полемізує учень Соловйова Г. Карпов, сприймаючи історичне минуле

українського народу, за визначенням Д. Дорошенка, з позицій московських централістичних тенденцій [123, с.149]. В козацькій Україні він бачить лише провінцію спочатку Польщі, а потім – Росії. У вступній частині до першої своєї праці “Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся”, яку М. Костомаров презирливо назвав “книжечкой” і піддав різкій критиці [137], Карпов наголошує, що із прийняттям московського протекторату “бывшая провинция снова сделалась провинцией, но только другого Государства; здоровая часть, отпавши от больного организма, приросла к здоровому целому и стала неразрывною его частью”. Поділяючи думку С. Соловйова, дослідник підкреслює, що у гетьманської України не було серйозних мотивів “ссориться” з Московською державою, готовою йти назустріч проханням козацької верхівки і зберегти давні права та привілеї, тоді як українська сторона не могла дати чіткого визначення останніх [130, с.2-4]. Слід зазначити, що, незважаючи на загальну тенденційність праць Карпова і упередженість його позиції, науковий доробок вченого є важливим кроком на шляху дослідження питання українсько-московських відносин другої половини XVII ст. Він одним із перших, зокрема, звернувся до діяльності Малоросійського приказу, розглянув причини створення його, повноваження і характер справ, що були в компетенції нової установи, окреме дослідження присвятив особі київського місцеблюстителя єпископа Мефодія, зосередившись на його політичній діяльності та зв'язках із московськими властями [130; 131].

Чільне місце в історіографії обраної теми належить фундаментальній праці В. Ейнгорна “Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссійскаго духовенства с Московским правительством в царствование Алексея Михайловича”. На основі вивчення величезного пласту дотичних джерел автор розкриває взаємини українських духовних отців із урядом “тишайшого” царя, досліджує вплив політичної позиції церковної верхівки в особі єпископів Лазаря Барановича, Мефодія, печерського архімандрита Інокентія Гізеля та інших на характер українсько-російських відносин.

Особливу увагу Ейнгорн звертає на політичні ініціативи української сторони, зокрема, пропозиції Мефодія 1665 року. На його думку, стаття про підпорядкування київської митрополії московському патріархату в Переяславському договорі 1659 року була ініційована саме нижчим українським духовенством, що прагнуло таким чином ослабити позиції владик [197]. Окремі аспекти проблеми висвітлюються дослідником в низці інших студій, розкриваються у контексті діяльності відомих персоналій другої половини XVII ст. – московського дипломата, керівника Посольського і Малоросійського приказів у 1667-1669 роках боярина А. Ордин-Нащокіна, київського воєводи боярина Петра Шереметева, глухівського протоієрея Івана Шматковського [192; 193; 196].

Соціально-політичне становище українських земель у складі Московської держави і процес поступової інкорпорації останньою Гетьманщини висвітлює І. Розенфельд. На його думку, в другій половині XVII ст. (до 1708 р.) Москва намагалася дотримуватися початкових умов підпорядкування України, лояльно ставилася до всіх її “привилегій”, уникала відвертого тиску. Водночас дослідник підкреслює, що центральні власті “настойчиво и исподволь” провадили курс на обмеження української автономії, оскільки, за його словами, демократична козацька Україна була Москві “меньше по вкусу, чем Малороссия и политически и социально подобная своей метрополии”. Найбільш важливими заходами царського уряду на шляху до цілковитого політичного підпорядкування України у 1659-60-х роках І. Розенфельд вважає заборону українській стороні зовнішніх зносин, введення воєводського правління, а також спроби Москви підпорядкувати собі українську Церкву, що знайшло відображення у договірних статтях 1659 і 1665 рр. Водночас дослідник вказує, що поступова втрата Гетьманщиною своєї державної суті була наслідком не лише відповідної політики царських властей, але й діяльності самих українців, зокрема, окремих представників козацької верхівки та духовенства. Розенфельд наголошує також на соціальній і політичній розпорошеності

українського суспільства, в якому промосковські настрої панували серед простого козацтва, черні, запорожців, тоді як значні козаки тяжіли до Польщі [166, с.76-79, 82-104].

Цікаву інформацію із обраної теми містить фундаментальна праця Олександра Барсукова “Род Шереметєвих”, в якій українсько-російські стосунки досліджуваного періоду розкриваються через тісно пов'язану із Україною діяльність відомих представників знаменитого московського боярського роду Василя і Петра Шереметєвих, що були головними (київськими) воєводами у 1658-1660 і 1665-1669 рр. відповідно [98].

З позиції “збирання земель руських” і возз'єднання їх із Росією розглядають українсько-московські відносини 60-х років XVII ст. М.Павліщев, П. Матвєєв. У праці М. Павліщева “Польская анархія при Яне Казимире и война за Украину” вони висвітлюється на тлі зовнішньої політики Московської держави середини-другої половини XVII ст., зокрема, стосунків із Польщею [155]. В центрі уваги П. Матвєєва – діяльність керівників Малоросійського приказу Афанасія Ордин-Нащокіна і Артамона Матвєєва та їх ставлення до українського питання. Зауважимо, однак, що його студії мають слабку джерельну базу і носять відверто компілятивний характер [145; 146].

У процесі роботи над темою авторка широко послуговувалася також студіями російських вчених С. Белокурова [99], І. Гурлянда [122], М.Загоскіна [125], О. Заозерського [126], що досліджували центральні московські установи – прикази Посольський, Розрядний і Таємних справ, через які Москва у другій половині XVII ст. тримала зв'язок із Україною і здійснювала тут свою політику. Ці роботи базуються на достовірних писемних джерелах, насичені цікавим фактологічним матеріалом і на сьогоднішній день не втратили свого пізнавального значення.

Надзвичайно плідним для вітчизняної історичної науки став період кінця XIX – поч. XX ст., який характеризується її відходом від народницьких позицій і утвердженням в історіографії державницької методології, що

пов'язано було із процесом українського національного відродження, бурхливими подіями соціально-політичного життя початку XX ст., підйомом національного руху і, як наслідок, значним пожвавленням інтересу до історичного минулого свого народу.

Найбільшим досягненням цього періоду стали праці М. Грушевського, в яких знайшли відображення як народницькі, так і державницькі погляди. Його велика заслуга в тому, що він першим серед вітчизняних вчених обґрунтував право українців на власну історію, власне, окремішне від російського народу, минуле, в якому особлива роль відводилася козацькій добі. Викладаючи своє бачення відносин між козацькою Україною і Росією у другій половині XVII ст., М. Грушевський першим висловлює думку про цілковиту несумісність їх державного устрою. Порівнюючи Гетьманщину, що опинилася під царською рукою, із “пойманной птицей” [115, с.59], він вважає підпорядкування її Московській державі абсолютно безперспективним для української автономії, оскільки “весь строй украинского управления – с его принципами свободного избрания, суверенности народа и ответственности перед ним – был противен строго монархическому строю Московского государства с его беспощадной централизацией” [116, с.209]. Піддавши ретельній критиці історичні джерела, дослідник звертає увагу на серйозні протиріччя української і московської політики в 60-і рр. XVII ст., прагнення Москви всіляко обмежити українську автономію і “самобытность”, підкреслює, що не лише старшина, але й народні маси вороже ставилися до централізаторських устремлінь царського уряду і його бюрократичних нововведень у Гетьманщині. Яскравим свідченням цього, на думку вченого, є антимосковське повстання 1667-1668 рр. і зміцнення позицій гетьмана Петра Дорошенка, який обіцяв звільнення від “посягательств” Москви [115, с.16-18]. Характеризуючи процес поступової втрати Україною автономних прав і її політичного підпорядкування Росії, Грушевський особливу увагу звертає на “внутрішню гангрену” – розпорошеність українського суспільства, відсутність підтримки

налаштованій автономістично козацькій верхівці з боку простого народу, який “з ненависті до соціально-економічної програми” старшини вперто хилився до союзу з Москвою, чим значно полегшував царському уряду його справу [114, с.71].

Погляди М. Грушевського певною мірою позначилися на історичних студіях його учня В. Герасимчука, який представляє державницьку школу в українській історіографії. Праці останнього висвітлюють перипетії військово-політичного життя України кінця 50-х – початку 60-х рр. XVII ст., зокрема, гетьманство Івана Виговського, Юрія Хмельницького та Чуднівську кампанію 1660 року [108; 109], і є значним внеском у дослідження проблематики українсько-російських відносин означеного періоду.

Якщо говорити про вітчизняну історичну науку радянських часів, слід відзначити, що вже перші роки радянської влади вкрай негативно позначилися на її розвитку. В цей період домінуючими були запропоновані М. Покровським так званий “класовий підхід” до проблем минулого та його власна історична концепція, яка цілковито заперечувала державницький характер змагань козацької України з середини XVII ст. і автономістичні прагнення українського народу, союз із Росією трактувала як політичну необхідність, пов’язувала її з економічними інтересами панівних класів. Згідно офіційної схеми українська старшина, схиляючись до Росії, прагнула перш за все отримати “спільника московського дворянина”, що допоміг би тримати у покорі гноблене селянство [163, с.507-513; 159, с.25]. Все, що не вкладалося в цю схему, піддавалося різкій критиці, провідні українські історики на чолі із М. Грушевським були оголошені “націоналістами”, а їх праці замовчувалися, або взагалі вилучалися із обігу.

З кінця 30-х років XX ст., в умовах пануючого тоталітарного режиму, коли історична наука в СРСР опинилася під важким пресом партійної ідеології, коли, за влучним висловом сучасної української дослідниці В.Матях, науковий пошук заганнявся “у визначену постулатами партійних й урядових постанов формулу доведення наперед визначеного бажаного” [147,

с.116], українсько-російські відносини другої половини XVII ст. розглядалися, виходячи із формули “найменшого зла” (відповідно до постанови уряду від 1937 року).

Саме із таких позицій підходять до означеної теми М. Петровський, М.Марченко, О. Савич. Надзвичайно важливим з точки зору з’ясування дисертаційної проблеми є науковий доробок М. Петровського. Його активна дослідницька діяльність припадає на 20-і – 40-і роки, тому в працях вченого знайшли своє відображення і “класовий підхід” [159, 160] і теорія “найменшого зла” [157]. Українсько-московські стосунки 1659-1668 рр. розкриваються Петровським як через призму загально-історичних процесів [157; 160], так і окремих епізодів соціально-політичного життя тогочасної України, пов’язаних із діяльністю представників козацької старшини Тимоша Цицюри, Романа Ракушки, військовими подіями 1664 р. під Глуховим, під час походу польського короля Яна Казимира на Лівобережжя, змовою Децика тощо [158; 159; 161; 162]. Слід відмітити також джерелознавчу цінність робіт історика, що полягає в публікації унікальних документів другої половини XVII століття.

У 1941 році побачила світ праця М. Марченка “Боротьба Росії і Польщі за Україну”, в якій автор досліджує 1654-1664 рр., за його власним визначенням – перше десятиліття “політичного підкорення України російському самодержавству”, підкреслює негативні наслідки для українсько-московських відносин Переяславських статей 1659 р., акцентує увагу на втручанні царських властей у внутрішні справи лівобережного Гетьманату на початку 60-х р., у підготовку і хід Ніжинської ради. Водночас М. Марченко, відповідно до існуючих тоді оцінок означених подій, головним чинником перемоги над польським військом Яна Казимира у 1664 р. вважає спільні дії козацьких і московських сил, підкреслює переваги для України союзу із сильною централізованою Російською державою перед Річчю Посполитою, яка в другій половині XVII ст., “не зважаючи на її зовнішній блиск, ... стояла на низькому порівнюючи з її сусідами рівні економічного,

політичного і військового розвитку” [144, с.114].

На прагненні українців об’єднатися із “братерським російським народом” наголошує О. Савич, підкреслює, що на заваді цьому значною мірою стало Андрусівське перемир’я 1667 року. Одним із основних чинників, які обумовили укладення договору, дослідник вважає “недалекозорість російських адміністраторів і не завжди відповідних воєвод”, через “дурне місництво і суперечки” яких Росія неодноразово зазнавала військових поразок у війні з Польщею за українські землі [168, с.150; 169].

На початку 50-х років радянська історична наука відмовилась від формули “найменшого зла” і українсько-російські відносини XVII ст. розглядалися вже з позицій “безумовного блага”, у контексті “єдності трьох братніх народів” та прагнення українців возз’єднатися (замість поширеного раніше терміну “приєднання”) із “великим” російським народом. Подібний підхід призвів до того, що майже три десятиліття ця тема лишалася у вітчизняній історіографії фактично закритою, хоча деяких її аспектів побіжно торкалися у своїх монографіях К. Стецюк [180; 181], В. Дядиченко [124], О.Апанович [95; 96] та інші.

Досліджувана проблематика знайшла своє відображення і в працях істориків-емігрантів Л. Окиншевича та А. Яковліва, які продовжили традиції державницької школи в українській історіографії.

Так, Л. Окиншевич зосередив свою увагу на внутрішній організації Гетьманщини XVII-XVIII ст., інституті козацьких рад і ставленні до них Москви [154]. Перу дослідника належить і перша спеціальна розвідка з історії Малоросійського приказу. Розглядаючи повноваження останнього щодо України в перші роки його діяльності, Л. Окиншевич приходить до висновку, що юридично приказ не мав права втручатися у внутрішні справи Гетьманщини, однак фактично “Московщина, її установи, її агенти весь час провадили і в самій Україні свою політику” [153, с.121].

Грунтовному аналізу українсько-московських договорів XVII-XVIII ст. присвячена робота А. Яковліва [202]. Наголошуючи на втручанні російських

властей у внутрішні справи України в 60-і рр. XVII ст., він підкреслює, що на Ніжинській раді саме “при допомозі московського війська було проголошено (а не обрано)” гетьманом Брюховецького, який вперше в історії козацької України підписався у Батурині під статтями, як “холоп” царя. Дослідник виказує негативне ставлення до Переяславських статей 1659 р. як фальсифікату договору 1654 року з метою змінити останній “в напрямі обмеження прав і вольностей Війська Запорозького”, піддає різкій критиці Московські статті 1665 р., і особливо п. 1 про передачу у володіння царя українських міст і сіл. На його думку, останній повертав Військо Запорозьке до політичного статусу XVI ст., коли воно мало “певні автономні права лише як окрема військова організація в Польській державі” [202, с.74, 82, 88, 129-134].

В російській історичній науці радянських часів окремих аспектів проблеми торкалися у своїх дослідженнях І. Галактіонов, К. Софроненко, Г.Санін. Галактіонов, зокрема, зосередився на московсько-польському переговорному процесі 50–60-х рр. XVII ст. та Андрусівському договору, особливу увагу приділивши українському питанню [106; 107]. Оцінюючи укладене в Андрусові перемир'я з великодержавних позицій, дослідник підкреслює його позитивні наслідки для Московської держави, в “хозяйственный оборот” якої втягнуті були Лівобережна Україна, Смоленська і Чернігово-Сіверська землі, а державні кордони Росії відсунулися далеко на південь і захід, що значно покращувало її оборону. За словами автора, московсько-польські домовленості 1667 року юридично оформляли “акт воссоединения Украины с Россией” і передавали останній провідну роль у політичному житті Східної Європи [106, с.104]. Подібний підхід до проблеми, що обумовлено було тогочасною політичною кон'юнктурою, спостерігається і в роботах Г.Саніна, який також розглядає українське питання в контексті російсько-польських відносин 60 – 70-х рр., особливу увагу приділяючи зносинам Москви із Правобережною Україною [171; 173].

Питання дослідження ролі московських центральних установ і, зокрема, приказу Малої Росії, у стосунках між Гетьманщиною та Росією у другій половині XVII-XVIII ст. набуло подальшого розвитку в монографії К.Софроненка, яка, незважаючи на окремі висновки автора і не завжди критичний підхід до джерел, і на сьогоднішній день представляє для дослідників значний інтерес [179].

90-і роки XX ст., що ознаменувалися розвалом СРСР і проголошенням незалежної України, відкрили якісно новий етап у розвитку вітчизняної історичної науки. Це обумовлено було появою нового покоління дослідників, вільних від ідеологічного пресингу, і, як наслідок, відродженням в українській історіографії державницької школи. Новітня українська історіографія українсько-московських відносин другої половини XVII ст. представлена працями В. Смолія, В. Степанкова, В. Горобця, О. Гуржія, Т.Чухліба, М. Харишина та інших.

Значний внесок у вивчення проблеми, зокрема, в теоретичному аспекті, зробили В. Смолій і В. Степанков [176; 177]. Аналізуючи події 60-х років XVII ст. у контексті розвитку і еволюції української державної ідеї, вони звертають увагу на такі несприятливі для її реалізації чинники, як геополітичне становище козацької України, глибокі соціальні суперечності, міжусобиці в середовищі еліти, що орієнтувалась на різні зовнішні сили, які, в свою чергу, вміло грали на цих труднощах і постійно втручалися у внутрішні справи України. На думку дослідників, саме із ухваленням Переяславських статей 1659 р. суттєво змінювався характер українсько-російських взаємовідносин, оскільки вони вже переносилися “із царини конфедеративного союзу двох держав у царину перетворення України в автономну складову частину Росії”, а Московський договір 1665 р. започаткував “інтенсивний процес інкорпорації” Лівобережної України [176, с.123, 141].

Із молодшої генерації вчених особливо слід відмітити науковий доробок В. Горобця. Вже в перших своїх студіях він говорить про “повільну

інтеграційну та асиміляційну діяльність” Москви, що мала на меті “поглинання українських земель і українського громадянського суспільства”, звертає увагу на жорсткий курс московського керівництва щодо України в 60-і роки XVII ст. і несприятливий для справи збереження української автономії розвиток геополітичної ситуації в регіоні [110, с.3]. В монографії “Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Московією та Варшавою” В. Горобець висвітлює політичну діяльність суспільної верхівки України на міжнародній арені і, зокрема, зносини із Московією, у контексті пошуку можливостей міжнародно-правового утвердження себе як “народу політичного”. Особливу увагу він звертає на активізацію дипломатичних зусиль Росії на початку 60-х років XVII ст. у боротьбі за вплив на правлячу верхівку Гетьманщини, одним із важливих чинників зміцнення московських позицій на Лівобережжі вважає військово-політичну слабкість Речі Посполитої. Дослідник наголошує на антиукраїнській сутності Переяславського договору 1659 року, який зводив політичну автономію Гетьманщини до суттєво обмеженої адміністративної, а Московський договір 1665 року вважає інкорпораційним проектом царського уряду, що, в свою чергу, обмежував адміністративну автономію козацької України до станової [111]. Подібні погляди на досліджувану проблему викладені В. Горобцем і в I-му томі нарисів “Українські проекти в Російській державі” – фундаментального колективного трьохтомного видання Інституту історії України НАН України “Україна і Росія в історичній ретроспективі”, що вийшло друком у 2004 році [183].

В контексті історії підпорядкування української православної Церкви московському патріархату досліджує відносини між козацькою Україною і Росією М. Харишин. На його думку, саме Київській митрополії у планах російського керівництва відводилася “одна з головних ролей в колоніально-русифікаторській політиці московського уряду”. Автор показує діяльність відомих українських церковних діячів Лазаря Барановича, Мефодія, їх зносини із московськими властями, підкреслює негативну роль нижчого

українського духовенства, на яке спиралася Москва у своєму прагненні підпорядкувати собі Козацьку державу [184, с.154].

Формування кордонів України в другій половині XVII ст., ставлення до вирішення її територіальних проблем та державотворчих процесів найближчих сусідів і, зокрема, Росії, висвітлює О. Гуржій, наголошуючи на лицемірстві Москви, активному втручанні у внутрішні справи українців в означений період [121].

Нові тенденції у московській політиці щодо України простежує Н.Савчук, досліджуючи Козацьку державу періоду гетьманування Юрія Хмельницького 1659-початку 1663 років. Висвітлюючи процес утвердження в її політичній системі республікансько-олігархічної форми правління, вона вважає одним із головних його чинників тогочасний курс царських властей, спрямований на обмеження гетьманських повноважень, “внутрішньо-політичної самостійності козацької України”. Серед багатьох причин, що завадили Юрію здійснити об’єднання українських земель після 1660 року, Савчук виділяє присутність у регіоні значних військових сил Росії та підігрівання останньою сепаратистських настроїв лівобережної старшини [170].

Експансіоністські наміри щодо Козацької держави її найближчих сусідів Польщі, Криму та Росії і особливо зростання політичного тиску з боку останньої відмічає у своїх студіях В. Газін – дослідник політичної історії України першої половини 60-х років XVII ст. і, зокрема, гетьманства Павла Тетері. Він підкреслює також всю марність сподівань українського керівництва у цей період відновити цілісність і незалежність держави за допомогою іноземних протекторів, оскільки жодного з них не влаштовувала подібна перспектива, що “могла б змінити звичну конфігурацію сил у регіоні” [103, с.16; 104].

До проблем геополітичного становища козацької України другої половини XVII – початку XVIII ст. звертається Т. Чухліб. У своїй монографії “Гетьмани і монархи” дослідник пропонує концепцію поліцентричності

Українського гетьманату і полівасалітетності його зовнішньо-політичних зносин в означений період. На думку автора, козацька верхівка змушена була постійно лавірувати між сильнішими сусідами і міняти монархів-сюзеренів, сподіваючись таким чином досягти об'єднання українських земель, забезпечити міжнародно-правове визнання Української держави та вберегти її від цілковитого політичного поглинення іншими державами [187].

Сучасна російська історіографія досліджуваної теми представлена студіями згаданого вже Г. Саніна та Т. Яковлевої. Продовжуючи триматися великодержавної концепції “добровільного возз'єднання” російських і українських земель у XVII-XVIII ст., Г. Санін визнає непродуманість московської політики щодо України в 1659 – 1660-х рр., яка виявилася у настійному прагненні царських властей урізати її автономію через нові договірні статті, зловживанні воєвод своєю владою, втручанні їх у місцеві справи. Водночас, намагання Москви контролювати хід гетьманських виборів, що проходили в оточенні царських військ та після обов'язкової попередньої ради козацької верхівки із воєводою, дослідник не вважає прямим втручанням у виборчий процес. Оцінюючи наслідки Андрусівського перемир'я, яке, на його думку, цілком відповідало тогочасному реальному співвідношенню сил Росії, Речі Посполитої і України, Санін наголошує, що поділ останньої став головною причиною втрати її “национальной государственности” [172, с.322-323, 333; 174, с.336]. У працях Т. Яковлевої українсько-російські відносини розглядаються на тлі загальних суспільно-політичних процесів козацької України 1659-1667 років [200; 201]. Дослідниця підкреслює неухильний жорсткий курс офіційної Москви на обмеження автономії Гетьманщини та послаблення влади гетьмана, вважає таку політику царського уряду одним із головних чинників “руїни” українських земель. В деяких питаннях Т. Яковлева полемізує із сучасними українськими науковцями. Вона, зокрема, вважає штучним і надуманим поділ історії України на два “береги” (орієнтоване на Польщу Правобережжя та промосковськи налаштоване Лівобережжя – Г. А.) і протиставлення їх

зовнішньо-політичних устремлінь, заперечує наявність стійкої автономістичної позиції у наказного гетьмана лівобережних полків Якіма Сомка. Аналізуючи обставини підписання Московських статей 1665 р., дослідниця наголошує, що в їх основу лягли підкинуті царським властям “блискучі” ідеї Брюховецького та безпринципної лівобережної старшини, за які Москва негайно ухопилася, оскільки в її уявленні ідеалом Гетьманщини була “тиха спокійна автономія, керована воєводами, яка платить податки й лише в разі військової потреби згадує про козаків і гетьмана” [201, с.168-172, 475-476].

Проблематика українсько-московських стосунків другої половини XVII ст. посіла чільне місце і в польській історіографії. У XIX ст. до неї зверталися Я. Плебанський, О. Даровський, В. Чермак, розглядаючи у контексті загальної польської історії, біографії короля Яна Казимира, польсько-російських відносин тощо, оцінюючи з позицій відстоювання національних інтересів Польщі, її незаперечного права на українські землі [203; 204; 209].

Досліджувана проблематика присутня на сторінках робіт істориків кінця XIX-початку XX ст. Ф. Равіти-Гавронського, А. Хнілки. Студії Равіти-Гавронського, зокрема, вирізняються упередженим ставленням до українського козацтва, негативними оцінками українсько-російського союзу [210; 211]. Так, у своїй праці “Ostatni Chmielniczenko. Zarys monograficzny” він піддає різкій критиці діяльність промосковськи налаштованих кіл українського суспільства, підкреслює переваги для України польського протекторату і Гадяцької угоди. Переяславські ж статті 1659 р., за його словами, не забезпечували Козацькій державі очікуваних вольностей і політичної стабілізації, зводили її автономію до станової, фактично штовхали “в обійми деспотичного централізму Московської держави” і засвідчили політичну незрілість старшинського оточення молодого Хмельницького. На думку автора, вже в 60-і роки царський уряд дивився на Україну, як на свою провінцію і здійснював відповідну політику. Водночас, Равіта-Гавронський визнає, що в цей період і Польща і Росія всіляко підтримували міжусобну

боротьбу в Україні, прагнучи здобути більше своїх прихильників, однак, перемагала зазвичай “підшита рублями і соболями” московська політика [211, с.27-33, 81]. Обрання гетьманом Брюховецького він вважає справою рук Москви, а його відхід від Росії у 1668 році називає вельми запізнілою мудрістю (“мудрістю після шкоди”). Андрусівське перемир’я, на думку дослідника, стало важким ударом для українців, не припинило внутрішньої війни, а тільки розтягнуло її на довгі роки [210, с.130]. Подібної точки зору на україно-російський союз та московську присутність в Україні дотримується А. Хнілко, торкаючись означених аспектів у процесі дослідження подій польсько-московської війни 1660 року під Чудновим [205; 206].

Серед сучасних польських вчених особливо слід відзначити науковий доробок З. Вуйціка. Вже перші його роботи, що побачили світ у 50-і роки ХХ ст. започаткували принципово новий етап у польській історіографії, який характеризується переосмисленням багатьох аспектів польської та української історії другої половини XVII ст., відмовою від усталених оцінок і штампів, визнанням помилок польської політики щодо українців тощо. Досліджуючи польсько-російські відносини цього періоду і війну за Україну, З. Вуйцік підкреслює, що з боку Москви це була інтервенція і агресія з метою відірвання останньої від Речі Посполитої. Він виділяє два пріоритетних напрямки тогочасної зовнішньої політики Росії – вихід до Балтики і “збирання руських земель”, об’єднуючи їх в одну “балтійсько-українську” проблему. Внутрішню міжусобну боротьбу в Козацькій державі у 60-і роки XVII ст. між промосковським і пропольським таборами дослідник вважає лише фрагментом тривалого російсько-польського протистояння, підкреслює утопічність ідеї створення в оточенні Речі Посполитої, Росії та Криму суверенної України, наголошує на жорсткому курсі царських властей у 1659 – 60-х рр. щодо українців. Московську присутність на Лівобережжі Вуйцік вважає окупацією, підкреслює втручання російських властей у внутрішні справи цього регіону. Андрусівське перемир’я, на його думку, хоча й

покляло кінець польської експансії на схід, було дуже вигідним для Польщі з огляду на її важке тогочасне становище. Для Росії ж “трактат про поділ України” започаткував процес ”збирання земель руських”, наступ на захід, став важливим чинником її входження до європейської політики [213, с.18, 20, 62-63, 135, 255-257].

Із 3. Вуйціком суголосні представники новітньої польської історіографії П. Ясениця [207], А. Міронович [208]. Особливу увагу в зв’язку із дисертаційною темою привертає до себе монографія А. Міроновича, в якій досліджується проблема відносин між уніатською та православною церквами за правління короля Яна Казимира. Автор вважає тогочасну політику Росії в Україні одним із основних дестабілізуючих чинників, що впливали на характер стосунків між двома конфесіями і ускладнювали їх, підкреслює активне втручання московських властей у церковні справи України. Про створення після 1660 року на Правобережжі, за умовами Гадяцької унії, Великого князівства Руського він говорить як про dokonаний факт, наголошує на прагненні Москви за будь-яку ціну знищити його незалежність. На переконання А. Міроновича, вже після підписання Батуринських статей 1663 року Москва цілковито опанувала ситуацію на Лівобережжі, а зміцненню російських позицій в Україні, за його словами, сприяли внутрішня анархія в Польщі, прорахунки польської зовнішньої політики [208, с.180, 187, 199-200].

Отже, історіографічний огляд засвідчує, що тема українсько-російських стосунків 1659-1668 рр. здавна приваблювала дослідників і на сьогоднішній день історична наука має в своєму розпорядженні чимало праць, які розкривають в тій чи іншій мірі окремі її аспекти. Це стосується, зокрема, гетьманства Юрія Хмельницького та Івана Брюховецького, договірних статей цього періоду тощо. Однак предметом спеціального дослідження означена тема не була і комплексного відображення поки що не знайшла ні в українській ні в зарубіжній історіографії. Поза увагою дослідників лишилися такі моменти, як залучення України до системи

державного управління Росії через її центральні установи – прикази, і процес поступового розчинення в цій системі українських державних інституцій, особливості функціонування царської адміністрації в Україні, антимосковське повстання на Лівобережжі 1668 року та інші.

Дисертація базується на великому масиві дотичних до проблеми джерел, як рукописних, так і вже опублікованих.

Чималий пласт документів з історії українсько-російських відносин другої половини XVII ст. зберігається у Москві в Російському державному архіві давніх актів (РДАДА), зокрема, у фондах “Малоросійських справ” (ф. 124), “Малоросійського приказу” (ф. 229) і “Розрядного приказу” (Ф. 210). Тут знаходяться копії царських грамот, що відправлялися в Україну, листи від української сторони, “отписки” воєвод у Москву, статейні списки царських посланців, що в подробицях відтворюють перебіг подій в Гетьманщині, різноманітні “памяти” (інструкції) з Посольського та інших приказів, “распросные речи” прибулих з України тощо. Автором опрацьовані також окремі документи РДАДА (ф. 124), що знаходяться у Центральному державному історичному архіві України (ЦДІАУ) в Києві у кіноплівках.

Великий масив матеріалів, пов’язаних із дисертаційною проблемою, зосереджений в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Зокрема, у фонді 2 містяться копії документальних колекцій РДАДА, що висвітлюють перебіг військово-політичних подій в козацькій Україні і відносини між двома державами у період 1659-1668 рр., подробиці антимосковського повстання 1668 р. (справи 15401-15424, 13717-13727), московсько-польський переговорний процес 1660-1667 рр. (справи 13698-13716) тощо. Важлива інформація з історії українсько-російських стосунків 60-х років XVII ст. є також у фондах 8, 10, 127.

В роботі використані унікальні рукописні матеріали із фондів Національного музею історії України, серед яких, зокрема, грамота Олексія Михайловича до Юрія Хмельницького і всього війська Запорозького від 8 листопада 1660 року, що підтверджує факт посольства царського

уповноваженого Феоктиста Сухотіна до українського гетьмана із пропозицією одуматися і розірвати союз із поляками, листи українських старшин, які розкривають військово-політичну ситуацію на Лівобережжі наприкінці 1661 року, “Летописец Малороссійскій с 1340 по 1734 год” – яскравий зразок компілятивного літописання XVIII століття та інші.

Дисертаційне дослідження базується також на численних друкованих джерелах, серед яких у першу чергу слід назвати археографічне багатотомне видання “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею”, у підготовці якого активну участь брали українські і російські дослідники, згадані вже М.Костомаров, Г. Карпов та інші. До цього видання увійшли і матеріали з історії україно-московських відносин 1659-1668 років – царські грамоти, воєводські і гетьманські “отписки” про стан справ в Україні, статейні списки перебування тут царських уповноважених, листи козацької старшини, матеріали українських посольств до Москви, візиту до царської столиці у 1665 році гетьмана Брюховецького тощо [66]. Опрацьовані були у процесі роботи над темою також зібрані у 3 томі “Актів Московскаго государства” документи Розрядного приказу, що висвітлюють воєнно-політичну ситуацію в Україні 1660-1664 років, спільні військові дії українських і російських полків – царські накази воєводам в Україні, “отписки” останніх, кореспонденція української сторони тощо [65].

Важливу інформацію з історії україно-російських відносин 60-х років XVII ст. несуть матеріали, зібрані і видані у другій половині XIX ст. Київською археографічною комісією, в роботі якої активну участь брали українські вчені О. Левицький, В. Іконніков та інші – гетьманські універсали, листи Юрія Хмельницького до Олексія Михайловича і воєводи Василя Шереметева, чолобитні у Москву українських старшин, листи Павла Тетері до польських урядовців із повідомленнями про військово-політичну ситуацію в Лівобережній Україні 1660-1663 років, стосунки із царськими властями наказного гетьмана Я. Сомка тощо [88; 89].

Авторка користувалася також збірником документів Д. Бантиш-Каменського “Источники малороссийской истории”, матеріали якого (Переяславські статті 1659 р., Батуринські 1663 і Московські 1665 р., царські грамоти, “прелестные” листи Івана Брюховецького та інші) відбивають настійне прагнення царських властей в кінці 50-х – 60-х рр. XVII ст. укріпити своє становище в Україні, ліквідувавши її автономію в управлінні та адміністрації [67].

Серед інших друкованих джерел виняткове значення мають опубліковані В. Модзалевським листи чернігівського єпископа Лазаря Барановича, що яскраво ілюструють військово-політичне становище українських земель у 60-і роки XVII ст., зносини із царськими властями вищого українського духовенства, його ставлення до Москви тощо [91], твір піддячого Посольського приказу (до 1664 року) Григорія Котошихіна “О России в царствование Алексея Михайловича”, який характеризує діяльність центральних московських установ і, зокрема, Малоросійського приказу [79], а також видані російським дослідником О. Барсуковим у 1902 р. “Списки городовых воевод и других лиц воеводскаго управления Московскаго государства XVII столетия”, що фіксують терміни перебування на воєводстві в українських містах царських урядовців, дають відомості про головних воєвод та їх супровід [69].

Отже, джерельна база дисертаційного дослідження достатньо різноманітна, складається із документальних матеріалів як українського так і російського походження, що дозволяє відтворити всебічну картину подій і скласти про них об’єктивне уявлення.

Розділ 2

ВІДНОСИНИ МІЖ КОЗАЦЬКОЮ УКРАЇНОЮ ТА РОСІЄЮ У 1659-1663 рр.

2. 1. Україна в системі управління Московської держави *

Всебічне висвітлення українсько-російських відносин 60-х років XVII ст. включає в себе розкриття такого важливого аспекту, як механізм зв'язку між козацькою Україною – автономією під верховенством Росії, і державними структурами останньої, зокрема, приказами Посольським, Малоросійським, Розрядним, Таємних справ та іншими, через які Москва зносилася із “черкасами”, взаємодію державних інституцій двох сторін. Отже, звертаючись до означених установ, саме в контексті українсько-російських взаємин 1659-1668 рр. розглянемо їх діяльність, коло повноважень щодо України і характер справ, якими вони займалися.

До 1663 року зносилами із Україною відав Посольський приказ, у якому, за свідченням Григорія Котошихіна – піддячого приказу до 1664 року, “ведомы ...дела всех окрестных государств, и послов чужеземских принимают и отпуск им бывает, также и Русских послов и посланников и гонцов посылают в которое государство прилучится” [79, с.68]. На думку Л.Окиншевича, це засвідчувало ставлення до України, як до окремої автономної держави [153, с.109], хоча сучасний російський дослідник Посольського приказу М. Рогожин не виокремлює Україну як об’єкт зовнішньої політики Москви в досліджуваний період, вбачає в ній лише один із аспектів московсько-польських зносин, причину тривалої війни між двома державами, що, зрештою, завершилась “воссоединением” лівобережних українських земель із Росією [165, с.77, 295].

У складі Посольського приказу знаходився спеціальний відділ –

* Для означення російських земель другої половини XVII ст. в українській історіографії вживаються терміни – Росія, Російське царство, Московська держава і, відповідно, прикметники – російський, московський.

“повытьє” із малоросійських справ. Приказ відправляв урядові посольства в Україну, вів переговори із гетьманськими посланцями у Москві. За його участю розроблялися договірні статті 1659 року, відомі як Переяславські. При ньому знаходилася, очевидно, і так звана “соболина казна”, що призначалася для роздачі від імені царя корисним Москві людям в Україні та інших державах.

Посольський приказ забезпечував проживання у “царствующем граде” козацьких посланців, а по закінченні посольства вони зазвичай отримували “на отпуск” платню і подарунки відповідно свого військового чину і суспільного становища (“смотря по человеку”). З цією метою приказ надсилав спеціальні укази, так звані “памяти”, до інших установ, які мали забезпечити українців усім належним, згідно тогочасного приказного етикету. Так, у червні 1661 року, коли запорозькі посланці Афанасій Захарченко з товаришами поверталися в Україну, були передані “памяти” “в Большой Приход, в Сибирский Приказ, на Казенный Двор: сотником по 15 рублев, по сукну по лундышу доброму, по паре соболей, по 4 рубли, по 2 пары соболей по 3 рубли пара; писарю 3 рубли, сукно Аглинское доброе, 2 пары соболей, по 3 рубли; казаком по 7 рублей, по сукну по Аглинскому, по паре соболей, по 3 рубли пара; челяднику 3 рубли, сукно доброе” [66, т.5, с.72].

У присутності представників приказу відбувалося затвердження нових договірних статей. Так, у жовтні 1659 р. в Переяславі Юрій Хмельницький підписував нові домовленості і складав присягу царю перед боярами Олексієм Трубецьким, Василієм Шереметєвим, князем Григорієм Ромодановським, думним дяком Посольського приказу Ларіоном Лопухінім і дяком Федором Грибоедовим [67, с.114-115; 71, с.129].

Царські посланці в Україну після свого повернення подавали у приказ так звані “статейні списки” – своєрідні щоденники посольства, детальні звіти, в яких у найменших подробицях розповідали про все, що бачили і чули під час поїздки, з ким і про що розмовляли. Григорій Котошихін висловлює

сумніви щодо правдивості і об'єктивності цих свідчень. За його словами, “все речи, которые говорены и которые не говорены, пишут они в статейных своих списках не против того, как говорено, (а) прекрасно и разумно, выславляючи свой разум на обманство, чрез что б достать у царя себе честь и жалованье болшое” [79, с.41]. Г. Карпов, який опрацював великий пласт документів, пов'язаних із Україною, вважає статейні списки, як і більшість тогочасних офіційних документів, цілком достовірними історичними джерелами. У цих списках було стільки всіляких подробиць, що якби їх автори, за словами дослідника, “извращали главное, сущность посольства, то и мелочи непременно бы перепутали и статейные списки были бы сбором нелепостей”, тоді як ґрунтовний їх аналіз засвідчує цілком протилежне [130, с.168-169].

Хоча військовими справами відав зазвичай Розрядний приказ, а з 1663 року Малоросійський і Розрядний, Посольський теж тримав під контролем хід воєнних дій на території України, відправку і пересування царських військ. У період “шатостей” на Лівобережжі Москва зобов'язувала українську сторону повідомляти про перебіг подій саме до Посольського приказу, хоча зазвичай кореспонденцію від “черкас” отримував вищезгаданий Малоросійський. Так, у червні 1667 року в спеціальній грамоті гетьману Івану Брюховецькому цар наказує: “... что у вас боярина нашего и гетмана в ведомостях и в промысле учнетца делать, и о том бы еси писал к нам великому государю наскоро с нарочными гонцы, а отписки велел подавать в Посольском Приказе нашему царского величества боярину Афанасью Лаврентьевичю Ордину-Нащокину...” [66, т.6, с.206]. Принагідно, в 1668 році після “зради” Брюховецького, яка вельми послабила московські позиції в Гетьманщині, саме через цю установу, за дослідженнями В.Ейнгорна, проходили всі українські справи, а її керівник Ордин-Нащокін здійснював “главное руководство управленіем Малороссією” [197, с.457].

Посольському приказу належала вирішальна роль у підготовці і веденні переговорів із поляками у Борисові (1660 р.), Дуровичах (1664 р.), Андрусові (1666-1667 рр.), де вирішувалась доля України.

У його розпорядженні були велика і мала державні печатки, якими скріплювалися грамоти до іноземних держав, так звана “кормленая” – для паперів, адресованих Криму та жалуваних грамот. Російський дослідник С.Белокуров вказує на існування “особой” печатки для документів, які призначалися в Україну [99, с.48-49], але вона, імовірно, з’явилася дещо пізніше.

Протягом 1659-1667 рр. приказ очолював (із невеликими перервами) думний дяк Алмаз Іванов, а на час його відсутності – Ларіон Лопухін. У 1667-1669 рр. керівництво Посольським приказом здійснював вищезгаданий боярин Афанасій Ордин-Нащокін – талановитий дипломат, улюбленець Олексія Михайловича, який надавав діяльності цієї установи величезного значення. Викладаючи в одному із листів до царя своє бачення суті і головних завдань приказу, Ордин-Нащокін підкреслював, що він “есть око всей великой России”, а тому потрібно “мысленные очеса на государственные дела устремляти безпорочным и избранным людям к расширению государств ото всех краев, и то, государь, дело одного Посольского приказа” [99, с.43, 111-112; 165, с.76-77].

З 1663 року головною сполучною ланкою між Московською державою і Україною став Малоросійський приказ, у джерелах – приказ “Малые Росіи”, “Малыя Русі”. Точна дата його заснування невідома. Російський дослідник С.Богоявленський датує появу нової установи 31 грудня 1662 р., такої ж точки зору дотримується Л. Окиншевич [71, с.84; 153, с.110]. На думку К.Софроненка, Малоросійський приказ почав діяти на початку 1663 року [179, с.40].

Про необхідність його створення ще в 1659 році писав у спеціальній “записці”, адресованій царю, Юрій Крижанич – письменник і просвітитель, видатний діяч слов’янської суспільно-політичної думки, який тривалий час

перебував при московському дворі (ця “записка”, пізніше допрацьована автором, відома під назвою “Статті, описані зі Львова до Москви року 1659-го”, була наслідком побаченого і почутого ним під час подорожі Україною у 1659 р. – Г. А.). Щоб заспокоїти “черкас” і утримати їх за Москвою, Крижанич радив не порушувати козацьких вольностей, надавати їм нові, якщо вони того вимагатимуть, і запровадити окремий приказ, апарат якого складався б із українців. Окрім того, автор “записки” пропонував обмежити термін гетьманування 2-3 роками, після чого знову проводити вибори [80, с.9-10; 164, с.89-90].

За Г. Карповим, створення Малоросійського приказу обумовило накопичення у Москві за попередні роки величезної кількості різноманітних українських справ, для швидкого розгляду яких потрібна була окрема установа із відповідним апаратом [130, с.134-135]. Дійсно, після підписання Юрієм Хмельницьким у 1659 р. Переяславських статей, за якими українці отримали право самостійних зносин із Москвою, а також у роки так званого “міжгетьманства”* численні справи, що вирішувалися раніше гетьманським урядом, надходили до різних московських установ. Дослідник також пов’язує запровадження Малоросійського приказу із намірами російських властей здійснити поступово загальну реорганізацію управління в Гетьманщині [130, с.135].

Із Г. Карповим почасти суголосний К. Софроненко. Він пов’язує появу Малоросійського приказу із тогочасною складною політичною ситуацією на українських землях, ослабленням тут російських позицій після “зрад” гетьманів Івана Виговського та Юрія Хмельницького, внутрішніми чварами за наказного гетьмана Якимом Сомком. Москва сподівалася, що нова установа

* Так в історіографії означено період 1661-1663 рр., коли гетьман Юрій Хмельницький перебував на Правобережній Україні під протекцією Польщі, а підпорядковане Росії Лівобережжя знаходилося у рейменті наказного гетьмана Якимом Сомком. – Барсуков А. Род Шереметевых. – Т. 6. – СПб., 1892. – С. 121; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийскаго духовенства с Московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – С. 183.

зможє більш оперативно вирішувати пов'язані із Україною проблеми, яких із кожним роком прибувало [179, с.40].

Цікава точка зору на Малоросійський приказ Л. Окиншевича, який вважає створення установи на кшталт Казанського, Сибірського та інших подібних приказів, черговим етапом на шляху до втрати Гетьманщиною своєї “державної природи” [153, с.109]. Зауважимо, однак, що на відміну від вищезгаданих установ, які фактично управляли віддаленими московськими провінціями, Малоросійський приказ у 60-і роки *de-jure* не мав характеру вищої для України урядової інстанції і повинен був певною мірою дублювати діяльність Посольського приказу, перебравши на себе більшість українських справ, що раніше знаходилися у віданні останнього. Але *de-facto* все виглядало інакше і не можна заперечити втручання нової установи у внутрішнє життя Гетьманщини в період, що нами розглядається. Хоча й відбувалося це зазвичай у випадках, передбачених договірними статтями, або ж на прохання самих українців.

Важливі свідчення про діяльність Малоросійського приказу у перші два роки його існування залишив Григорій Котошихін: “И из той Малой Росіи для всяких дел присылаются посланцы, от гетманов полковники, от полковников сотники и ясаулы и казаки, по 20 и по 30 и по 50 и по 100 человек, и дается им на Москве корм и питье царское и конской корм и дрова, поденно; а у царя они бывают у руки, и подносят листы от кого присланы, и те листы переписывают и потом указ и отпуск чинят; и грамоты к гетманом и к полковником и к сотником посылаются за болшою государственною печатью; ... а на отпуске дается им жалованье: ... с ними ж приѣзжают бити челом, тех городов (українських – Г. А.) чернцы и попы, і всякіє люди, о вотчинах и о мелницах и о лугах и о церковном строеніи, вновь, или по старине, и им дают на то жалованные грамоты, а на церковное строение денги и церковное одеяние; да им же идет корм и питье и дается жалованье, смотря по человеку; а дается им жалованье и поденной корм для того, что еще они учинились в подданстве внове, и тем бы их к вечному

подданству постоянное приманить, а как в подданстве позастареют, и им такой чести и жалованья убудет” [79, с.88-89].

Характеризуючи діяльність Малоросійського приказу, дослідники акцентують увагу на його адміністративних функціях. Через цю установу Москва зносилася із гетьманським урядом та Запорозжям. Сюди надходили численні листи, скарги, чолобитні від старшин, представників духовенства, міщанства. Із приказом тримали безпосередній зв'язок довірені особи Москви, її “агенти” – місцеблюститель Київської митрополії єпископ Мефодій, протопопи ніжинський Симеон Адамович, переяславський Григорій Бутович та інші. Сюди ж у березні 1665 року, під час перебування у Москві, Мефодій подав свій проект політичної реформи, що мала на меті суттєве обмеження гетьманської влади. В Малоросійському приказі велися у кінці 1665 року переговори між російською та українською сторонами, тут Брюховецький підписав Московські статті.

У присутності приказних людей відбувалися важливі козацькі ради і вибори гетьмана, у ставці якого теж зазвичай перебували представники Малоросійського приказу. Останній, після відповідного указу царя, направляв в Україну спеціальних уповноважених для роздачі гетьману і старшині царської платні та подарунків, списки яких і детальний звіт про всі витрати обов'язково подавалися до приказу.

Приказ виконував також судові функції. Зазначимо, що втручатися у “суды Козацкіе и в права войсковыя” він не мав права, але у випадках “шатостей” і “зрад” українців проводив слідство і виносив вирoki. Малоросійський приказ розслідував також справи про зловживання московських людей в Україні. Так, у березні 1663 р. в зв'язку із численними скаргами Сомка та переяславців на царських ратних приказ відрядив до Переяслава для “сыску” і “росправы” стольника Петра Бунакова [66, т.5, с.127-133]. У 1666-1667 роках велось слідство проти воєводи Федора Протасьєва, стольника Олександра Лобанова-Ростовського [45, арк.29; 46, арк.1-2]. Приказ розглядав також справи про насильницьке обертання

українців на кріпаків і вивезення їх московськими людьми до своїх господарств, про викрадення українських дітей тощо [46, арк.2]. Іноді Малоросійський приказ виступав арбітром у суперечках між гетьманським урядом та воєводами. Як свідчать джерела, наприкінці 1663 року його уповноважений стольник Кирило Хлопов проводив слідство у Переяславі з приводу конфлікту між гетьманом Брюховецьким та переяславським воєводою князем Василієм Волконським [33, арк.64].

У Малоросійському приказі чинили “распрос” полоненим полякам, татарам, козакам. Тут у 1662 р. допитували колишнього переяславського полковника і наказного гетьмана Тимофія Цицюру. Сюди ж у серпні 1663 р. був переданий його лист, адресований гетьманському посланцю бунчужному Григорію Вітязенку на Посольський двір, який московській стороні вдалося перехопити [54, арк.43-44]. “Распрос” генерального обозного і наказного гетьмана правобережних полків Тимофія Носача та судді Івана Криховецького, що потрапили до полону під час взяття у квітні 1665 р. лубенським полковником Григорієм Гамалією м. Корсуня, теж проходив у Малоросійському приказі [66, т.5, с.271-272]. Тут перебував організатор змови проти Брюховецького овруцький полковник Децик, впійманий у листопаді 1665 року, звідси його відправлено до Сибіру на заслання [159, с.44]. Іноді приказ перебирав на себе функції Розряду і займався ратними – дезертирами із України. В його компетенції був також “сыск” українців у межах Московської держави і відправка їх назад.

В умовах загострення військово-політичної ситуації в Гетьманщині, у період “шатостей”, приказ посилав туди своїх людей, що мали у всьому розібратися на місці. Про все почуте і побачене посланці інформували приказ у так званих “отписках” (принагідно, листування офіційних осіб у ті часи теж називалося “отписками” – Г. А.), а після повернення до Москви подавали, як вже зазначалося, свої статейні списки.

Відправляючись в Україну, царські сановники чи приказні люди – дяки і піддячі (частіше останні) мали при собі складені приказом “пам’яті” –

детальні інструкції як себе вести, з ким і про що говорити задля успішного виконання доручення. Так, на початку 1666 року Ігнатій Корсаков отримав у Малоросійському приказі “память” про те, як здійснити в Україні перепис міщан та посполитих з метою “положить в оброки”. Сюди ж надсилалися переписні книги, тут складений був список міст, куди мали звозити зібраний хліб [47, арк.40-42]. Подібні “пам’яті” отримували і царські урядовці в Україні. Зокрема київському воєводі Петру Шереметєву теж надіслані були відповідні інструкції з приводу перепису місцевого населення, а на початку лютого 1667 року він отримав “пам’ять” про Андрусівське перемир’я і статті договору [45 арк.2-3; 46, арк.17].

Малоросійському приказу підпорядковувалися і московські воєводи в Україні, хоча зазвичай вони перебували у компетенції військового відомства – Розрядного приказу (Розряду). За дослідженнями К. Софроненка, останній пропонував кандидатури воєвод, цар їх затверджував, а вже Малоросійський приказ оформляв і відправляв до визначених міст [179, с.138]. Таким чином у січні 1666 року отримали нове призначення і виїхали на воєводство до українських міст згідно Московських домовленостей Яків Хітрово (Полтава), Ігнатій Волконський (Стародуб), Дмитрій Рогозін (Остер), Василій Лихачов (Сосниця) та інші [45, арк.1-2].

Московські воєводи мали при собі спеціальні інструкції – накази, що визначали коло їх повноважень. Як видно із наказу ніжинському воєводі Івану Івановичу Ржевському (отримав призначення 27 червня 1665 р.), новоприбулий повинен був спочатку прийняти у свого попередника по “росписи” всіх ратних і “наряд і всякое оружье и знамена и литавры и барабаны, и зелье и свинец, і всякие пушечные и хлебные запасы и запасную соль, и денежную казну и книги приходные и расходные денгам и хлебу, и зелью и свинцу, і великого государя указные грамоты о всяких делах і всякие государевы дела...” [90, с.4]. “Роспись” потрібно було подати “к Москве в Приказ Малыя Росіи” (список із неї обов’язково надсилався і до Розряду). Основним завданням воєвод, згідно означеного документу, було здійснення

військового керівництва московськими гарнізонами в Україні, оборона важливих у стратегічному відношенні прикордонних українських міст (“...где пригоже ... служилых людей держать и на вести в которые города, где пригоже, посылатъ і вестей про воинских людей проведывать всякими обычаи и смотреть и беречь того накрепко, чтоб служилые люде на караулах и на сторожах в указных своих местех в день и в ночь били против наряду сполна и стояли с великим береженьем”) [90, с.5], захист України від ворогів, а відтак ведення військових дій разом із українською стороною (але тільки після отримання відповідного указу царя). Воєводи здійснювали також обмін полоненими, чинили попередній “распрос” звільнених із польського чи кримського полону (потім їх відправляли до Москви). Вони стежили за утриманням ратних, розглядали справи про незначні провини останніх і, “по указу великого государя”, карали винних. Окрім того, мали право конфіскації майна українців - “зрадників”, складали списки конфіскованого і відправляли до Малоросійського приказу [179, с.150]. Воєводи прикордонних міст виконували також різноманітні дипломатичні доручення Москви.

Втручатися у внутрішні справи козацької України, у “войсковые права и вольности” їм категорично заборонялося. Про це йшлося і в Переяславських статтях 1659 року і в Московських (п.5): “...те же Воеводы, по городом будучіе, ни к каким делам и к судам Козацким вступатися не имеют; а естли бы дома и хutory, гаи, сады, займища, огороды, сеножати и места Козацкія, какую поруху и шкodu от ратных людей поносили, тогда Воеводы, по городам будучіе, из таковых проступных наказанья чинили...” [67, с.110,147]. Отже, *de-jure* функції воєвод носили суто військовий характер, втручатися у фінансові та судові справи українців вони не могли, хоча *de-fakto* вся історія перебування в Україні московських воєвод, починаючи з часів Богдана Хмельницького, як слушно зауважує В. Щербина, представляє собою безперервну боротьбу між козацьким самоуправлінням і прагненням Москви запровадити в регіоні воєводське правління [191, с.6-7].

З 1666 року воєводи контролювали збір податків, відправку їх до Москви, відали збором торгового мита.

Крім регулярних “отписок” у Малоросійський та Розрядний прикази вони зобов’язані були надавати інформацію про всі поточні справи головному воєводі, через якого Москва і тримала постійний зв’язок із своїми посадовцями в Гетьманщині.

Головними воєводами в Україну зазвичай призначалися вищі московські сановники – бояри і окольничі. У 1658-1660 рр. це був київський воєвода боярин Василій Шереметєв (змінив окольничого Андрія Бутурліна у травні 1658 р.) [69, с.101]. Талановитий воєначальник, він, однак, не користувався популярністю в Україні, куди приїхав, за влучним висловом О.Левицького, “с крайними поняттями своенароднаго превосходства и с презрительным высокомеріем к туземцам” [140, с.43] і повадився відповідно. Після Василя Шереметєва повноваження головного перебрав на себе білгородський воєвода окольничий князь Григорій Ромодановський. За характеристикою С. Соловйова, він “отличался свирепостью характера и телесною силою, был больше солдат, чем вождь; превосходил всех военною пылкостью, неутомимою деятельностью, быстротою и львиным мужеством” [178, с.620], а О. Барсуков ставив Ромодановського-воєначальника в один ряд із Михайлом Кутузовим [98, т.6, с.243]. Поряд із білгородським воєводою, за дослідженнями того ж О. Барсукова, у 1662-1665 рр. обов’язки головного виконував також севський воєвода боярин Петро Шереметєв (двоюрідний брат Василя Шереметєва – Г. А.) [98, т.6, с.244], що пояснюється важливим стратегічним положенням Севська. У цьому прикордонному російському місті зосереджена була значна частина царських ратних, яких перекидали потім для несення служби на кордоні та в Україну, і боєприпаси. Коли Петро Шереметєв у липні 1662 р. отримав призначення до Севська, українську сторону сповістили, що боярину “велено быти” в місті “для приходов Крымских и изменников Заднепрских Черкас на наши Черкаские и украинные города” [64, с.322].

У кінці червня 1664 року Москва відкликала Ромодановського із Білгорода, а на його місце прибув боярин князь Борис Рєпнін [32, стб.564, арк.1-3; 69, с.29]. Останній залишався головним воєводою зовсім недовго. У 1665 році центром воєводського правління знову став Київ, куди переводився із Севська Петро Шереметєв. Однак він на півроку затримався із прибуттям і на воєводстві у Києві сидів окольничий князь Нікіта Львов (прибув до міста у червні 1665 року [69, с.102; 98, т.6, с.326]), за характеристикою єпископа Мефодія, “человек ни к чему не пригодный: первое то, что человек древній, к ратному делу ни к чему не подобен; второе ж болен ногами и не ходит и чрез избу не перейдет” [66, т.6, с.36]. У листопаді 1665 року Львов отримав царську грамоту із наказом передати місто Шереметєву, який прибув до Києва у січні 1666 р. і залишався тут до літа 1669 р. [193, с.247, 252]. Зауважимо, що на початку весни 1668 р. до Білгорода повернувся в “полковые и осадные воєводи” Григорій Ромодановський, на той час вже боярин [69, с.29; 72, стб.718], і теж виконував обов’язки головного поряд із Шереметєвим, що, на наш погляд, викликано було складною військово-політичною ситуацією в Україні через антимосковське постановня.

Як свідчать джерела, головний воєвода їхав на місце служби “с товарищи”, серед яких були інші, підлеглі йому воєводи, стольники, думні дворяни, дяки, стрілецькі голови та інші. Із боярином Васи́лієм Шереметєвим, зокрема, у Києві перебували стольники князь Юрій Барятинський та Іван Чаадаєв, дяки І. Татаринов і Т. Савлуков, із Петром Шереметєвим прибули стольник князь Костянтин Щербатов, стольник Петро Ізмайлов, дяки Д. Савлуков, І. Рубцов, М. Кузовлєв [69, с.101-102].

Зазвичай саме головний воєвода отримував важливі розпорядження центральної влади і доводив їх до відома інших царських урядовців, до нього зверталися із чолобитними і скаргами українці, він розглядав різні поточні справи, у деяких випадках самотійно приймав рішення. Так, у червні 1667 року цар надіслав Петру Шереметєву грамоту, в якій наказував звозити зібраний у Гетьманщині хліб до Києва, а в інших містах залишити певний

запас “по твоєму разсмотрению: те дела и вся наша, Великого Государя, отчина Малая Росія положена на тебя, боярина нашего и воеводу” [48, арк.149-150].

За дослідженнями російських істориків Б. Чичеріна і О. Барсукова, головний воєвода при від'їзді отримував наказ від Посольського приказу, тоді як всі інші – від Розрядного. Василю Шереметєву, зокрема, означений документ вручений був урочисто, в Успенському соборі перед іконою Володимирської Богородиці, в присутності Олексія Михайловича [98, т.5, с.49-50; 185, с.263].

При головному воєводі знаходився постійно діючий управлінський апарат – “приказная изба” (в джерелах також – “съезжая изба”, “палата”), штат якої складали дяки, піддячі, перекладачі. Тут зберігалися державна печатка, воєводська казна, книги надходжень і витрат, переписні книги, кошториси та інша важлива документація. Звідси виходили воєводські розпорядження (“памяти”) нижчим урядовцям і “отписки”, сюди ж надходили чолобитні від московських людей та місцевого населення, що складалися зазвичай на ім'я царя. Так, 13 грудня 1666 року київські міщани подали в “съезжей избе” чолобитну про звільнення їх від торгового мита, просили залишити “во всем по прежним правам ...вечно и непоколебимо”. Після відповідної “отписки” воєводи у Москву цар задовольнив прохання киян і “с киевских товаров пошлинных денег иметь не велели” [47, арк.44]. В “съезжей избе” приймали також посланців, чинили суд і “распрос”. Як свідчать джерела, у 1667 р. “июля в 6 день в Киеве в Приказной избе перед боярином и воеводы перед Петром Василевичем Шереметевым с товарищи солдацкого строю Яганова полку Купера капитан Михайло Мартынов Головач” давав свідчення про ситуацію у Чернігівському полку, збір козаків на підозрілу раду [154, с.418]. А в 1668 році печерський архімандрит Інокентій Гізель, а також “всех монастырей игумены” і представники київського магістрату, які проходили у справі єпископа Мефодія, звинуваченого у зраді царю, “в Приказной избе, подали скаски (свідчення –

Г. А.) за своїми руками” головному воєводі [67, с.205]. Іноді в “сьезжей избе” після відповідного судового рішення утримували винних – як росіян, так і місцевих. У 1667 р., зокрема, Петро Шереметєв розглядав справу ніжинських міщан Бутенка і Підкупного, звинувачених у “ложном челобитье”, що передбачало покарання кнутом, однак, за словами воєводи, “кнутом они не биты для иноземчества, а сидели они за то скованы и из приказной избы освобождены” [193, с.255].

Слід зазначити, що ставлення до царських воєвод в Україні було неоднозначним. У козацької частини населення їх присутність із самого початку не викликала особливого захоплення. За влучним висловом чернігівського єпископа Лазаря Барановича, “для козака воєвода – великая невзгода” [91, с.53]. Спроба ж Москви запровадити після 1665 року в Гетьманщині воєводсько-приказну систему викликала шалений спротив усіх верств суспільства, масовий антимосковський рух. І підстави для цього були досить вагомі. Як підкреслюють дослідники Б. Чичерін і В. Ключевський, хоча воєвода й отримував у Москві відповідний наказ, однак йому дозволялося іноді діяти відповідно до обставин, “как пригоже, по своему разсмотрению и крайнему разумению, как Бог вразумит”, і вживати будь-яких заходів, аби лишень це було на користь російським інтересам, державній казні. Водночас, відсутність жорсткого контролю з боку центральної влади і нечітко визначені повноваження царських воєвод відкривали широкий простір для зловживань останніх своїми правами і нехтуванням обов’язками, тобто, “перевищення влади чергувалось з її бездіяльністю” [185, с.261; 132, с.130-131]. Так, у кінці 1662 р. наказний гетьман Яким Сомко, нарікаючи на недостойну поведінку царських ратних у Переяславі, які грабували місцеве населення, підкреслював, що “князь Василей Богданович (Волконський – Г. А.), воевода Переяславскій, из тех воров управы не чинить, виноватых по их заслуге не казнит, как бы сам вместе с ними ворует” [66, т.5, с.128]. Звичайним явищем воєводського правління було хабарництво, здирництво, що прикривалися поняттями добровільних “приношений”. За словами

О.Барсукова, “подобные приношения были освящены обычаем”. Водночас дослідник визнає, що в ті часи через фінансову скруту в Московській державі і утримання ратних і витрати на воєводство “должны были производятся на счет сбора с местного населения, как деньгами, так и продуктами” [98, т.6, с.349-350]. Але часто-густо подібні “сбори” оберталися відвертими грабунками населення. У 1667 р. ніжинські міщани скаржилися царю на Петра Шереметєва, який чинить мешканцям “скорбь нестерпимую, нищит их и разоряет”, всупереч договірним статтям 1665 р. втручається у судові справи магістрату, постійно вимагає “приношений” для себе та своїх людей [193, с.248-255]. До скарги додавалися також “рописи” (перелік) всього, отриманого воєводою від ніжинців, починаючи з кінця 1665 року, коли Шереметєв тільки під’їжджав до кордонів України. Так, одразу ж по прибутті в Україну магістрат надіслав йому “хлебов да калачей на три рубли, рыбы бочку – дали полтретья рубля, масла ольвянова на два рубли без двух гривен; вина двойнова на десять рублей, две коровы добрые, четыре борана, тридцать пять чети овса...”, у 1666 р. “на Николин день сам войт ... с товарищами ... боярину дал десеть червонных золотых, боярени дал дватцеть два аршина камки – аршин купили по рублю, детем дали шестнадцать ефимков; пять коров – купили по три рубли, десять боранов – купили по дватцети алтын з гривною”, велику кількість меду, пива, вина, “сорок гусей, тридцать семь уток, полтора ста куриц, тысяча яиц”. Щедрі дари були також відправлені на вимогу воєводи “к именинам” останнього [193, с.257]. Як бачимо, воєводське правління обходилося місцевому населенню вельми недешево. Що ж стосується безпосередньо Петра Шереметєва, літописець характеризує його як воєводу, котрий, “през лакомство свое, же в Малой Росии жителем нежные кривды и выдирства чинив. И за тое многие мужики в козацтво пошли, а потом войну из царскими людьми учинили” [85, с.231].

Принагідно зауважимо, що воєводи отримували в Україні маєтності “на прокормление”, і це теж не дуже подобалося козацькій верхівці. Як видно зі складеного у 1666 році стольником Кирилом Хлоповим списку, який

зберігався у Малоросійському приказі, новгород-сіверський воєвода Ісайя Квашнін мав 2 села (158 дворів і 2 млини), з яких отримував прибутки, чернігівський (Андрій Толстой) – теж 2 села, “деревню” та млин, батуринський (Тимофій Клокачов) – село в 71 двір тощо [48, арк.157-158].

Слід відзначити ще один негативний момент перебування в Україні царських воєвод і ратних людей. За характеристикою М. Сумцова, “отличительной особенностью великорусса в старину была его склонность к крепкой брани и кулачной расправе. Битье – самое обычное явление в Московском государстве. Били все и почти все были биты. Бил патриарх, били воеводы, били приказные ратные люди, чем попало, батожьем, ослоньем, просто кулаками”. Дослідник пов’язує таку характерну рису московських людей із несприятливими географічними та історичними обставинами – віддаленістю від Західної Європи, близькістю варварської Азії, татарським ігом та кріпосним безправ’ям [182, с.89-90]. І хоча означена особливість поведінки притаманна була не всім царським посадовцям в Україні, джерела засвідчують численні факти жорстокого поводження воєвод із місцевим населенням, випадки фізичної розправи. Так, внаслідок низки скарг як українців так і московських людей на воєводу Юрія Барятинського, що “всех озорничеством своим отогнал и отстранил”, останнього у травні 1661 року було відкликано із Києва, а на його місце прибув Іван Андрієвич Ржевський [66, т.7, с.326; 69, с.102]. Своєю жорстокістю сумнозвісно відомий полтавський воєвода Яков Хітрово. У липні 1666 р. козаки подали Брюховецькому скаргу на нього “за незные неправды и утеснения”, приниження старшини і знущання над козаками (“он ваш полковник, мать его ...; я-су тут от государя послан более всех, а вы б..., все подчорты, и который товарищ придет к нему, то очи тростью выбивает и плюет или денщикам велит из дому из сирочьяго выпихнути в шею”) [66, т.6, с.132]. Зрештою, гетьман відправив скаргу до Москви у супроводі власного листа із проханням “о милосердном указе”. І подібних скарг до Малоросійського приказу надходило тоді багато. Погодимось із Б. Чичеріним, що й справді

“великость предоставленной им (воеводам – Г. А.) власти”, недосконалість московської юридичної системи, відсутність жорсткого контролю з боку уряду дозволяли російським посадовцям використовувати свою владу “во зло” і всіляко “притеснять жителей управляемой области ” [185, с.337].

Великим недоліком московської воєводсько-приказної системи управління була також її надмірна централізація, що особливо давалося взнаки під час активних воєнних дій, коли рішення потрібно було приймати негайно, “безо всякого мотчанья”. Ордин-Нащокін писав з цього приводу: “Во всех государствах над войсками гетманы или генералиссимусы на границах бывают даже и не в военное время, а когда война, то и подавно с войском стоят на границах; рати к ним идут и указы от них получают, а не они от кого-нибудь указов просят: от этого дело скорее делается” [98, т.6, с.301]. Але в Росії, де вищі сановники називали себе царськими холопами, а представники нижчих верств – царськими сиротами, посадовці не могли приймати важливих рішень самостійно, без відповідної вказівки із Москви. Так, вищезгаданий наказ ніжинському воєводі Івану Ржевському зобов’язував його “государевым царевым ... делом радеть и промыслять и бережение ото всяких людей во всем держать и делать по сему наказу и по указным великого государя грамотам. А о больших делах и о вестях писать к ему великому государю...” [90, с.12], військову допомогу українській стороні надавати лише “по указу”, навіть якщо обставини вимагали негайних дій. Отже, воєводи спочатку зверталися до відповідного приказу, той зносився із царем, а далі відбувався зворотний процес. Як свідчать джерела, “безволокитно” в Російській державі не вирішувалося жодне питання. А наслідком цього був згаяний час, програні битви, і, зрештою, розчарування української сторони, яка неодноразово просила Москву змінити цей порядок. Зокрема, у п.12 так званих “статей Одинця”, переданих козацьким посольством Андрія Одинця і Петра Дорошенка на розгляд царського уряду в грудні 1659 року, йшлося про те, щоб “те рати (царські війська – Г. А.) с ведомостью и за присылкою гетмана Запорожского, когда того прилежно

указывать имеет потреба, чтоб против неприятелей, не ожидаючи указу от его царского пресветлого величества, безо всякого шли отговору” [66, т.5, с.6].

Завершуючи огляд діяльності Малоросійського приказу, додамо, що він розглядав також численні поточні справи, пов’язані із крадіжками, майновими суперечками, місцевим будівництвом, торгівлею та інші. Окрім того, за дослідженнями В. Ейнгорна і Л. Окиншевича, саме ця установа здійснювала продаж українських книжок на теренах Московської держави [194; 153, с.118] і таким чином сприяла популяризації тут української мови, звичаїв, поезії, досягнень риторики, граверного мистецтва. А це, в свою чергу, справляло позитивний вплив на розвиток російської культури, яка знаходилася тоді на значно нижчому ступені розвитку [115, с.34].

Слід зазначити, що українці, які їхали до Росії у торгових справах чи пошуках заробітку, а також викликані царським урядом фахівці через Малоросійський приказ отримували дозвіл на проїзд – так звані “проезжие памяти”, а по прибутті до Москви обов’язково мусили відвідати цю установу [45, арк.5]. Повертатися в Україну можна було також з відома приказу, “по челобитью” і після відповідного “распросу” прохача [179, с.60].

Апарат Малоросійського приказу, як і будь-якої іншої подібної московської установи, складався із дяків – головних помічників начальника, піддячих, у компетенції яких було листування, перекладачів для письмових перекладів і толмачів для усних, золотописців для розпису грамот золотом і фарбами. Дяків зазвичай було 3-4, піддячих нараховувалося до 14-15 осіб. Найбільш досвідчені із дяків очолювали “повытья” (відділи) приказу. Існувало, зокрема, Гетьманське “повытье”, у компетенції якого були зносини із гетьманом, зв’язки із Запорожжям підтримувалися через інше. Були також “повытья”, що відали окремі міста. Дослідник В. Романовський, зокрема, згадує про Київське [153, с.119; 167, с.X-XI].

Приказ мав свою печатку, за дослідженнями К. Софроненка, “серебряную среднюю печать орел с короною, а по правую сторону великого государя боярин и воеводы и ратные люди, а по левую сторону

малороссийские ратные же люди на знак гетманской обирания, а посреди их стол, а на столе булава, а в середине орла воин на коне, в руках держит копье, а под конем змии, а подпись на нем такова ж, что и на средней государственной, какова в Посольском приказе” [179, с.83].

Коли українці прибували до Москви, їх зустрічали піддячі Малоросійського приказу. Зупинялися посланці зазвичай на Великому Посольському дворі, іноді на так званому Шляківському (раніше він належав зятеві Петра Шереметєва Шлякову-Чеському, потім був переданий державній казні) [98, т.6, с.157]. Згодом, на прохання гетьмана і старшини, неподалік від Ільїнських воріт поряд із двором боярина Петра Салтикова зведений був Малоросійський двір (саме від нього походить назва московської вулиці Маросейки) [99, с.85]. Там же неподалік знаходився і Гетьманський двір, збудований, імовірно, наприкінці 60-х – початку 70-х років.

Утримувалися українці в Москві теж за рахунок Малоросійського приказу, але, як свідчать джерела, не завжди належним чином. Так, у березні 1665 року Брюховецький скаржився окольничому Богдану Хітрово, що козацьких посланців “на столице не в честь и неласкове приімують и оком презирають, ... из Приказа по достоинству корму не дают”. За словами гетьмана, козаки, “пріезжаючи назад, скорбели о том зело, что лутчая честь и корм Греком доходит, нежели казакам за кровь, на боях за достоинство его царского пресветлого величества разліянную” [66, т.5, с.255].

До 1667 р. Малоросійський приказ був фактично самостійною установою, хоча й підпорядковувався Посольському, як Смоленський, Литовський та інші, що відали новоприєднані землі. З 1663 по 1667 рр. приказ очолював вищезгаданий боярин Петро Михайлович Салтиков. 17 червня 1667 року його змінив на цій посаді боярин Афанасій Ордин-Нащокін, залишаючись одночасно і начальником Посольського приказу. Таке рішення офіційна Москва пов’язувала із підписанням Андрусівського перемир’я: “Великій Государь указал Малоросійській Приказ ведать, по-

прежнему, в Посольском Приказе, для того, что перемирье учинили и остерегать таковых Государственных дел надобно в Посольском Приказе” [153, с.112].

У зносінах із Україною активну участь брав один із найбільших московських приказів – Розрядний, або Розряд, у компетенції якого були “всякіє воинскіє дела, и города строеніем и крепостьми и починкою и ружьем и служивыми людьми; также ведомы бояре, okolничіє, и думные и ближніє люди, и столники, и стряпчіє, и дворяне Московскіє, и дьяки, и жилцы, и дворяне городовые, и дети боярскіє, и казаки и салдаты, всякою службою; и кого куды лучится послати на службы, в войну и в воеводства в города и во всякіє посылки” [79, с.69].

Відділи Розряду мали назву столів. Справи, пов’язані із Україною, проходили зазвичай через Білгородський і Севський столи, іноді – Московський. У другій половині 60-х рр. частину українських справ перебрав на себе Київський стіл. Відомий дослідник історії російського права М. Загоскін припускає, що він почав діяти з 1666 року, оскільки саме цим роком датується перша книга столу [125, с.37]. В його підпорядкуванні, крім Києва, перебували містечка Баришівка, Баришполе, Березна, Борзна, Куромля, Воронків, Золотоноша, Іван-Городець, Кобижча, Кропивна, Носівка та інші. Оскільки загалом територія Гетьманщини після 1663 р. знаходилася у віданні Малоросійського приказу, виокремлення в Розряді Київського столу, на думку М. Загоскіна, обумовлено було небажанням царського уряду розповсюджувати на Київ та навколишні “города” ті широкі адміністративні пільги, якими користувалися південно-українські міста [125, с.37].

Як дослідив М. Оглоблін, у Розряді зберігалися матеріали з топографії українських міст та гідрографічні, детальні описи різних населених пунктів, кордонів, статистичні дані про чисельність населення тощо. Кожен стіл надсилав до Розряду кошториси (“сметные книги”) міст, які були у його віданні, “строильные книги”, що фіксували ремонтно-будівельні роботи на підвідомчій території, документацію стосовно грошових та хлібних виплат

служивим і ратним людям (“роздаточные книги”) [151, с.15]. Так, в одній із грамот (вересень 1660 р.) цар наказує князю Юрію Долгорукому взяти “на жалованье” своїм ратним людям гроші із “денежной казны”, що відправлена була головному воєводі Василю Шереметєву до Києва, а після виплат “вы б то все велели в роздаточных книгах написать порознь по статьям, да о том писали к нам и роздаточные книги за дьячьєю приписью в Розряд послали” [65, с.143].

До появи Малоросійського приказу воєводи в Україні цілковито підпорядковувалися Розрядному. Тут вони отримували накази, відбуваючи до місця призначення, сюди надходили їх “отписки” про військові дії в Україні, списки ратних, свідчення про їх становище, випадки дезертирства, прохання надіслати військову допомогу людьми та озброєнням, а також листи українських старшин.

У Розряд прибували для “распросу” посланці від воєвод, служиві люди різних чинів. Через нього задовольнялися прохання гетьмана і старшини про поставки боєприпасів, гармат (з 1661 року значну частину артилерії козаки отримували із Москви). Так, влітку 1660 р. смоленському воєводі боярину і князю Борису Рєпніну “велено” було Розрядним приказом (після відповідного указу царя) “отпустить в судех пушечных запасов в Киев пороху и фетилю по 1000 пуд, в Переяславль пороху 400 пуд, фетилю 1000 пуд, да московской присылки пороху 500 пуд” [65, с.114]. У кінці 1661 року севський воєвода князь Григорій Куракін неодноразово повідомляв у Москву про надання батуринському полковнику Пилипу Уманцю мушкетного пороху і свинцю і підкреслював, що “не посылають, государь, зелья к нему не посмели, потому, чтоб, государь, у них (українців – Г. А.) какова сумненья не было” [36, арк.4, 11].

У компетенції Розряду, як вже зазначалося, було фортечне будівництво. За його наказом ратні у Києві на Печерську в кінці 1661 року “земляной городок со всякими крепостми здолали, и ров около городка выкопали и в воротах и по башням пушки поставили и колодезь выкопали и

ратным людем двумстам человекам, переменяясь помесячно быть велели”, зібрали там на випадок облоги хліб і боєприпаси. План, всі креслення і “роспись” витрат передані були до Розряду [35, арк.29-30]. У 1662 році приказ розглядав пропозиції наказного гетьмана Лівобережної України Якіма Сомка про будівництво на горах між Трахтемировим і Каневом укріпленого “городка”, щоб контролювати пересування ворожих сил із правого берега Дніпра і не дозволити їм підійти непомітно [35, арк.33-34].

Як і Малоросійський приказ, Розрядний теж займався справами про зловживання і утиски московських людей в Україні. За його розпорядженням у січні 1666 року в Гетьманщину був відправлений стольник Петро Ізмайлов для здійснення “розыска” в зв’язку із численними скаргами мешканців Гадяча, Миргороду, Котельви, Опішні та інших міст. Слідство тривало півроку, скарги українців підтвердилися, винні були покарані і це, на думку М. Оглобліна, засвідчило, що в Москві “можно при случае найти управу на беззаконія сильных над безсильными” [152, с.36]. Але ж таких фактів сваволі царських людей в Україні було дуже багато, а Москва знаходилася далеко і не завжди могла і хотіла у всьому розібратися. Так, вищезгадане “челобитье” ніжинців 1666 р. із приводу зловживань воєводи П. Шереметєва було взято до розгляду аж у 1669 р. і розглядалося із традиційною московською волокитою [193, с.246-255].

Розрядний приказ карав також за погану службу чи ухиляння від неї. У кінці листопада 1665 року тут вирішувалася, зокрема, справа стольника Олексія Чирикова, який, всупереч наказу, не виїхав своєчасно до Києва для несення служби при воєводі князю Львову [72, стб.602]. За це йому було “учинено наказанье: бить перед Разрядом батоги”, а потім відправлено до Малоросійського приказу для прийняття рішення стосовно подальшої служби. Олексій Чириков відбувся досить легко і влітку 1666 р. бачимо його на воєводстві у Глухові, а з березня 1667 р. – у Переяславі [45, арк.48; 48, арк.164-165; 66, т.6, с.175].

Як вже зазначалося, Розрядний приказ надсилав царським ратним в Україні платню. Однак, через “скудость” казни і зловживання московських посадовців на місцях, отримували вони її вкрай нерегулярно, часто-густо “с разсмотрением, кому без жалования некоторыми мерами служить не мочно; а кому служить мочно”, тим зазвичай затримували виплати [98, т.6, с.306]. То ж не дивно, що ратні постійно потерпали від “нужей”, були “беззапасны” і “безодежны”, грабували місцеве населення, масово дезертирували зі своїх військових частин. Як видно із “отписки” воєводи князя Бориса Мишецького із Переяслава, отриманої у Розряді 19 квітня 1661 року, із 2 тисяч 983 ратних, які мали бути на службі згідно списку, 1201 числились у втікачах і “нетчиках” (взагалі не з’явилися у полк – Г. А.) [37, арк.17]. Григорій Ромодановський 8 липня 1662 року повідомляв, що до нього не прибув ніхто із ратних, надісланих Розрядним приказом [39, арк.60]. Пошуки дезертирів теж були у компетенції означеної установи. Впійманих чекала тюрма, а поки їх розшукували, часто-густо в ув’язненні тримали близьких родичів [39, арк.60].

У деяких випадках через Розряд вирішувалися і господарські питання. У 1664 році, зокрема, за його наказом воєводи набирали “из черкас в подмосковные села человек по 5 и 6 таких людей, которые б умели водить всякую животину и дворовыя всякія птицы и к ним держать береженьє” [65, с.560].

Важливу роль в україно-російських стосунках другої половини XVII ст. відігравав також приказ Таємних справ, що був заснований особисто Олексієм Михайловичем і перебував під безпосереднім керівництвом останнього (ліквідований після його смерті у 1676 р. – Г. А.). На думку З.Вуйціка, поява такого “органу особистої влади царя” була яскравим свідченням зміцнення російського самодержавства, укріплення центральної влади [213, с.16]. Як вказує Г. Котошихін, цей приказ відав “дела всякіє царскіє, тайные и явные”. До них відносилися улюблене заняття Олексія Михайловича (“потеха”) – літнє полювання із соколами, кречетами,

яструбами, численні царські вотчини, рудна справа, гранатні заводи. Окрім того, через приказ Таємних справ цар здійснював нагляд за своїми посадовцями. Піддяді приказу супроводжували царських послів до інших країн, воєвод у походах, сліdkували за їх поведінкою, дослухалися до розмов і про все доносили Олексію Михайловичу. За словами Котошихіна, “те подьячие над послы и над воеводами подсматривают и царю приехав сказывают” [79, с.67]. Російський дослідник з цієї тематики І. Гурлянд теж підкреслює, що саме із одписок приказних “таємних” дяків та піддядчих цар дізнавався про зловживання своїх урядовців і міг “устранить в известной местности или в известной отрасли управления несправедливость или произвол” [122, с.272]. На думку іншого російського дослідника О.Заозерського, значну увагу Таємний приказ приділяв військовим питанням, проблемам військового управління [126, с.274].

На розгляд означеного приказу передавалися також різноманітні справи, що були в компетенції інших установ, але з тих чи інших причин викликали особисту зацікавленість Олексія Михайловича. Не останнє місце серед них посідали українські. В компетенції приказу знаходилося, зокрема, таке дражливе питання, як підпорядкування Київської митрополії московському патріарху. Доповідна записка з цього приводу, складена Ордин-Нащокіним у 1669 році, була передана автором саме до приказу Таємних справ. Сюди ж, як вказує О. Барсуков, у порядку виключення, через конфлікт із розрядним думним дяком Семеном Заборовським, надсилав свої “отписки” київський воєвода В. Шереметєв, не припиняючи, однак, писати і до Розряду [98, т.6, с.75].

Через приказ Таємних справ цар отримував важливу інформацію про події в Україні, про настрої старшини, духовенства, про те, зокрема, кого із “черкас” потрібно підкупити, “приласкати, обладежить” царською милістю, щоб привернути на свою сторону. Не викликає сумніву, що ця установа мала також безпосереднє відношення до розробки договірних статей – Переяславських 1659 р., Батуринських 1663 р. та Московських 1665 р. Так,

боярин Олексій Трубецькой у 1659 р. в Переяславі мав при собі таємний документ – московський варіант союзної угоди і досить суворі щодо цього інструкції Олексія Михайловича.

“Таємні” дяки і піддячі залучалися царем до виконання особливо делікатних доручень і вирішення дражливих питань. Так, у серпні 1661 року у наказного гетьмана Сомка перебував піддячий Юрій Нікіфоров, розмовляв з ним “о государевых делах” [66, т.5, с.92-94]. У серпні 1662 року до кошового гетьмана Івана Брюховецького посланий був “таємний” дяк Дементій Башмаков, який користувався особливою довірою царя. Він же, як “ответственный исполнитель в делах большой государственной важности”, представляв інтереси Москви у Батурині в листопаді 1663 року під час обговорення і підписання Брюховецьким нових домовленостей [122, с.126-127; 67, с.128]. Цікаво, що боярство Брюховецькому у 1665 році, після відповідного указу царя, “сказывали” теж визначені приказом Таємних справ особи – окольничий Нікіта Боборикін та вищезгаданий Башмаков, на той час вже думний дяк [67, 156-157]. Принагідно, він був присутній і на процедурі висвячення у єпископи царського “доброхота” ніжинського протопопа Максима Филімоновича, яка відбулася у Москві 4 травня 1661 року (“...водили под епископом Мефодеем околничей Иван Офонасьевич Гавренев да дяк тайных дел Дементей Башмаков”) [76, стб.263].

У 1660-1663 рр., коли в Україні була дуже складна військово-політична ситуація, що могла обернутися для Москви остаточною втратою у регіоні її позицій, вся інформація стосовно українських справ надходила одразу до кількох приказів – Посольського, Розряду і до приказу Таємних справ. Через останній, з допомогою “таємної” дипломатії, царський уряд і Олексій Михайлович особисто тримали під контролем справу гетьманських виборів в Україні у цей період і змогли таким чином привести до влади зручного для себе кандидата – проросійськи налаштованого Івана Брюховецького.

Царські посадовці, що перебували в Україні із особливо важливою місією, свої отписки надсилали, крім відповідних установ, і до приказу

Таємних справ. Коли стряпчий Григорій Косагов у квітні 1663 року їхав на Запорозжя для підтримки січовиків і донських козаків у боротьбі проти кримців та ногайців, він отримав наказ, “проведава подлинно каких вестей и какой у него учинится над крымскими и нагайскими людьми промысл, и об иных о всяких делех писати ему Григорью к великому государю царю и великому князю Алексію Михайловичю, всеа Великіа и Малыя Росіи самодержцу, к Москве (тобто у приказ Таємних справ – Г. А), а отписку велеть подавать в Приказе Малыя Росіи боярину Петру Михайловичю Салтыкову да дяку Ивану Михайлову; а в иные ни в которые Приказы ни о каких делех не писать, опричь Приказу Тайных дел” [66, т.5, с.135]. Подібний наказ – “всеми мерами проведывать про всякія местныя дела и вести” і писати про це до Малоросійського приказу чи приказу Таємних справ, отримав стольник Василій Кікін весною 1664 року, коли їхав до Брюховецького як уповноважений царя [98, т.6, с.300].

Через означену установу Олексій Михайлович контролював також хід московсько-польських переговорів, на яких були присутні “таємні” дяки і піддячі. Як вказує О. Заозерський, керівники посольств отримували зазвичай інструкції (“накази”) від двох приказів – Посольського і Таємних справ [126, с.296]. Останньою дозволялося скористатися у крайньому випадку, якщо не лишалося іншого варіанту. Так, у 1662 році Ордин-Нащокін, який очолював московську делегацію, отримав подібну інструкцію – “в посольских делех делать по большому наказу, каков ему дан ис Посольского приказа, а по последнему намерению делать ему по сему тайному наказу” (передбачав можливість передачі полякам Лівобережної України – Г. А.) [126, с.296]. У 1666-1667 рр. при А. Ордин-Нащокіні постійно знаходився вищезгаданий піддячий Юрій Нікіфоров. Він уважно слідкував за переговорним процесом, інформував царя про найменші подробиці. Через нього “великий и полномочный посол” отримував листи і накази Олексія Михайловича, проекти договірних статей. Про це красномовно свідчить лист, який цар надіслав Ордин-Нащокіну у 1666 р., коли дізнався про його наміри, всупереч

попереднім рішенням, поступитися Україною і домовлятися про вічний мир: “Писал ты к нам великому государю мая в 27 день с стряпчим конюхом с Федкою Карманом, что хочеш писать в перемирную запись на чом вечному миру быть и уступаешь Черкасских городов. И тебе б, кроме перемирья не делать, а перемирья делать по статьям, каковы посланы с подячим с Юрьем Никифоровым и уступку чинить по тем статьям ... А будет учинишь мимо сего нашего государева указу, и та запись будет не в запись” [122, с.46].

Принагідно зауважимо, що для секретних доручень цар склав навіть таємну азбуку. Саме такий текст передав Нікіфоров Ордин-Нащокіну разом із супроводжувальним листом, аби дипломат “тое азбуку і писмо за нашою государевою печаттю у подьячего у Юрія прийняв і ведал один тайно, і по той азбуке о наших великого государя о тайных о всяких делах писал к нам, великому государю, в приказ Тайных Дел потому ж один” [126, с.273].

Приказ Таємних справ займався також господарськими питаннями, в яких цар був особисто зацікавлений. За дослідженнями О. Заозерського, коли Дементій Башмаков 1663 року їхав на Лівобережжя із важливою дипломатичною місією – для затвердження Брюховецьким Переяславських статей 1659 року і прийняття нових умов, навздогін йому була відправлена із Таємного приказу грамота із наказом знайти “в черкаських городах” і купити для царських господарств “племянной рогатой животины большой породы быков и коров по сто животных, да ордынских баранов и овец, которые пригоняют из воложской земли і ис татарських улусов 100 животных ... купить ценою как мочно; а чтоб той животины ростом болши не было”. Завдання виявилось не із легких, про що свідчать “отписки” Башмакова. Не знайшовши потрібних порід у Глухові та інших українських містах, він писав: “А как, государь, из Глухова к гетману поедем, і в то, государь, время в иных малороссійских городех такой животины спрашивать в покупку учну” [126, с.125]. Окрім “животин” дяк повинен був також набрати в Україні людей, які могли б доглядати за придбаними тваринами [126, с.130]. Як свідчать джерела, через Таємний приказ неодноразово вирішувалися питання

пошуку для царських господарств спеціалістів із “черкас” – пасічників, скотників, скорняків тощо.

У березні 1666 року саме до цієї установи, з огляду на важливість справи, звертався Петро Шереметєв із запитом про можливість торгувати на Лівобережжі українцям “из непріятелских и из изменничьих городов” (Правобережжя – Г. А) та навпаки. Воєвода наголошував, що в разі заборони такої торгівлі в українських містах “соли и никаких товаров на одежду твоим государевым ратным людем отнюдь взять будет негде и ...из непріятелских городов и из иных государств вестей никаких ведать будет не от кого” [66, т.6, с.83].

Завершуючи огляд діяльності московських приказів у контексті україно-російських стосунків, зауважимо, що, крім розглянутих нами установ, до зносин із Україною причетні були також прикази Полонянничний, який займався полоненими, Ямський, що відав поштовими станціями, Сибірський та інші. Але у вирішенні українських питань вони діяли зазвичай не самостійно, а через Посольський або Малоросійський прикази і їх роль у тогочасних українсько-російських відносинах була незначною.

Отже, в 60-і рр. XVII ст. Україна, залишаючись у центрі уваги зовнішньої політики Москви, одночасно все більше прилучалася до внутрішнього життя Московської держави, внаслідок відповідної політики гетьманського уряду і російських властей активно втягувалася в орбіту діяльності численних московських приказів, через які царський уряд тримав під контролем ситуацію в Україні, намагався зміцнити тут свої позиції, спрямувати у бажане йому політичне русло діяльність гетьманського уряду. Водночас, безпосередні зносини українців із Москвою через прикази, розгляд останніми численних українських справ, які до 1659 року були у компетенції місцевих органів влади, заснування Малоросійського приказу, а також поступове розширення повноважень московських установ щодо Гетьманщини, спроба запровадження тут після 1665 року воєводсько-приказної системи – все це складові тогочасної політики царських властей,

спрямованої на обмеження прерогатив гетьманського уряду, поступове розчинення суспільних та державних інститутів Гетьманщини в структурі державного управління Росії, позбавлення козацької України автономних прав з метою політичного підпорядкування її Москві.

2.2. Юрій Хмельницький: від Переяславської ради 1659 р. до Слободищенського трактату 1660 р.

Гадяцький трактат викликав негативну реакцію в Україні і активізував опозиційні гетьману Івану Виговському сили, що були проти повернення Козацької держави під зверхність Польщі. І в той час, коли він вів переговори із поляками з приводу доповнень до Гадяцьких пактів та проведення їх у життя, старшина шукала порозуміння із Москвою. Активно діяли в цьому напрямку і деякі представники білого духовенства.

За дослідженнями В. Ейнгорна, у серпні 1659 року цар надіслав козацьким полковникам грамоту, в якій обіцяв прощення, якщо вони “искренно принесут свои вины” [197, с.134]. Одним із перших на бік Москви перейшов переяславський полковник Тимофій Цицюра, донедавна прибічник і соратник Виговського. В кінці серпня у Переяславі спалахнув бунт, прихильників гетьмана і поляків, що знаходилися на той час у місті, одних перебили, інших ув’язнили, а 24 серпня полк був приведений до присяги царю [88, с.391-392; 161, с.11]. За переяславцями присягнули Ніжинський (полковник В. Золотаренко) та Прилуцький (полковник Ф. Терещенко) полки, де промосковські настрої підтримувалися і підігрівалися місцевими протоієреями – ніжинським Максимом Филімоновичем та іченським Симеоном Адамовичем. Обидва причетні були також до подій у Переяславі. Активно діяв на користь Росії і переяславський протопоп Григорій Бутович [84, с.81; 88, с.392; 197, с.134-137].

До середини вересня майже вся східна Україна визнала зверхність Москви. Це дозволило пугивльському воєводі князю Олексію Трубецькому з військом перейти у наступ і наприкінці вересня зайняти Переяслав. Тоді ж “чорна рада” у Германівці позбавила Виговського булави, а ініційована Якимом Сомком і Цицюрою генеральна рада під Білою Церквою повернула гетьманство Юрію Хмельницькому.

Молодий Хмельниченко, на відміну від своїх попередників, за

свідченням джерел і дотичної літератури, зовсім не мав хисту політика. Слабохарактерний, нерішучий, хворобливий, він був маріонеткою в руках свого оточення. Але його активно підтримували козацька чернь та запорожці, для яких магічну силу мало саме прізвище Хмельницьких, овіяне славою великого Богдана. Втім, безвільний і контрольований гетьман цілком влаштовував козацьку верхівку та сусідні держави Росію і Польщу.

Як свідчать джерела, Юрій не міг одразу визначитися у своїх зовнішньо-політичних уподобаннях, хоча після отримання булави присягнув разом із Військом Запорозьким королю (“емлючи знамя и булаву в обозе, так же и послы его за него гетмана и за все войско в Шубине королю присягу учинили”) [49, арк.42]. Зазначимо, що найближче гетьманське оточення складалося в основному із прихильників Польщі, триматися поляків радив Юрію і Виговський, з яким він підтримував зносини. Тимофій Цицюра говорив з цього приводу київському воєводі Василю Шереметєву: “Также й Юрей Хмелницкій того ж надхненья лихого духа лядского, за оmanoю своих лихих пріятелей туды ж, як бачили, хилится”. Водночас переяславський полковник підказував Москві вихід: “...з меж себе гетьмана оберем” [66, т.7, с.308-309; 161, с.12], плекаючи, очевидно, надію самому отримати булаву.

Проте загальна ситуація в Україні тоді складалася на користь Москви і це визначило подальші кроки гетьманського уряду. Було прийнято рішення повернутися під зверхність царя, але на умовах, які влаштовували українську сторону. 1 жовтня 1659 року козацька делегація на чолі із Петром Дорошенком прибула до Трубецького із новими, так званими “Жердевськими” статтями (вироблені старшиною в урочищі Жердева Долина поблизу Трахтемирова), що налічували 14 пунктів і передбачали широку політичну автономію України [67, с.102-103]. За цими статтями гетьман обирався Військом Запорозьким (“абы нам самим, так старшим, яко и меньшим, вольная была кого войско улюбитъ, элекція, до которой прочь войсковых наших людей, абы никто не належал”) і був єдиним володарем козацької держави (п.4, 5). Як незалежний правитель він отримував

необмежене право дипломатичних зносин (п.7). Під час мирних переговорів та заключення угод між московським урядом і “окольнічними землями, а особливе с ляхами, татарами и шведами”, передбачалася обов’язкова присутність комісарів від Війська Запорозького із правом вільного голосу (п.9). Щоб унеможливити втручання російських властей у внутрішні справи України, заборонялися безпосередні зносини українців із Москвою (“без ведома Гетманского и всей старшины, так же подписи руки Гетманской и притеснения печати войсковой, листа жадныи у Его Царского Величества приимываны быти не меють”) (п.3), а воєвода мав сидіти лише у Києві (п.2). Договір передбачав незалежність української православної Церкви, що, як і раніше, лишалася під юрисдикцією царгородського патріарха (п.12), а також виборність вищих духовних осіб за давнім звичаєм (п.13).

На наш погляд, Жердевські статті засвідчили прагнення козацької верхівки надати україно-російському союзу форму конфедерації*, залишаючи за гетьманським урядом основні владні повноваження. Як наголошує О. Левицький, ці статті були черговою спробою забезпечити Україні в союзі із Росією такий політичний статус, якого прагнув у союзі з поляками Іван Виговський, підписуючи Гадяцький трактат [140, с.60]. Але для царського уряду, який дивився на “черкас” з позицій “збирання земель руських” і сподівався у недалекому майбутньому перетворити Козацьку державу на свою провінцію, така угода була неприйнятною, в умовах російського абсолютизму неможливою, що й показав наступний перебіг подій. Трубецький, маючи при собі проект майбутнього договору, розроблений у Москві [15, л.8-9], і відповідні інструкції царя, наголосив, що в запропонованих українською стороною статтях багато написано “сверх прежних статей” Богдана Хмельницького і запросив Юрія до Переяслава на переговори. Коли ж гетьман зі старшиною прибув до міста, він опинився в

* Конфедерація – об’єднання в союз суверенних держав з метою досягнення певних цілей, коли всі його учасники зберігають ознаки державного утворення, а зв’язки між ними носять переважно координаційний, а не субординаційний, характер.

оточенні численних царських військ, стягнутих заздалегідь ніби-то для охорони порядку. 15 жовтня зібралася рада за участю козацької черні, а вже 17 жовтня Хмельницький змушений був, за словами М. Костомарова, “под московским оружієм” [135, с.494] підписати принизливі для України так звані “Переяславські статті”, за якими гетьманський уряд потрапляв у цілковиту залежність від Москви. Вони включали в себе ніби-то “Статті Богдана Хмельницького” (насправді ж сфабрикований росіянами варіант договору 1654 р., але у 14 статтях) та 19 “нових” пунктів [67, с.106-114].

Віднині українці могли писати “о всяких ссорных делах” безпосередньо московському керівництву, оминаючи гетьманський уряд (п.3 “нових” ст.), тільки з дозволу царя Військо Запорозьке могло обирати гетьмана, який мусив їхати до Москви для формального підтвердження свого гетьманства і отримання клейнодів (п.4). Без волі і ради козацької черні він не міг призначати старшину на уряди, чинити суд (п.7 і 12 “нових” ст.), позбавлявся права самостійних дипломатичних зносин (п.9), а за першою вимогою Москви “без всякаго мотчанья” зобов’язаний був вирушити у похід (п.1, 2 “нових” ст.). Воєводи і московські гарнізони мали перебувати у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані (п.5 “нових” ст.), передбачалося звільнення від козацьких залог білоруських міст (п.6 “нових” ст.). Досить жорстким було рішення щодо старшини, яка донедавна підтримувала Виговського: “Которые были в Совете с изменником с Ивашком Выговском ... тем повек живота в Раде в войсковой, и в секретной, и в уряде ни в каком не быть” (п.10 “нових” ст.). Складність цього моменту полягала в тому, що якраз вищезначені старшини сприяли обранню гетьманом Юрія Хмельницького, спонукали його прийняти сторону Москви і були разом з ним у Переяславі. Російська дослідниця Т. Яковлева цілком слушно вважає цю умову великим прорахунком царського уряду, який негативно вплинув на подальший розвиток україно-російських взаємин і розгортання подій у регіоні [201, с.21].

Нова угода містила також дуже неприємний для українського

духовенства п.8, що передбачав підпорядкування київського митрополита московському патріарху.

У разі відмови від присяги чи порушення домовленостей загрожувала смертна кара (п.18, 19 “нових” ст.).

Таким чином, нові статті нічого не лишали від політичної автономії* Гетьманщини. Як слушно зауважує В. Горобець, проведення їх у життя фактично означало для козацької України втрату самостійності [110, с.36], що не могло влаштовувати гетьмана і його оточення. Отже, Москва сама вкотре створювала прецедент для майбутніх “шатостей и измен”. Царські власті так і не зробили належних висновків із трагічних подій 1658-1659 років. Взагалі, перебіг подій у Переяславі засвідчив зверхне і зневажливе ставлення російської сторони до України. Пізніше Хмельницький гірко визнає: “Я два тижні був у Москві в’язнем, що хотіли, те зо мною робили” [161, с.13].

Цікава точка зору на Переяславську раду 1659 р. М. Петровського, який звинувачує у всьому відверто промосковськи налаштованих лівобережних полковників на чолі із Цицюрою і вважає, що тільки завдяки їх діяльності Москва змогла “досягти в Переяславі такого тріумфу, покласти міцну підвалину своїй колоніальній політиці на Україні” [54, арк.36].

Зауважимо, що на означеній раді відсутні були представники вищого українського духовенства. Київський митрополит Діонісій Балабан незадовго до цього приводив до присяги Виговського і теж схилявся до Польщі. Завжди обережний у таких справах чернігівський єпископ Лазар Баранович зіслався на хворобу, а печерський архімандрит Інокентій Гізель не поїхав, остерігаючись розгляду питання про підпорядкування київської митрополії.

* Політична автономія – широке внутрішнє самоврядування у міждержавній спілці. Такий статус козацької України був визначений Березневими статтями 1654 року Богдана Хмельницького і передбачав право Війська Запорозького самостійно обирати гетьмана і старшину та поширення їх влади на всю Гетьманщину, право на власну систему військово-адміністративного устрою, судові органи, самостійні зовнішньополітичні зносини (крім Польщі і Туреччини).

До присяги Юрія Хмельницького привів кобринський архімандрит Йов Зайончковський. Але на раді присутні були і підписалися під статтями представники нижчого (білого) духовенства – вищезгадані прихильники Москви протопопи Максим Филімонович і Григорій Бутович. На думку В.Ейнгорна, за сценарієм Трубецького вони “разыграли роль как бы депутатов от всего малороссийского духовенства” [197, с.141]. Як свідчать джерела, Москва високо оцінила їх послуги. Максим Филімонович, зокрема, отримав низку маєтностей, 500 золотих і соболів на 500 карбованців [66, т.7, с.316]. Щедро нагороджені були також Бутович і Адамович. Віднині вони гратимуть роль довірених осіб і “політичних агентів” Москви в Україні, виступатимуть посередниками у стосунках між гетьманським урядом і російськими властями. Особливо активну діяльність у цьому напрямку розгорне ніжинський протопоп. Принагідно, саме він ще з 1658 року був правою рукою головного воєводи боярина Василя Борисовича Шереметєва, організував навіть спеціальну таємну пошту і через свого племінника забезпечив Шереметєву постійні зносини із Москвою та іншими воєводами [98, т.5, с.129-130]. Діяв Филімонович не без користі для себе, сподіваючись найближчим часом, за підтримки російської сторони, посісти митрополичу кафедру.

Зауважимо, що одразу після Переяславської ради, завдяки втручання Трубецького, місцеблюстителем Київської митрополії знову став чернігівський єпископ Лазар Баранович, який вже перебував на цій посаді у квітні-грудні 1657 р. [184, с.102-107]. Призначення Барановича відбулося при живому митрополиті (Діонісій Балабан перебував тоді на підпорядкованій Польщі території) і за бажанням чернігівського єпископа, що, за словами М. Харишина, означало фактичний розкол української ієрархії і стало важким ударом для Української Церкви та справи автономії Козацької держави [184, с.110].

Як і слід було очікувати, Переяславські статті викликали глибоке обурення серед українців. Старшини, що не були присутні на раді

(полковники паволоцький Іван Богун, подольський Остап Гоголь, чигиринський Кирило Андрійов, уманський Михайло Ханенко та ін.) звинувачували гетьмана у безвільності, слабкодухості і безпринципності, за словами літописця, “немало буркотіли й невдоволилися на ті ... статті, бо побачили в них дещо новододане, ... і кріпко нарікали за несправність на старшину, що була в Переяславлі при Хмельниченкові” [83, т.1, с.278]. Свого невдоволення не приховували і запорожці, яким “новоприданые” статті під страхом смерті забороняли самотійні походи і зносини з іншими державами (п. 4, 8). Ставлення до нової угоди вищого українського духовенства характеризує наступний факт. У червні 1660 року в Москві перебували посланці Барановича та Гізеля, які просили у царя дозволу самотійно обрати митрополита і вказати, “від кого йому рукоположено бути” – чи від московського патріарха, чи від царгородського [66, т.5, с.14]. Як слушно зауважує В. Ейнгорн, з огляду на існування вищезначеного п.8 Переяславських статей, подібне прохання виглядало досить дивним і засвідчило, що українські владики не вважають договір 1659 року юридично правним і зобов’язуючим [197, с.151]. Однак, незважаючи на загальне невдоволення нав’язаними умовами, відкрито протест Москві козацька Україна поки що не виказувала, сподіваючись умовити царський уряд змінити статті на свою користь.

У грудні 1659 року гетьман відрядив до Москви велике посольство у складі полковників черкаського Андрія Одинця, чигиринського Петра Дорошенка, миргородського Павла Апостола, київського Василя Дворецького та інших з проханням переглянути угоду. В так званих “статтях Одинця”, переданих посланцями на розгляд Посольського приказу, йшлося про те, аби московські воєводи сиділи тільки в Києві та Переяславі і не обмежували старшинської влади, судові функції лишалися в руках місцевих урядів, українці не зносилися із Москвою без відома гетьманського уряду, а останній мав право на самотійні зовнішньо-політичні стосунки. Окремий пункт (п.13) передбачав збереження всіх давніх прав і вольностей

духовенства (“а что есть о началстве патриаршем, от которого бы имели митрополиты наши Малороссійскіе благословеніе брати, о том нам мірским говорити не належить, но на что болши патриарх Константинопольский изволит, на том и мы пребывати будем”) [66, т.5, с.1-7]. Таким чином, за умови прийняття означених “статей” Москвою, україно-російські відносини знову набували міждержавного характеру.

Однак, результати цього посольства виявились невтішними для українців. Царський уряд підтвердив майже всі Переяславські статті (“указал быть по Переяславскому договору” [66, т.5, с.5]), а розгляд деяких відклав на невизначений термін. Щоправда, посланці домоглися права участі в майбутній московсько-польській комісії, одним із основних питань якої передбачалося мирне врегулювання кордонів і поділ сфер впливу в Україні. Зауважимо, що поляки, дізнавшись про це, висловили своє невдоволення і навідріз відмовилися “з хлопами разом засідати” [66, т.5, с.11].

У січні 1660 року для роботи у вищезгаданій комісії до містечка Борисів, що в Білорусії, прибула московська делегація на чолі із князем Нікітою Одоєвським. Царський уряд згоден був повернутися до кордонів, встановлених Віленським перемир'ям 1656 р. (за умовами білоцерківської угоди 1651 р.). У травні до Н. Одоєвського приєдналося, незважаючи на рішучі протести польської сторони, козацьке посольство на чолі із Василем Золотаренком “для положения на мере о рубежах малыя Россіи” [2; 68, с.134]. Гетьман підготував для них спеціальну інструкцію, в якій пропонував встановити західний кордон між Україною і Річчю Посполитою, визначений Зборівською угодою 1649 року – по річках Прип'яті та Горині від м. Острог, через Заславль, Гощу, Межибіж, Вінницю, Бар, Зіньків до Студениці на Дністрі і далі по Дністру до Рашкова. Окрім того, посланці мали вимагати від поляків свободи віросповідання для православних у Речі Посполитій, підпорядкування київському митрополиту православних єпископів – львівського, луцького, володимирського, перемиського і холмського, а також дозволу повернутися із Польщі до своїх домівок “заневоленным войною”

(але не військовополоненим – Г. А.) українцям. Передбачаючи, що Москва ці вимоги не підтримає (Посольський приказ таки заборонив використання інструкції під час переговорів, аби не загострювати ситуацію), Юрій відправив навздогін козацьким комісарам спеціальну “поправу”, в якій наказував твердо стояти на своєму (“не можно нималого уступити пункта, понеже так и под Зборовым было ограничено и постановлено”) [49, арк.77-82]. Принагідно зауважимо, що в підготовці як означеної інструкції для послів, так і “поправи” активну участь брав ніжинський протопоп Максим Филимонович [49, арк.77].

Але даремно Одоевський “с товарищи” чекали на приїзд польської сторони. Остання, перебуваючи в Мінську, обмежилася листуванням, причому навмисне затягувала час, відповідно до королівського наказу, оскільки вже від початку січня активно вела переговори зі шведами. В листах поляки вимагали позбавити українців права вільного голосу і щоб вони не називали себе царськими підданими. У відповідь на останню вимогу росіяни заявили: “... то ви вимагаєте нечуваних речей, яких ніколи не може бути і відміни цій справі жодної не буде” [26, с.65]. А козацькі послы у зверненні до польських комісарів від 30 травня наголосили: “Не бажати Військо Запорозьке визнавати підданими великого государя нашого, царської пресвітлої величності є не що інше, як противитися волі Божій, позаяк Військо Запорозьке ... відступило с Божою поміччю від Корони польської й до нашого пана та єдинородця руського, до православної сусідньої держави раз приєднавшись з усім народом ... відірватися не мислить” [26, с.47].

Тим часом 2 квітня 1660 р. в місті Оліві (неподалік Гданську) між Річчю Посполитою і Швецією був підписаний мирний договір. Закінчилася війна, що тривала майже 5 з половиною років, відволікаючи значні людські і матеріальні ресурси Польщі. Тепер у неї були розв’язані руки для подальшої боротьби за українські землі. Усвідомлюючи неминучість цієї боротьби, царський уряд на початку травня зібрав у Москві нараду за участю з української сторони полковника Цицюри. Нарада розробила загальний план

майбутньої кампанії, згідно якого ворог не повинен був перейти кордон і військові дії мали вестися тільки на польській території. Командувачем московсько-козацьких військ призначили київського воєводу, а на час його відсутності у Києві залишався стольник князь Юрій Барятинський. Цицюра ж за підтримки Шереметєва отримав булаву наказного гетьмана [98, т.5, с.270].

У червні поляки активізували воєнні дії одразу в двох напрямках – у Литві, де проти московсько-українських військ під командою князів Юрія Долгорукого, Івана Хованського і козаків Ніжинського полку виступили загони Чарнецького і Сапєги, підтримувані татарами, та в Україні, куди рушило коронне військо під командуванням гетьмана Станіслава Потоцького і польного гетьмана Юрія Любомирського. В обозі з ними перебував і Виговський. У Литві з самого початку московські війська терпіли поразку за поразкою. В кінці червня князь Борис Рєпнін повідомляв зі Смоленська, що і “Вильня де, и Гродня, и Ковна, и Брест от полских людей сидять в осаде...” [65, с.124]. Означені обставини змусили Золотаренка і його супровід ще в середині червня виїхати із Борисова до своїх полків, щоб включитися у військові дії. А в кінці липня покинули місто і відбули до Смоленська московські “великие и полномочные послы”, отримавши повідомлення про розгром воєводи князя Хованського та рух поляків у напрямку Борисова із наміром захопити посланців [49, арк.2-3]. Робота Борисівської комісії, таким чином, була зірвана польською стороною.

На тлі військових невдач у Литві Москва активізує приготування до великого походу на Польщу. Київський воєвода отримав царську грамоту із наказом скликати спільну з гетьманом раду і розробити план воєнних дій проти поляків. Рада зібралася 7 (17) липня поблизу м. Василькова в урочищі Кодачку [109, с.6-7; 57]. Після тривалих суперечок вирішено було, що Шереметєв і очолювані Цицюрою лівобережні полки прямуватимуть на Волинь, де перебувало військо Потоцького. А Хмельницький із правобережними полками рухатиметься обхідними шляхами, аби захистити головні сили від можливого нападу татар і не допустити об'єднання кримців

із поляками. Передбачалося, що війська з'єднаються в районі м. Слободищ на Житомирщині (р. Гнилоп'ять), відкинуть Потоцького і йтимуть на Львів. А звідти Шереметєв намірявся рухатися далі, углиб Польщі до самої Варшави, лишаючи в захоплених містах свої залоги [144, с.59-60]. Однак, всупереч далекосяжним намірам росіян наступні події розгорталися зовсім не в тому руслі.

Зазначимо, що в цей період українсько-московські стосунки були досить напружені. Їх загострення почалося задовго до походу і підстав для цього було більше ніж достатньо. Гетьман постійно відчував недовіру до себе з боку російської сторони, погордливе і презирливе ставлення царських урядовців. Скориставшись молодістю і недосвідченістю Юрія, Москва нав'язала йому принизливу Переяславську угоду, за що потім і зневажала. Окрім того, як дослідив В. Герасимчук, київський воєвода отримав таємну інструкцію, що зобов'язувала його слідкувати за кожним кроком Хмельницького і повідомляти про все московське керівництво [109, с.4]. З цією метою Шереметєв скрізь тримав платних інформаторів і гетьман не міг не знати про це.

Українську сторону обурювала також непохитність російських властей у справі перегляду Переяславських статей. У червні 1660 року посли Юрія Павло Яненко “с товарищи” знову вели в Москві переговори із цього приводу з думним посольським дяком Ларіоном Лопухінін та боярином Федором Михайловичем Ртищевим, який мав тоді великий вплив на українські справи, підтримував тісні стосунки із протопопом Филімоновичем (ще з 1655 р.) та іншими прибічниками Москви і користувався репутацією українофіла. Але Ртищев категорично відмовився клопотатися перед царем про перегляд угоди, а прохання змінити п.8 і дозволити українському духовенству й далі жити за старими звичаями, боярин розцінив, як “дерзость”, за яку суворо вичитав посланців [197, с.153-154; 133, с.48-49].

У свою чергу українська сторона з самого початку не спішила із

виконанням Переяславських статей. У Москві чекали прибуття Хмельницького для формального підтвердження його гетьманства, але Юрій під різними приводами відкладав цю поїздку. В грудні 1659 р. він запевняв царя через своїх посланців, що “как скоро внутренняя по прошлом смущении нестроения и войну нынешнюю успокоим, так вскоре его пресветлого царского величества тот путь взял перед себя, исполнити неизменно обещаем” [66, т.5, с.5]. А в березні 1660 р. у листі до Олексія Михайловича гетьман писав про неможливість наразі прибути до Москви, оскільки “проезд злый, гостынцы болотистии,...неприятеле ляхи, сполкующися з иными, мають неотменный замысл на Украинные города вашего царского величества ударыти, углядевши способный час, а зважа кгда б почувлы о моем отъезде; ...не знаем, если не мають ляхи з турками якои змовы потаеменно; до того теж без порады и воле всего Войска не могу учинити” [88, с.424].

Хмельницький також підтримував зносини із татарами і поляками. За дослідженнями Т. Яковлевої, у перших числах січня 1660 р. він приймав у Чигирині посланця від волинського воєводи Станіслава Беневського, який схиляв Юрія повернутися під зверхність короля [201, с.44]. Оскільки приїхати збирався сам Беневський і Москва була про це поінформована, Василій Шереметєв ще наприкінці грудня 1659 р. отримав царський наказ “гетмана держать в любви и в чести, и о Беневском, смотря по времени, объявить ему, гетману, чтоб он там, изымав его, прислал к нему, боярину и воеводе, в Киев” [66, т.7, с.317]. Але, всупереч Переяславським статтям, гетьманський уряд не видав росіянам посланця, з миром відпустив. Зносився Хмельницький і з митрополитом Балабаном, який теж умовляв його перейти на бік Польщі, з цією метою прислав навіть до Юрія свою довірену особу проповідника Тарасія Бузького [88, с.422-423; 197, с.154].

Слід відзначити ще один важливий момент, який негативно вплинув на характер тогочасних українсько-московських взаємин. На думку Тетяни Яковлевої, він став одним із головних чинників погіршення стосунків між

двома сторонами і вплинув на весь подальший хід подій в Україні [201, с.55-56, 63]. Під час військових дій 1659 року до московського полону потрапили зяті Хмельницького полковник бихівський Іван Нечай та полковник Данило Виговський. Гетьман неодноразово звертався до царя із проханням “пожаловати их своею милостию государскою” і відпустити [88, с.427; 66, т.5, с.32], проте щоразу отримував відмову. Для українців родинні зв’язки важили дуже багато, але Москва цей факт проігнорувала, повелася вкрай недипломатично і недалекозоро. Данило Виговський був закатований по дорозі до Москви і в січні його понівечене тіло привезли до Суботова. Подія ця надзвичайно обурила гетьмана і викликала вкрай негативну реакцію в Україні. Івана Нечая царські власті теж не збиралися відпускати (пізніше він буде засланий до Сибіру). Джерела свідчать, що буквально напередодні воєнної кампанії Юрій в черговий раз просив царя, “чтоб по милости своей пребогатым изволил шурина моего Ивана Нечая и его брата (Юрия Нечая – Г. А.) отпустить до нас на Украину, дабы сестра моя дале не узнавала больше вдовства, чем больше нас утвердят желания и верности к его пресветлому царскому величеству” [66, т.5, с.34]. Відповідь офіційної Москви надійшла, коли московсько-український похід був уже в розпалі і ця відповідь була черговою відмовою: “Ивана в Войско Запорожское к вам отпустить нельзя, для того что он полскому королю по присяге своей учнет желати всякого добра, а нам, великому государю, и вам, всему Войску Запорожскому, проискивать учнет всякого зла” [66, т.5, с.35]. Цілком зрозуміло, що такими діями царський уряд фактично провокував гетьмана, підштовхував до “зради” та пошуків іншого протектора, інших політичних комбінацій.

Негативно вплинула на характер тогочасних українсько-московських взаємин і поведінка деяких царських урядовців, зокрема, головного воєводи. На це звертають особливу увагу О. Барсуков, О. Левицький, В. Герасимчук [98, т.5, с.13; 140, с.43-44; 109, с.3-4]. Як вже зазначалося, талановитий полководець Василій Шереметєв, на якого цар покладав великі надії, був непопулярним в Україні, де з самого початку свого перебування виявив

нечувану жорстокість по відношенню до місцевого населення, караючи його за підтримку Виговського. За словами В. Герасимчука, навіть татари так “люто не понищили Київщину, як сей ненависний воєвода, що раз в раз огнем і мечем мстився на невинних жителях” [109, с.4]. Правобережжя його зусиллями теж було перетворене в руїну. Нестриманий, зарозумілий і самовпевнений московський боярин був посереднім дипломатом, не вмів і не хотів знаходити спільну мову із козацькою верхівкою, відверто зневажав гетьмана. Знаючи крутий норов Шереметєва, його зверхнє ставлення до українців, Олексій Михайлович неодноразово застерігав воєводу, радив поводитися обережно, жити у злагоді зі старшиною і Хмельницьким, але все було даремно. Чого варта одна лише фраза, кинута ним у бік Юрія після ради на Кодачку, що “цьому гетьманеняті ще гуси пасти, а не гетьманувати” [83, т.2, с.10]. Ці слова, негайно передані Юрію “доброхотами”, глибоко його вразили і обурили.

Таким чином, похід Шереметєва розпочався в умовах загострення українсько-російських стосунків і це певною мірою визначило його кінцевий результат.

До того ж, воєвода припустився ще однієї великої помилки, призначивши наказним гетьманом козацьких полків Тимофія Цицюру. На думку провідних дослідників цього періоду, саме переяславському полковнику належить вирішальна роль у тому, що восени 1659 року Військо Запорозьке присягнуло царю, саме він очистив Україну від прибічників Виговського, скаравши задля цього, як вказує Г. Карпов, більше 3 тисяч чоловік [161, с.12-13; 130, с.111]. Цицюра підтримував активні зносини із Трубецьким та Шереметєвим, інформував їх про всі події, надсилав до Києва полонених – прихильників Виговського і поляків, схиляв на бік царя Юрія Хмельницького, був одним із ініціаторів чорної ради під Фастовим, маючи таємну надію отримати гетьманство собі [84, с.81; 161, с.11-13]. За свою діяльність на користь Москви полковник нажив чимало ворогів серед гетьманського оточення. Натомість сподівався від російських властей щедрої

винагороди і неодноразово просив надати йому маєтності ув'язненого збихівського полковника Івана Нечая – міста Кричев та Чичерськ. Цар же, обдарувавши Цицюру грішми та соболями [66, т.7, с.316], його настійне прохання проігнорував, хоча інші старшини за значно менші заслуги отримали грамоти на численні маєтності. Переяславський полковник навіть скаржився із цього приводу Шереметєву і той від свого імені просив царя задовольнити його бажання, однак теж отримав непевну відповідь [98, т.5, с.284-285]. Отже, в похід Цицюра вирушав із великою образою на московські власті, а відтак був дуже ненадійним союзником, що й підтвердить подальший перебіг подій.

Перші сутички Шереметєва із поляками почалися під Любаром. Після низки невдалий для московсько-українського війська боїв, що тривали тут з 14 по 25 вересня, Шереметєв із Цицюрою відступили в напрямку Чуднова і розташувалися неподалік від замку укріпленим табором у відкритому полі. Сюди ж підійшли численні польсько-татарські сили і обложили табір. Воевода сподівався на швидкий прихід Хмельницького. Тільки в цьому він бачив порятунок і можливість подальшої боротьби, оскільки військо було знесилене попередніми боями, численними людськими втратами, нестачею боєприпасів, фуражу. До всього додалися ще й холод, голод, хвороби.

Хмельницький, під командуванням якого перебували близько 40 тисяч козаків, знаходився у цей час в районі Збаразької Прилуки. Звідти гетьман 16 вересня надіслав Шереметєву листа, в якому повідомляв, що йде на підмогу, запевняв у своїй вірності царю: “А я сам, поки мене сыл ставатимет и здоровья, то так буду старатися и посиловать вашій милості. Я уже хіба у той час царского величества отступлю, коли не буде души у теле моем ... а теж присяга моя нехай мене побьет на душе и на теле, абым не одно мал чинити, да и помислити о змене якої” [11; 88, с.433].

Проте ці слова зовсім не узгоджувалися із його реальними діями. У похід Юрій вирушив із великим запізненням, рухався повільно й нерішуче. В кінці вересня, після кількох невдалий спроб пробитися до оточених, він

отаборився під Слободищами у 25 верстах від Чуднова. Звідси 30 вересня гетьман відправляє листи царю і Ромодановському із проханням надати допомогу [88, с.434-435; 49, арк.2]. Воєвода отримав лист 16 жовтня, в ньому Юрій просить іти на підмогу* “безо всякого мотчанья”, інакше, “не тылко Шеремета з ратью и войско наше праве рукою своею загубишь, але и панство его царскаго величества великую и Малую Росию до остатней приведеш згубы, которой если не зычишь, рач як напрудше под Белую Церковь тягнути и до нас з паном Якимом Сомком на посылкок поскорити пилко жадаем” [50, арк.2]. Цілком зрозуміло, що Ромодановський не міг самостійно прийняти рішення і відправив гетьманського листа із власною “отпискою” до Москви [65, с.142].

Тим часом оточення Хмельницького активно схиляло його перейти на бік поляків. Останні теж засипали Юрія листами, обіцяючи козакам амністію, привілеї, маєтності. І в той час, як Шереметєв, із останніх сил відбиваючись від ворогів, чекав на допомогу, гетьман під впливом пропольськи налаштованих старшин зовсім не квапився, зносився і з воєводою і з поляками. Однак, у перших числах жовтня його посланці Андрій Бутенко, Богдан Колющенко та Михайло Суличич повезли до Москви отримані від поляків і Виговського “прелестные” листи, а також особистий лист гетьмана, в якому він переконував царя у своїй вірності і надійності, обіцяв ні за що не схилятися на “лядские прелести”, йти на допомогу В. Шереметєву і битися із польсько-татарським супротивником до останнього. Посланці також мали запевнити росіян, що коли надійде військова допомога з Києва, поляки відступлять у свої “города” [32, стб. 1120, арк.1-3; 57].

За 3. Вуйціком, саме так і збирався діяти український гетьман, який ні до ні після Чуднівської кампанії не належав до прихильників Польщі, використовував кожную можливість, аби задекларувати свою вірність

* На початку жовтня, до отримання цього листа, Ромодановський за царським наказом відправив на підмогу Хмельницькому воєводу Б. Мишецького з ратними. – Акты МГ. – Т. 3. – СПб., 1901. – С. 142.

Москві і зовсім не бажав поразки російської сторони [213, с.43-44]. На думку ж О. Барсукова, вже до Слободищ Хмельницький підійшов із твердим наміром перейти на бік поляків і був неприємно вражений, що Шереметєв не розбитий і чинить спротив [98, т.5, с.370]. Такої ж точки зору дотримується Т. Яковлева, спираючись на офіційний документ – “Наказ” гетьмана козацьким послам, які їхали у грудні 1660 року до Варшави для затвердження Слободищівської угоди [201, с.97-98]. Згідно цього “Наказу”, посланці мали “ясно показать его королевской милости”, що козацьке військо йшло під Слободища не для об’єднання із Шереметєвим, а виключно з поляками “о рокоіи traktowac” [51, арк.2]. Але ж ми маємо інший документ – лист Юрія до воєводи Григорія Ромодановського від 19 жовтня 1660 року, де він пояснює, що перейшов на бік поляків лише під тиском обставин, коли “надеи жадной не было, чтобы Шеремет с ратию государскою вышел, котораго мы для множества ляцкаго и татарскаго войск не могли высвободить и сами себе инако освободить” [65, с.202]. Про присягу королю “поневоле” напише він і своєму дядькові наказному гетьману Якимі Сомку [34, арк.9].

Такі вельми суперечливі пояснення Хмельницького слід сприймати, як звичайну дипломатичну гру, і вони не проливають світло на справжні причини його поведінки під Слободищами. Найбільш вірогідною у цьому зв’язку нам уявляється версія В. Герасимчука, що український гетьман із його патологічною нерішучістю просто зайняв спостережну позицію (“тримав ся мабуть золотої середини”), вичікуючи, хто кого переможе під Чудновим, а рішення про угоду з поляками прийняв лише під тиском свого оточення [109, с.80-81].

Тим часом становище війська Шереметєва було просто катастрофічне. Люди вмирали від хвороб, голоду, їли коней. Ситуація у таборі ускладнювалася відвертою ворожнечею і постійними сутичками між козаками та московськими ратними. Останні ставилися до українців зневажливо, із недовірою, як до потенційних зрадників. Дійшло до того, що козаків навіть пропонували татарам в обмін “за хлеб, за соль, за воду” [63,

арк.37].

Київський воєвода добре усвідомлював безнадійність свого становища без допомоги ззовні. Загалом у його розпорядженні, за дослідженнями О.Барсукова, М. Марченка, було близько 35-40 тисяч вояків, із яких до 15 тисяч складали ратні та біля 20 тисяч – козаки Цицюри* (Переяславський, Київський, Полтавський, Миргородський, Чернігівський, Прилуцький полки). Польсько-татарські сили нараховували біля 80 тисяч. Таким чином, прихід полків Хмельницького міг кардинально змінити ситуацію на користь московсько-української сторони, оскільки поляки теж були виснажені тривалими військовими діями.

Проте даремно Шереметєв чекав допомоги від Юрія. 9 жовтня під Слободищами відбувся бій між польсько-татарськими загонами і козацькими полками, у ході якого безпорадний, охоплений панікою гетьман тільки молився і давав обітниці прийняти у разі порятунку чернецтво. І хоча згодом військова ініціатива перейшла до козаків і вони змусили ворогів відступити, Хмельницький після цього бою активізував переговори із поляками.

Водночас, на вимогу старшин промосковської орієнтації і козацької черні, що не бажала союзу із Польщею, гетьман зробив спробу домовитися із кримчаками. Як дослідив В. Герасимчук, до султана Нурадїна було відправлено посольство із пропозицією приєднатися до козаків, або ж повернутися до Криму. За це від імені царя татарам обіцялася щедра винагорода. Однак султан козакам відмовив, а гетьманського листа віддав Любомирському [109, с.81-82]. Після цього верх у таборі Хмельницького взяло пропольське угруповання старшин і під його впливом гетьман підписав 17 жовтня 1660 року угоду з поляками, відому в історії, як Слободищенський трактат. Він передбачав відновлення Гадяцьких пактів 1658 року, за

* За В. Герасимчуком, росіян було біля 30 тисяч, козаків Цицюри – менше 20 тисяч, у Хмельницького – 60 тисяч, за Т. Яковлевою, військо Шереметєва нараховувало 70 тис. – 40 тис. ратних і 30 тис. козаків а також 40 тис. під командою Юрія. – Герасимчук В. Чуднівська кампанія... . – Львів, 1913. – С. 59; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... . – К., 2003. – С. 99.

винятком статті про Велике князівство Руське. 19 жовтня в присутності князя Костянтина Вишневецького і сandomирського стольника Яна Шумовського Юрій присягнув на вірність королю. Одночасно, виконуючи один із пунктів угоди, він відправив Цицюрі таємного листа, в якому інформував про домовленості з поляками, наказував залишити табір Шереметєва і приєднатися “до войск коронних и зараз оружье свое на неприятеля обернути и посполу его кончити”, обіцяючи натомість “всепрощеніє” [89, с.17-25]. Цей лист розвіяв останні сумніви наказного гетьмана і 21 жовтня, якраз напередодні розгорнутого польського наступу, Цицюра залишив табір Шереметєва і рушив до Хмельницького. З ним пішли близько 8-9 тисяч козаків. Проте, через неузгодженість дій усіх сторін, цей відхід мав сумні наслідки для українців. Вони зазнали татарського нападу, кількості чоловік було вбито, більше тисячі забрано у полон, інші повернули назад до Шереметєва. Однак і там одних чекала смерть, інших – татарський полон. У результаті лише 2 тисячі козаків потрапили до польського табору, але й тих поляки ув’язнили [109, с.113-114; 161, с.16].

Таким чином, царський воєвода і боярин опинився у безвихідній ситуації. Князь Юрій Барятинський так і не зміг пробитися до нього, повернувшись назад до Києва, руйнуючи і грабуючи по дорозі міста й села, щоб посіяти страх серед населення і відбити у козаків бажання йти за Хмельницьким. У листі до царя він писав, що буде “безмилосердно промишляти” над зрадниками, пропонував “выжечь и высечь” все на 150 верст на захід від Києва і справді висік тоді близько 15000 українців, маючи на меті, за словами Г. Карпова, не лише очистити Україну від пропольських настроїв, але й забезпечити царське військо харчами та одягом, які забирав у скараних “зрадників” [130, с.176-177]. Як свідчать джерела, ратні в Україні тоді потерпали від “нужей”, були зовсім “беззапасны” і “безодежны”. Москва не могла їх утримувати, а прихильні до неї українці, вкрай розорені війнами, теж нічого не могли дати на “прокормленіє”.

Не виправдалися сподівання Шереметєва на допомогу воєвод інших

українських міст. Самостійно прийняти рішення вони не могли, а царського наказу так і не дочекалися. Погодимось із В. Герасимчуком, що Москва воліла краще програти кампанію і втратити цілу армію, ніж Україну, лишивши без нагляду українські міста [109, с.97].

Потрапивши у пастку обставин, Шереметєв змушений був запросити миру і капітулювати на запропонованих поляками умовах, які підписав 1 листопада. Вони зобов'язували московську сторону звільнити від своїх залог всі українські міста, залишивши там зброю, провізію, фураж; виплатити 4 мільйони флоринів контрибуції (до виплати вісім бояр мали перебувати заручниками у переможців); передати татарам козаків, що не пішли за Цицурою; звільнити всіх полонених поляків і кримців; заприсягтися, що ніколи не воюватимуть із Польщею. Шереметєв “со всеми начальствующими боярами в числе 300 человек” теж лишалися заручниками, поки вищезначені статті не будуть виконані. У протилежному разі подальшу долю московської знаті та війська мали вирішувати польські гетьмани і султан [89, с.25-28].

Дізнавшись про угоду Юрія із поляками, але ще не відаючи про остаточний розгром свого війська, Олексій Михайлович відправив 8 листопада в Україну капітана Феоктиста Сухотіна та Олексія Міхнова із грамотою до гетьмана і всього Війська Запорозького. Згідно отриманої у Посольському приказі спеціальної інструкції Сухотін мав розвідати загальну ситуацію на українських землях, дізнатися про справжнє становище Шереметєва, таємно від поляків дістатися табору Хмельницького на Правобережжі, передати йому вищезначений документ і схилити козаків повернутися у московське підданство. В грамоті Олексій Михайлович докоряв Юрію за його поведінку під Чудновим та угоду із поляками (“нечаемое дело”), закликав розірвати її і негайно “учинити помочь” московським військам, великодушно обіцяючи своє прощення і милість: “...мы великий государь, государь христианский, принужденную вашу от неприятельские тесноты клятвенную вину милостиво жалуем, прощаем, не з

воли то вы учинили, но с большое тесноты и неприятельского наступления и вам бы, гетману и всему войску, на нашу великого государя милость без сумнения быть надежным” [57]. Випереджаючи події, зауважимо, що місія Сухотіна не принесла Москві очікуваних результатів. Прибувши до Хмельницького із великим запізненням, лише в середині грудня, він був затриманий гетьманом і переданий полякам. Сам Юрій на той момент вже готувався до походу на лівий берег.

Тим часом листи від польського командування і Шереметєва про перебіг подій під Чудновим та умови капітуляції були передані Барятинському. Останній вжив усіх можливих заходів, аби уникнути паніки серед московських ратних і утримати Україну в своїх руках. Про виконання російською стороною Чуднівського договору не могло бути й мови. Хоча, як свідчать джерела, спочатку цар вагався і навіть схилявся до вищеозначених поступок, про що свідчить, зокрема, чорновий варіант його “статей” до А.Ордин-Нащокіна, який наводить у своєму дослідженні І. Гурлянд [122, с.289]. В цьому документі Олексій Михайлович сповіщає дипломата (Ордин-Нащокін тоді вів переговори зі шведами з приводу укладення миру [165, с.229]) про поразку російського війська під Чудновим і зраду Юрія, підкреслює, що угоду з поляками Шереметєв “по неволе учинил такую, какой от века не слыхано, а с ним с Васильем і ныне 14, 000 чел., ...а (у нас) нам не по ево договору (нельзя) стало делать нельзя (потому что). Потому что учинил то гетман душевредством; пришетчи бился с ляхи і с татары, а ево обнадеживал да вдруг отступился, а он положици на нево отходом не отходил, а они (поляки – Г. А.) в тою пору і рвы і шянцы по дорогам укрепили. Да и потому нельзя тот договор не совершать, что издешняя сторона шятаютца; ... на черкас надеятса никак невозможно і верить нечему; яко трость колеблема ветром, так и поманят на время...”. Однак, в своєму остаточному рішенні цар виступив категорично проти виконання умов капітуляції Шереметєва. Відтак московські полонені передані були поляками татарам. Більшість із них Москва згодом викупила, а Шереметєв, за якого

призначили величезний викуп у розмірі 200 тисяч імперіалів [155, с.280], провів у полоні 22 роки. Джерела свідчать, що в татарський полон потрапили також близько 4 тисяч козаків [34, арк.9-10], які навряд чи могли сподіватися на викуп.

Таким чином, після підписання Слободищенського трактату більшість українських земель знову опинилася під Польщею. Вірними царю лишилися полки Ніжинський та Чернігівський, де перебували московські воєводи (у Ніжині – князь Семен Шаховський, у Чернігові – Іван Загряжський) із гарнізонами, пізніше до них приєднався Переяславський із воєводою князем Васи́лем Волконським. Керівництво цими полками перейшло до Якіма Сомка, який на період відсутності Юрія залишився, імовірно, наказним гетьманом Лівобережжя (у тогочасних джерелах він іменується також “наместником Белоцерковским” [65, с.191]).

Отже, україно-московський союз на умовах Переяславських статей із самого початку був позбавлений політичних перспектив. Українська еліта прагнула у союзі з Москвою зберегти свій суверенітет, очікуючи від останньої лише координаційних дій, військово-політичної допомоги у справі збереження своєї державності, захисту її від зазіхань сусідів – поляків, турків, татар. Однак, царський уряд, намагаючись укріпити свої позиції в Україні, взяв жорсткий курс на обмеження її автономних прав з метою наступної інтеграції до складу Росії, намагався форсувати цей процес, ігноруючи тогочасну політичну ситуацію та настрої козацької верхівки. Як і слід було очікувати, непродумана і негнучка політика Москви змусила гетьманський уряд знову звернути свої погляди на Польщу, як більш бажаного протектора і присягнути королю на умовах Гадяцьких статей. Водночас, присяга на вірність царю трьох лівобережних полків засвідчила фактичний поділ Козацької держави по Дніпру на дві частини, що знову поставило Україну перед загрозою громадянської війни та чужоземної інтервенції.

2.3. Лівобережна Україна у сфері впливу московської політики за наказного гетьмана Якіма Сомка (1660-1663 рр.)

У той час, як повноважний гетьман Юрій Хмельницький знаходився на підпорядкованому Польщі правому березі і виношував плани повернення під свою булаву всіх українських земель, Лівобережжя вступило у період, означений в історіографії як “гибельное междугетманство”, коли “борьба неудовлетворенных самолюбий и честолюбий нескольких лиц мучила целый край, порождала общую сумятицу и путаницу во всех делах” [98, т.6, с.121-122]. Тривав цей період майже два з половиною роки, протягом яких підконтрольні Росії українські землі фактично знаходилися у рейменті вищезгаданого наказного гетьмана Якіма Сомка.

Сомко походив із родини заможних переяславських козаків (за іншими даними – міщан). Про його діяльність до 1659 року відомо дуже мало. Імовірно, що вже з перших днів Національно-визвольної війни він перебував у таборі Богдана Хмельницького, серед найближчого оточення гетьмана, і досить швидко просунувся в ряди впливової козацької старшини. У 1654 р. бачимо вже його сотником Переяславського полку, посланцем гетьмана до Москви [75, с.382]. Оскільки Сомко не вирізнявся з-поміж інших видатними здібностями, освіченістю*, вихованням, соціальним походженням, то, безумовно, не останню роль у такому успішному розвитку його військової кар’єри відіграли родинні зв’язки – сестра Якіма Ганна була першою дружиною Богдана Хмельницького.

За свідченням джерел, він був досить заможною людиною і особливо збагатився у ході війни, чому теж сприяли родинні зв’язки. Так, у 1655 р. за “сумму певную”, внесену до військового скарбу, Сомко купив села Рогозів та Вороньків поблизу Переяслава і отримав гетьманський універсал на

* Щоправда, М. Маркевич стверджує, що Яким Сомко знав кілька мов і славився в Україні як письменна людина. – Маркевич М. Історія Малоросії. Період п’ятий. – Т. 2. – М., 1842. – С. 75.

підтвердження купівлі [75, с.436]. Він торгував на Січі, Дону, мав багато крамниць у Переяславі. Український дослідник В. Липинський, характеризуючи козацьку старшину часів Національно-визвольної війни, згадує серед інших “багатющого козака” Якимом Сомком, акцентуючи увагу саме на його майновому статусі [141, с.142].

На широку політичну арену Сомко вийшов за гетьманування Виговського, стосунки з яким мав досить напружені. Він перебував у складі козацької делегації, що їздила на варшавський сейм у квітні 1659 р. для обговорення і затвердження Гадяцьких статей. Тоді ж отримав від короля шляхетство, герб (“...руку голый меч держащую и на верху шлем венчанный...”), дарчі грамоти на м. Березань, частину м. Козельця та ще низку маєтностей [33, арк.1]. За свідченням польського посла в Україні Криштофа Перетятковича, лишився з того дуже задоволений і тішився, що діти його більше не будуть “ходить чинить плотины”. Той же Перетяткович стверджує, що вже тоді Сомко замислив перекинутися на бік царя [88, с.349].

Влітку 1659 року він відверто стає в опозицію до гетьмана, і, як вже зазначалося, виступає одним із ініціаторів скликання ради під Білою Церквою у вересні 1659 р., що обрала гетьманом Юрія Хмельницького. Як і Цицюра, амбітний Сомко сподівався, що його “не омине гетьманський гонор” [83, т.1, с.263], проте змушений був задовольнитися наказним гетьманством, змінивши на цій посаді Івана Безпалого [155, с.264].

Коли Юрій під Чудновим перейшов на бік поляків, Сомко залишився вірним Москві. У листі до ніжинського полковника Василя Золотаренка від 19 жовтня 1660 р. він запевняв, що “мы до конца живота нашего его царскому пресветлому величеству не изменим” [65, с.192], хоча за іншими свідченнями, наказний гетьман спочатку намірявся приєднатися до племінника, але через прихід до Переяслава воєводи князя Бориса Мишецького із військом змушений був підтвердити свою присягу царю [65, с.202; 34, арк.5]. Відтак козацька Україна втратила свою етнічну цілісність і втягнута була у тривалу кровопролитну міжусобну війну, яка, за висловом

О.Левицького, поглинула “весь запас гражданских и культурных сил, который успело скопить южно-русское общество в предшествующий период своей исторической жизни” [140, с.67].

Сомко став полковником Переяславського полку замість Тимофія Цицюри, а згодом на старшинській раді у Переяславі був затверджений наказним гетьманом лівобережних полків. Таким чином, у нього з’явився реальний шанс втілити в життя свої честолюбні наміри і отримати “совершенное” гетьманство. Але для цього він мав заручитися підтримкою Москви.

Остання була дуже стурбована перебігом подій в Україні. У середині листопада 1660 р. цар надіслав головному воєводі князю Григорію Ромодановському грамоту, в якій наказував, “не мешкая”, іти в Україну, щоб “на сей стороне Днѣпра (Лѣвобережжі – Г. А.) черкас удержать и ото всякія шатости уговаривать и нашею государскою милостию обнадеживать”, уникати будь-яких сутичок із козаками, поводитися обережно із місцевим населенням, “обид и налог никаких не делают, и кормов своих и конских безденежно отнюдь имать не велеть и учинить о том заказ крепкий под смертною казнью” [65, с.192]. Як свідчать джерела, за порушення цього наказу недригайлівський воєвода Федір Черепов у грудні 1660 р. замалим не потрапив до острогу [34, арк.15-16], а Ромодановський тоді ж отримав із Москви грамоту “с осудом” за те, що відправив ратних “промышлять” на територію Миргородського і Полтавського полків “без указу великаго государева и кровь всчинил” [65, с.258]. Цар радив також своїм людям поводитись “любительно” і діяти “в совете” із наказним гетьманом [65, с.194; 73, с.968], перед яким наразі стояло складне завдання – повернути під зверхність Росії якомога більше українських земель і сприяти зміцненню московських позицій в Україні.

Зауважимо, що становище Сомка тоді було досить непевним. Поляки вважали його зрадником, надсилали листи із погрозами, обіцяли “награду из рук палача”, якщо він не відступиться від царя і не визнає зверхність короля

[89, с.44, 73]. У свою чергу московські власті ставилися до наказного гетьмана упереджено, з недовірою, через родинні зв'язки зі “зрадцею”, і не виявляли особливого бажання наділити його всією повнотою гетьманської влади. Чимало недоброхотів мав він серед старшини, відверто опозиційні були до нього січовики. Запорозький кошовий Іван Брюховецький, даючи у кінці 1660 р. свідчення в Посольському приказі у Москві про події в Україні та настрої лівобережної старшини, зауважує: “А Яким де Сомко царскому величеству верен ли, про то он не ведает, а гетману де Юрию Хмельницкому дядя родной...” [53, с.781-782]. То ж коли Сомко на початку грудня звернувся до царя із проханням дозволити Війську Запорозькому обрати “совершенного” гетьмана [3], Олексій Михайлович відрядив на Лівобережжя стрілецького голову Івана Полтева із завданням розібратися на місці, “кто кому дядя и кто кому зять и как это родство и свойство мешаает верности”, та “повелительным от государя дозволенім” обрати гетьмана [4; 178, с.97]. Справу з виборами, однак, довелося відкласти через наступ правобережних козаків і їх союзників – поляків та кримців.

У кінці 1660 р. на Лівобережжя увійшов наказний гетьман правобережних полків Петро Дорошенко, а в січні 1661 р. тут з'явилися коронні війська Стефана Чарнецького, козаки, очолювані корсунським полковником Григорієм Гуляницьким, і татарські орди. Сомко та інші прибічники Росії опинилися у вкрай складній ситуації і неодноразово “с плачем” просили у царського уряду підтримки, аби “в черкаских городах большими ратными людьми шатости устрашить” [5; 6; 7; 8; 65, с.222, 272; 66, т.5, с.44]. Нагадаємо, що московських військ на Лівобережжі було обмаль, більшість полків підтримували Юрія Хмельницького і прихід задніпровців із численними союзниками міг взагалі покласти край московській присутності у регіоні. Ромодановський стояв тоді із ратними на кордоні Росії та України поблизу Сум. У своїх “отписках” царю він повідомляв про скрутне становище лівобережних полків, пересилав листи Сомка та полковників із проханнями про допомогу. Проте царський уряд не поспішав із наданням цієї

допомоги. У грудні 1660 р. із Москви надійшов наказ, що цілковито суперечив попередньому, отриманому в листопаді. Він зобов'язував головного воєводу залишатися на місці, в “черкаські” міста поки що не йти, але українцям відписувати, “что вы с нашими ратными с конными и с пешими со многими людьми в черкаские города идете, и они б про приход ваш ведали” [65, с.222]. Дізнавшись про напади татар на прикордонні землі Росії, Ромодановський у лютому 1661 р. взагалі вирушив на Білгород, де знаходилася вся “зелеяная и свинцовая казна и всякой обозной строй” (боєприпаси, фураж тощо – Г. А.) [37, с.3-4]. Сомко, таким чином, змушений був відбиватися від племінника та його союзників тільки власними силами, якщо не брати до уваги незначні рештки московського війська, що поверталися з-під Чуднова і приєднувалися до козаків.

Російська сторона досить своєрідно розуміла свої союзницькі зобов'язання щодо України. Як відомо, захист козацьких земель від зовнішніх ворогів був головною умовою українсько-московського союзу, однак, наполегливі прохання гетьмана і старшини про допомогу викликали у царського уряду лише роздратування. Російський історик С. Соловйов виправдовує таку поведінку Москви загальним виснаженням країни, великими втратами “в людях и казне” і навіть докоряє українській стороні, яка не хотіла розуміти “затруднительного положения Великой России и беспрестанно докучала просьбами о присылке войска, которого негде было взять царю” [178, с.99]. Отже, Москва прагнула будь-що утримати за собою Україну, яка вислизала із її рук, але зберегти свої позиції тут намагалася зусиллями самих “черкас”.

В лютому 1661 р. польсько-татарські загони зазнали поразки під Сосницею від сосницького сотника Василя Омеляненка [66, т.5, с.46], успішно діяв проти Чарнецького і Гуляницького на території Ніжинського та Чернігівського полків Василь Золотаренко. У березні-квітні важкі бої точилися під Переяславом, куди прийшов правобережний полковник Федір Сулима із козаками. Але Сомкові вдалося відстояти місто, неподалік с.

Козлова завдати супротивнику нищівного удару і відкинути його за Дніпро [37, арк.11-13]. У ході цієї кампанії під зверхність Росії було повернуто більшість лівобережних полків, численні міста і села. Щоб закріпити свої військові успіхи і запобігти новим “шатостям”, наказний гетьман просить царських урядовців, аби “жадные кривды от наступающих ратей его царского величества во всех передних и последних городах тии убогие люде не поносили и слез не проливали” [37, арк.20]. У свою чергу Олексій Михайлович надіслав Ромодановському грамоту із заборонаю московським людям під страхом смерті чинити “грабежи и обиды” українцям, які “ныне или впредь” будуть під рукою царя [37, арк.21].

Лише у кінці квітня, коли задніпровські козаки та їх польсько-татарські союзники відступили і військово-політична ситуація на Лівобережжі стабілізувалася, білгородський воєвода прибув до Ніжина. Згодом сюди ж підійшли Сомко, Золотаренко, чернігівський полковник Йоаникій Силич, полковники-“відступники” – лубенський, миргородський, гадяцький, прилуцький та 7 сотників Полтавського полку, які “в винах своїх забили челом” і присягли царю [37, арк.23-24]. У травні на територію Полтавського полку вступили московські і козацькі загони під командою стряпчого Григорія Косагова і на кінець місяця решта полтавчан теж визнали зверхність Росії [37, арк.36-40]. Прихильник Польщі полковник Федір Жученко подався за Дніпро, а його місце зайняв Дем’ян Гуджол.

Військові успіхи піднесли авторитет наказного гетьмана серед промосковськи налаштованої старшини, значно збільшили кількість його прибічників. Реально оцінюючи свої військові заслуги і переваги тогочасного становища, Сомко претендує на “совершенное” гетьманство і сподівається на підтримку царського уряду. До того ж він розуміє, що відсутність на Лівобережжі повноважного уряду небезпечна внутрішніми усобицями, непослухом війська, загальною анархією. Як видно із “отписки” воєводи Бориса Мишецького від 3 квітня 1661 р., наказний гетьман наполягав на терміновому скликанні ради, “потому что иные полки целы, а иные выбиты,

а в приход неприятелской никто никою не слушает и друг другу не помогает. ... А как де Государь они раду меж себя учинят и ково старшиною оберут и они де об указе к тебе великому Государю писать станут” [37, арк.18-19].

Отримавши царську грамоту із дозволом провести вибори Сомко зібрав у квітні під Ніжином раду. Однак, всупереч його сподіванням, полковники відмовилися обирати “совершенного” гетьмана, на думку Л. Окиншевича, через відсутність на раді спеціальних уповноважених із Москви. Було вирішено віддати цю справу на розсуд царя, якого просили “на избране гетмана прислати от боку своего того, кого ваше царское величество изволит, и чтоб войску объявил премногую милость” [154, с.357-358, 361; 66, т.5, с.54, 58]. Зауважимо, що Переяславські статті 1659 р. такої умови не передбачали. Отже, вищезначене рішення української старшини було її власною ініціативою, за яку російські власті негайно ухопилися і незабаром звели у традицію – з 1663 р. козацькі ради з гетьманського обрання проходили вже у присутності царських представників. А в Московському договорі 1665 року з’явилася і відповідна стаття (п. 3), за якою “Гетмана, по стародавным правам войсковым, обирать на Гетманство, по Указу Великаго Государя ... при особе от престола Его Государскаго присланной” [67, с.146]. Як слушно зауважує І. Розенфельд, процес підпорядкування України Росією, політична еволюція Гетьманщини “от государства к губернии” були справою рук не лише Москви, але й самих українців [166, с.76], які часто-густо виявляли подібні “ініціативи” в період, що нами розглядається.

Блюзнірська позиція козацької верхівки розчарувала і розлютила Сомка, який ладен був “перевестъ непослушных полковников” [66, т.7, с.334; 197, с.167]. У кінці травня через своїх посланців у Москві він в черговий раз просить дозволу обрати “совершенного” гетьмана, але отримує непевну відповідь Олексія Михайловича, що указ про це буде “впредь” [66, т.5, с.62].

Офіційна Москва зовсім не квапилися із вирішенням такого важливого для української сторони питання. Крім Сомка на гетьманську булаву претендував і також мав реальний шанс її отримати ніжинський полковник

Василь Золотаренко. Обидва представляли так зване “значне” козацтво і не користувалися популярністю у черні та запорожців. У Москві ж добре розуміли, що прихід до влади одного із них неминуче спричинить загострення внутрішньо-політичної ситуації у регіоні, викличе нову “пушкаревщину”. До того ж, царські власті прагнули скористатися “міжгетьманством”, щоб, по-перше, укріпити свої вкрай ослаблені позиції в Україні, а по-друге, зібрати максимум інформації про кожного із тогочасних лівобережних лідерів, аби зробити свій власний вибір і унеможливити прихід до влади ще одного гетьмана-“самостійника” на кшталт Виговського. Саме з цією метою влітку 1661 року на Лівобережжя прибули стряпчий Василій Строев і дворянин Федір Протасьєв. Вони мали розвідати “про верность Якимову и Васильеву” і “писати о том великому государю наскоро” [66, т.5, с.73, 79].

Слід відзначити у цій ситуації ще один важливий момент, на який звертають увагу В. Ейнгорн, О. Барсуков та інші дослідники [197, с.170-171; 98, т.6, с.130-131]. Російська сторона усвідомлювала, що поява на Лівобережжі повноважного уряду розділить Україну не лише *де-факто*, але й *де-юре* і суттєво зменшить шанси Москви отримати під свою зверхність всі українські землі. Цар же розглядав тоді можливість іншого варіанту подальшого розвитку подій в Україні, сподіваючись на добровільне повернення під свою руку Хмельницького із Правобережжям. До такої думки схиляла російські власті поведінка гетьмана, окремі дипломатичні кроки, до яких він вдався майже одразу після складення присяги королю. Як дослідив З. Вуйцік, вже наприкінці листопада 1660 р. Юрій надіслав до Києва воєводам Ю. Барятинському та І. Чаадаєву листа, в якому намагався виправдати свої дії під Чудновим і висловлював бажання повернутися під царську руку, але за умови отримання спеціальної грамоти із прощенням. В кінці грудня, вже після провалу вищезгаданої місії Ф. Сухотіна, до Чигирина прибув ще один московський посланець і був таємно прийнятий гетьманом, який запевняв його у своїй відданості царю [213, с.52-53]. Про можливість

повернення Хмельницького у московське підданство говорили Олексію Михайловичу його довірені особи в Україні протоієреї ніжинський Симеон Адамович (до літа 1661 р. був іченським протопопом) та переяславський Григорій Бутович. Так, в розмові із Федором Протасьєвим вони радили, “чтоб де великій государь не велел гетманство сказывать ни Самку ни Золотаренку, покаместа утишится вся Украина, авось де обратитца под его великого государя высокую руку и Юрась Хмелницкой и с Заднепровскими Черкасы” [66, т.5, с.89].

Щоб відірвати гетьмана від Польщі, московські власті 1661 р. вдаються до посередництва Сомка і нового адміністратора київської митрополії єпископа Мефодія – донедавна ніжинського протопопа Максима Филимоновича [39, арк.16; 66, т.5, с.94]. У цьому зв'язку нагадаємо, що з жовтня 1659 р. блюстителем київської кафедри був чернігівський єпископ Лазар Баранович. Але він не виправдав сподівань Москви, яка, зважаючи на величезне політичне значення особи митрополита і його вплив на свідомість народу, воліла бачити на цій посаді віддану їй людину, провідника московської політики в Україні. За час перебування місцеблюстителем (до травня 1661 рр.) Баранович лише двічі зносився із царським урядом – у кінці 1659 р. з приводу надання маєтностей Чернігівській єпископії і в червні 1660 р., коли просив дозволу для українського духовенства самим обрати митрополита, виявивши, таким чином, свою незгоду із рішеннями Переяславської ради 1659 р., про що вже йшлося. Як підкреслює В. Ейнгорн, у цей період він представляв найбільш помірковану частину українського духовенства, намагався триматися подалі від політики і “мирських” справ, не вступав у відверті зносини ні з поляками ні з московськими властями [197, с.230]. На думку ж Ф. Сумцова, тогочасна політика Росії щодо України і плани Москви були Барановичу не до вподоби і він схилився до Польщі [182, с.17]. Цілком зрозуміло, що такий владика не влаштовував царський уряд, який, зрештою, звертає увагу саме на ніжинського протопопа з його “наружной готовностью безпрекословно проводит в Малороссии московские

інтереси” [182, с.64]. Не обійшлося тут, очевидно, і без протекції давнього приятеля отця Максима – царського окольничого і боярина Федора Ртищева. Филімоновича викликають до Москви і тут 4 травня 1661 року він був висвячений блюстителем патріаршого престолу митрополитом Сарським та Подонським Пителимом (патріарх Никон через конфлікт із царем був тоді вже відсторонений від церковних справ) на єпископа Мстиславського і Оршанського на ім'я Мефодій і призначений блюстителем Київської митрополії [76, стб.263]. Його також щедро обдарували грошима, соболями і на знак особливої довіри вручили навіть “соболину” казну для здійснення підкупів, чим дуже потішили амбітного і користолюбивого єпископа [197, с.160-161].

Принагідно зауважимо, що акт висвячення і призначення Филімоновича не був канонічним, оскільки, по-перше, порушено було право вільної елекції (виборів), що існувало в Українській Церкві, а по-друге, остання хоч і формально, але підпорядковувалася царгородському патріарху. Отже, Москва в черговий раз продемонструвала свою політику втручання у внутрішні справи України і це спричинило ще більше ускладнення внутрішньої ситуації в регіоні. Як визнає російський дослідник О. Барсуков, із призначенням Мефодія “в чуждую церковную область, к политической смуте, терзавшей Малороссию, присоединялась еще смута церковная” [98, т.6, с.132], оскільки вище київське духовенство було вкрай обурене цим фактом і не хотіло визнавати нового місцеблюстителя.

Повернувшись в Україну, новоспечений владика цілковито поринає у політичні справи, часто-густо нехтуючи церковними. Він бере участь у козацьких радах, втручається у справи гетьманського уряду, перебуває в обозі під час активних військових дій, тримаючи при цьому постійний зв'язок із московським керівництвом, інформуючи його про все, що відбувалося в Україні. Як слушно зауважує Г. Карпов, в особі Мефодія Москва створювала тут ще одного “Никона” [131, №1, с.72], а відтак прецедент для майбутнього конфлікту між гетьманською та церковною

владою і цей конфлікт вже був не за горами.

Повертаючись до посередництва єпископа у зносінах росіян із Хмельницьким, зауважимо, що в серпні 1661 р. через свого посланця монаха Селиверста Юрій просив Мефодія дізнатися, чи може він сподіватися на милість царя у разі повернення під його зверхність і навіть отримав у відповідь царський “обнадеживательный” лист та подарунки [39, арк.16-17]. Водночас, вже з початку літа гетьман активно збирав сили для чергового вторгнення на Лівобережжя, вів переговори з поляками і татарами про військову допомогу [37, арк.49, 59-60; 52, арк.1].

7 (17) вересня 1661 р. Хмельницький укладає під Ставищами союзний договір із кримським ханом Мехмет-Гіреєм і готується, “соединивши свои силы ... идти за Днепр, и там, с Божією помощію, бить неприятеля” [89, с.121]. А на початку жовтня багаточисельне українсько-татарське військо (поляки приєдналися до Юрія пізніше і їх було небагато) рушило в напрямку Переяслава. Водночас, за дослідженнями В. Шевчука, гетьман робить ще один політичний реверанс у бік Москви – відправляє до Олексія Михайловича посланця Михайла Суличенка із листом, в якому пропонує замирення [83, т.2, с.19, коментар 46]. В історіографії існує думка, що Хмельницький і правобережні полковники цілком серйозно розглядали тоді можливість нової угоди із росіянами, похід на Лівобережжя вважали для цього зручною нагодою, а татар вели за собою для підстраховки [201, с.206-208]. Однак, з огляду на категоричну антимосковську налаштованість найближчого оточення гетьмана (Носач, Криховецький, Гуляницький та ін.), його нерішучість і політичну безпорадність, такий варіант розвитку подій уявляється досить сумнівним. Окрім того, попередня військова кампанія показала неспроможність Росії, ослабленої внутрішніми проблемами і тривалими війнами, надати дієву допомогу навіть своїм лівобережним союзникам, які постійно скаржилися на “худую от воевод оборону”. За таких обставин навряд чи міг Юрій сподіватися, що Москва захистить всю Україну

від поляків і татар. Втім, подальший перебіг подій підтвердив, що означені дипломатичні кроки українського гетьмана були тільки політичною грою.

До січня 1662 року перебував Хмельницький на Лівобережжі, за словами літописця, “волочився з усіма козацькими, польськими й ординськими військами на цьогобічній Україні на крайнє її розорення” [83, т.2, с.16]. У листопаді-грудні він тримав в облозі Переяслав, де знаходився Яким Сомко. Між дядьком і племінником відбулося кілька зустрічей наодинці, про що Москву інформували царські урядовці. Наказний гетьман пояснював ці зустрічі намаганням привернути Юрія на бік царя, визнаючи, однак, безперспективність подальших спроб, оскільки племінник, за його словами, “не волен в себе”, а знаходиться під впливом старшинського оточення. У свою чергу Хмельницький наголошував на відсутності у дядька реальної влади: “и по се время наказной гетман и собою примыслить не умеет” [66, т.7, с.331-333].

Щодо настроїв Сомка та його поведінки у цей період, свідчення російських урядовців досить суперечливі. Царський представник дяк Іван Песков, зокрема, сумнівається у надійності наказного гетьмана, який тільки “пил и промыслу от него никакого не было, и на вылазки на бои не выезжал. А которые казаки его полку великого государя с ратными людьми выдут на вылазку, и его ясаулы, по приказу его, вгоняли в город, а иное выехав и сам загонял”, радить збільшити у Переяславі залогу, щоб контролювати дії Сомка і запобігти його зраді [66, т.7, с.333-335]. Переяславські воєводи Іван Чаадаєв та Василій Волконський, навпаки, запевняють московський уряд, що, “будучи в осаде”, наказний гетьман служив царю вірно, з воєводами “о всем советовал и промысл над неприятели чинил” [35, арк.20, 24].

Після невдалої облоги Переяслава Хмельницький розіслав загони у навколишні містечка і села, аби, за його словами, привернути на свій бік “Заднепровских обывателей, приверженцев Московских” [89, с.137]. Сам він прямував до Ніжина, однак із початком зими повернув назад і зупинився неподалік Ірклієва. Поляки стали табором поблизу Мглина, сіючи паніку

серед населення своєю жорстокістю (“... от всех сторон, нападаючи, крестьян рубают...”) [65, с.470], тоді як татари розсипалися по всьому Лівобережжю, “кров хрестиянскую проливаючи ... неynosную доуку” чинячи [59]. Від набігів кримчаків потерпали і прикордонні російські міста. Становище лівобережних полковників та їх московських союзників було вкрай важким. Не вистачало людей, зброї, різко почастишали випадки дезертирства ратних. Згідно повідомлень білгородського воєводи, у січні 1662 р. в його полках не залишилося і половини людей [39, арк.22]. Крім того, прихід задніпровців спричинив “шатости” серед лівобережного козацтва, яке переходило на бік Хмельницького [58]. Налякана таким перебігом подій, а також загостренням своїх численних внутрішніх проблем, Росія поновила переговори із поляками щодо перемир'я. 16 грудня 1661 р. до короля Яна Казимира відправлені були посланці “с предложением о унятии с обеих сторон кровопролития и о постановлении мира” [68, с.135-136].

У січні 1662 р. Хмельницький повернувся до Чигирина, лишивши в Ірклієві залогу під командою полковника Цицюри. Наступний похід на Лівобережжя планувався на весну. Зауважимо, що стосунки гетьмана із поляками на той час були вже досить напружені. Обидві сторони мали безліч взаємних претензій. Поляки, зокрема, звинувачували Юрія у зв'язках із конфедератами, підтримці антипольських настроїв на Правобережжі, таємних зносинах із Сомком та Брюховецьким і “зрадницьких” намірах. В одному із листів коронного гетьмана Станіслава Потоцького до гетьмана польного Юрія Любомирського (лютий 1662 р.) йдеться про те, що Хмельницький ніби-то відрядив до царгородського патріарха посланця “с прошенієм” звільнити його від Чуднівської присяги, аби під час наступного походу на лівий берег перейти на бік Москви [89, с.154-155]. Можна сумніватися у достовірності таких свідчень, але безперечним є те, що Юрій, який, можливо і справді, за словами прихильного до нього О. Левицького, “гораздо более желал добра своей несчастной родине, чем многие другие из козаков” [140, с.95], остаточно розчарувався тоді у союзі з королем і дійсно

розглядав можливість нових політичних комбінацій. Як слушно зауважує Н. Савчук, охолодження стосунків між українським гетьманом та поляками пов'язане було значною мірою зі зростанням проросійських настроїв на правому березі через реставрацію тут шляхетських порядків і перебування татарських союзників, що важким тягарем лягло на українське населення [170, с.177].

Повертаючись до подій на Лівобережжі, зазначимо, що після відходу Юрія Хмельницького із союзниками там поновилися спроби довести до кінця справу обрання “совершенного” гетьмана. На початку лютого 1662 р. Сомко радівся з цього приводу із Мефодієм у Києві, після чого відправив царю листа, в якому просив якнайшвидше надіслати уповноважених для участі у раді по обранню гетьмана [64, с.322; 197, с.173]. А в кінці лютого єпископ мав ще одну зустріч, але вже зі старшиною, в результаті якої було прийнято рішення про обов'язкову присутність на майбутній раді запорозького кошового гетьмана Івана Брюховецького із січовиками [64, с.323-324].

Для Сомка це стало доволі неприємною несподіванкою. Він не міг сподіватися на підтримку низового Запорожжя, де завжди був непопулярною і небажаною особою, “перейславським крамарем”. Вороже і презирливе ставлення січовиків до наказного гетьмана яскраво ілюструють листи впливового на Запорожжі козака, майбутнього кошового отамана (з 1663 р.) Івана Сірка. В одному із них (березень 1662 р.) він нагадує, що булаву Сомко отримав від свого племінника, “а не от войска”, і радить відмовитись від гетьманства, “спомневши на давнюю казнь войсковую, какая таковым заплата бывала, которые такие титулы себе приписывали без заслуг и одномысленой думы низового войска” [66, т.7, с.337].

Щодо Брюховецького, то він був давнім ворогом Сомка [143, с.75; 98, т.6, с.123], і на той час вже досить небезпечним політичним суперником, зважаючи на його популярність серед козацької сіроми та запорожців.

Оскільки Брюховецькому належить вирішальна роль у подальшому розгортанні подій на Лівобережжі, варто ознайомитися зі становленням його військової і політичної кар'єри.

Шлях до влади, очевидно, він торував собі давно, але діяв при цьому дуже обережно. В минулому “старший слуга” Хмельницьких, за характеристикою сучасників, “человеченко худой и непородний козак”, у своїх далекосяжних політичних планах Брюховецький не міг розраховувати на підтримку старшини та городового реєстрового козацтва, тому він одразу робить ставку на чернь та Запорожжя. Принагідно зауважимо, що саме через нього Юрій Хмельницький у 1659 р. вів переговори із запорожцями, заручився їх підтримкою і, зрештою, повернув собі втрачену булаву на вищезначеній раді під Білою Церквою. А Брюховецький, успішно виконавши покладену на нього місію, залишився на Січі, де швидко здобув собі популярність відвертою соціальною демагогією, політичними інтригами, умінням грати на станових інтересах тогочасного розрізненого українського суспільства. Щоб привернути до себе козацьку сірому, він нещадно викривав продажність і користолюбство старшини, виступав за скасування станового поділу, покращення становища рядового козацтва та поспільства.

У 1660 р. Брюховецький, як “ближний человек” гетьмана, за його наказом “ведал” Чигирин [65, с.191]. Дізнавшись про перебіг подій під Чудновим, швидко зорієнтувався, “прибежал” із новинами спочатку до воеводи князя Бориса Мишецького в обоз під Лохвицю, а звідти поспіхом виїхав до Москви, аби особисто поінформувати про все царя. Як сповіщав у своїй “отписці” Олексію Михайловичу Ромодановський, “о измене де гетмана Юрьи Хмельницкаго уведал он (Брюховецький – Г. А.) и к тебе к Москве известить о том бежить по письму из войска прятелей своих” [65, с.192]. Надану Брюховецьким у Посольському приказі інформацію належно оцінили, за вірну службу щедро нагородили, а найголовніше – його помітили. Погодимось із В. Горобцем, що цією “вдало проведеною політичною акцією” хитрий кар'єрист зарекомендував себе, як віддана Москві людина, і значно

зміцнив свої позиції серед проросійськи налаштованої частини козацтва [112, с.43]. Через деякий час бачимо його вже полковником низового Запорожжя [39, арк.12], кошовим отаманом, а восени 1661 р. січовики обирають Брюховецького, який прибув до них “по государеву указу”, кошовим гетьманом [36, арк.4-5; 22, л.65].

Врахувавши сумний досвід гетьманства Івана Виговського та Юрія Хмельницького, він цілковито приймає сторону Москви і намагається будь-що здобути її прихильність. Як підкреслює О. Левицький, Брюховецький ніколи не скаржився на утиски і зловживання царських людей, не нагадував про “права і вольності” козаків [140, с.76], намагався приховати свої владні амбіції, демонструючи покірність, відданість царю, готовність іти на будь-які політичні поступки. Так, в одному із листів до місцеблюстителя київської митрополії єпископа Мефодія (квітень 1662 р.) він навіть висловив думку про те, що гетьман Україні взагалі не потрібен і “не о гетманстве надобно стараться, толко о князя Малоросійского от его царьского величества, на которое княжество желяю Федора Михайловича (Ртищева – Г. А.) имети” [66, т.5, с.101]. Як слушно зауважує В. Горобець, це був продуманий, добре зважений і досить вдалий політичний хід. Таким чином Брюховецький не лише підкреслював свою політичну безкорисливість, але й здобував впливового прихильника в особі київського місцеблюстителя, який був у тісних дружніх взаєминах із Ртищевим [111, с.361].

Набуваючи собі політичного капіталу, кошовий гетьман прагне будь-що нейтралізувати свого опонента Яким Сомка, шле на нього численні доноси в Москву, звинувачує у зрадницьких намірах. В одному із листів до Ромодановського (квітень 1662 р.) він радить “наказное гетьманство до зуполной рады слушне держати, а не таким людям, которые позычным разумом хочут радети”, натякаючи на зносини Сомка із Правобережжям та поляками. Водночас, Брюховецький скаржиться, що живе “яко агнець посредь волков”, що вірити не можна нікому, оскільки всі лише “за гетманством уганяются”, не переймаючись долею України [40, арк.26-28; 23,

л.316]. Це був особистий і таємний лист (за словами самого автора, він його на раді “не указывал”, остерігаючись “роптання” запорожців), що свідчить про довірчі стосунки кошового гетьмана із головним воєводою.

Як ми вже зазначали, діяв Брюховецький обережно і поки що відвертих претензій на булаву не заявляв. Однак, враховуючи всі викладені вище обставини, його присутність на майбутній раді, як і присутність запорожців, не віщувала Сомку із прибічниками нічого втішного.

У березні 1662 року об'єднані українсько-московські сили розгромили загони Хмельницького і ординців під Ірклієвим [35, арк.41], а в середині квітня наказний гетьман, не дочекавшись відповідного царського указу і прибуття Брюховецького, збирає у м. Козельці старшинську раду ніби-то, за його словами, з поточних питань (“для порядку, а не на обранье гетмана, и о казне Его Царского Величества медной, чтоб она в людех не ходила”) [154, с.330]. Цікавий факт: поінформований про цю подію Хмельницький, який тоді готував черговий похід за Дніпро, у листі до дядька напередодні ради (8 квітня) висловлював гадку, що вона розглядатиме питання про об'єднання обох частин України під булавою Юрія, чи, принаймні, про погодження їх зовнішньої політики [154, с.338]. Сподівання племінника, однак, не виправдалися. У Козельці Сомко домігся проголошення себе “совершенным” гетьманом Лівобережжя. Пізніше присутній на раді Мефодій у розмові зі стрілецьким головою Климентієм Ієвлєвим свідчитиме, що Сомка обрали “поневоле”, що він всіх обдурих і “они съехались не о той раде что гетмана обрать, а чтоб съехатца об иных войсковых делах и о медных денгах”, а заманивши їх таким чином до Козельця, “завел вночи пехоты тысячи с три и почал де им говорить о обирање гетманском” [39, арк.46-47]. За словами єпископа, віддані Сомку козаки пильно охороняли міські ворота, нікого не впускали і не випускали, а біля воріт знаходились заряджені гармати. За таких обставин, під страхом смерті, Мефодій змушений був привести новообраного гетьмана до присяги.

Зовсім інакше коментували Козелецьку раду прибічники Сомка. В листі до царя (травень 1662 р.) вони стверджували, що “гетман не насильем сам себя учинил гетманом, как епископ и Васюта (Золотаренко – Г. А.) вменяет, но все вместе мы полковники его на то упросили на свершенное гетманство”, тоді як Сомко, навпаки, “с плачем просился чтобы его от того уволили” [53, с.789]. Втім, не виключено, що полковники написали цей лист із примусу.

Варто зазначити, що царських представників на раді не було. Наказний гетьман виїхав до Козельця таємно від переяславського воєводи Волконського. Останній, дізнавшись про це, відправив йому навздогін стрілецького голову Нікіфора Батюшкова, якого, однак, на раду не допустили. Інформація, передана ним царю, записана зі слів гетьманського писаря. Погодимось із Л. Окиншевичем, на думку якого Сомко таким чином дав зрозуміти Москві, що вибори гетьмана є цілковито внутрішньою справою України [154, с.362]. Такої ж точки зору дотримується В. Горобець. Дослідник вважає, що події у Козельці засвідчили прагнення наказного гетьмана повернути Лівобережжю політичний статус, який козацька Україна мала до “накинення” Трубецьким Юрію Хмельницькому у 1659 р. Переяславських статей [111, с.363]. Нагадаємо, що подібну позицію Сомко займав і на Ніжинській раді у квітні 1661 року.

Отже, скликавши раду, “не дожидаясь ... великого государя милостивого указу”, без царських уповноважених і запорожців, Сомко “смел дерзнуть учинился гетманом”, чим викликав гнів московського керівництва. Олексій Михайлович не визнав легітимності виборів гетьмана у Козельці, вважаючи їх “самоизволом” [19, л.15; 154, с.362], і наголосив на необхідності проведення загальної (“полной чернецкой”) ради, щоб обрати гетьмана “...всеми волными голосами, всем войском, ... против Переяславских новопоставленных статей и стародавнего вашего войскового [обычая]...” [64, с.323-324]. У травні Ромодановський отримав царську грамоту із наказом йти в “черкасские города” і сприяти обранню гетьмана [66, т.5, с.106-106]. Однак,

у зв'язку із черговою військовою кампанією, цю справу вкотре вже довелося відкласти.

У червні 1662 року на Лівобережжя знову вдерлися українсько-татарські загони Юрія Хмельницького. І знову, всупереч численним звинуваченням у таємних особистих контактах із правобережним гетьманом та “злых замыслах” [39, арк.42, 45], Сомко виступив проти племінника, завдав йому 13 червня відчутного удару під Переяславом і змусив відійти за Дніпро. Принагідно зауважимо, що Ромодановський, допомога якого так потрібна була лівобережним полкам, стояв у цей час під Зіньковим в очікуванні “полное черкаское ради о гетмане”. Сомко скаржився з цього приводу Волконському, наголошуючи, що захист України для нього є першочерговим завданням, а старшинство нікуди не дінеться [35, арк.50].

На початку липня Хмельницький із союзниками знову перейшли у наступ, взяли в облогу Переяслав, просуваючись у напрямку Ніжина, завдали удару під Козельцем і Кобижчею [66, т.5, с.123]. Але в кінці липня, після тривалих запеклих боїв під Переяславом, об'єднаним українсько-московським силам (Ромодановський підійшов на підмогу у перших числах липня) вдалося відкинути супротивника, розбивши його вщент неподалік Канева. Як сповіщав у Москву воєвода Василій Волконський, Юрій “не со многими людьми за Днепр удрал” [35, арк.55-56]. Мефодій теж писав царю із табору під Каневом про перемогу Ромодановського, цілковито ігноруючи при цьому заслуги Сомка, запевняв, що настав слушний момент для здобуття Правобережжя, і просив відповідного царського указу [39, арк.63-64]. Отримавши такий указ, на початку серпня українсько-російські загони перейшли Дніпро. Однак розвинути наступ їм не вдалося. Зазнавши поразки від Хмельницького і татар під Криловим та Бужином [89, 190-191; 160, с.397], вони змушені були повернутися на лівий берег і перейти до оборонних дій у зв'язку із активізацією татар. Таким чином, прагнення Росії повернути під свою зверхність всіх “черкас” на той момент виявилось

нездійсненим. А восени у її зовнішній політиці щодо України з'явилися нові аспекти.

У жовтні уряд Олексія Михайловича відправляє до Варшави послів – думного дворянина А. Ордин-Нащокіна та дяка Григорія Богданова, “с наказом, крепко подтверждающим прекратить брань и учинить между обоими государствами давно желанный мир” [68, с.137]. Нагадаємо, що в кінці 1661 р. Москва зверталася до короля із подібними пропозиціями, однак конкретної відповіді на них так і не отримала (російська делегація очолювана князем Н. Одоевським з березня 1662 р. “тщето” чекала у Смоленську на прибуття польських комісарів [68, с.136; 76, стб.310-311]). Цього ж разу Ордин-Нащокін, як керівник посольства, мав надзвичайні повноваження і повинен був домовлятися про встановлення кордонів по Дніпру та Двіні, лишаючи за Росією Вітебськ, Полоцьк, Бихів, Київ, Запорожжя. Однак пізніше він отримав вищезгадану “таємну” інструкцію, згідно якої, у випадку загрози об'єднання поляків із татарами, міг обіцяти королю, що “и другая сторона (Лівобережжя – Г. А.) будет отдана на посольство” [106, с.60]. Отже, на той момент Москва ладна була взагалі відмовитися від України. Погоджуємося із І. Галактіоновим, який пояснює таку поступливість царського уряду загальною політичною та економічною кризою в державі, що знайшло своє відображення у загостренні конфлікту між світською і духовною владою (справа патріарха Никона), цілковитому спустошенні казни, повстаннях 1662 року в Москві (“Мідний бунт”) і Башкирії, падінні дисципліни в армії та масовому дезертирстві ратних через голод і злидні [106, с.56-57]. За повідомленнями царських воєвод в Україні, росіяни були тоді “всем скудны, таковы ...скудны николи не бывали” [41, арк.9]. Означені обставини пояснюють і відсутність у період “міжгетьманства” дієвої військової допомоги від царського уряду лівобережним полковникам, які власними силами змушені були відстоювати позиції Москви в Україні. Чернігівський полковник Йоаникій Силич у розмові із царським посланцем влітку 1662 р. говорив з цього приводу: “Мы безпрестанно просим у государя

войска, а нас только тешат словами и ратных людей не шлют, а у воевод какие есть ратные, так от них наши дома разорены. Третий год сами боронимся от неприятеля” [66, т.5, с.124].

Повертаючись до посольства Ордин-Нащокіна, зауважимо, що король тоді теж відмовився вести переговори про мир. Обидві сторони повернуться до цього питання навесні наступного року, але жодної домовленості знову не буде досягнуто. Щодо української сторони, очевидно, на той момент вона нічого не знала про посольство А. Ордин-Нащокіна і наміри Москви.

Кілька слів про соціально-політичну ситуацію на Правобережжі. За свідченням джерел, наприкінці 1662 року там було дуже неспокійно, а сам Юрій Хмельницький перебував у вкрай хиткому становищі. Неспроможність гетьманського уряду домогтися від короля обіцяних ще 1660 р. політичних поступок Війську Запорозькому, квартирування поляків, згубні для України союзи із татарами, що обернулися руїною обох берегів Дніпра, невдачі військових кампаній – все це остаточно підірвало довір'я козаків до Юрія. Вони відмовлялися йому коритися. Полоцький стольник Павло Тетеря, що прибув в Україну восени 1662 р., так описував королю свої враження від побаченого: “Я тут нахожу багато неладу, хоч сам гетьман людина щира, має добрі наміри, але військо його не слухається, безрозсудно опирається, а від цього пан гетьман перебуває в надто тяжкому становищі” [89, с.231]. У свою чергу поляки, як ми вже зазначали, теж не довіряли Юрію і воліли бачити на його місці іншу людину. Зрештою, під тиском всіх цих обставин, свідомий власних невдач, на початку січня 1663 р. Хмельницький зрікається булави і гетьманом Правобережної України стає Павло Тетеря.

Тим часом не Лівобережжі продовжується боротьба за владу, не вщухають політичні пристрасті, опоненти пишуть один на одного доноси у Москву. І в той час, як Сомко та його прибічники всіляко відтягують проведення загальної ради, Мефодій і Брюховецький, навпаки, намагаються прискорити вибори повноважного гетьмана. Однак, до кінця 1662 року “полную чернецкую” раду так і не вдалося зібрати. В одному із листів до

царя (вересень 1662 р.) єпископ скаржився з цього приводу на Сомка, який “отнюд той раде, на которой Запорожци будут, не рад. Понеже выход Гетмана кошового Івана Брюховецкого и запорожских козаков велми ему печален” [154, с.413]. У свою чергу Брюховецький пояснював: “А как де будет полная черная рада и пункты все закрепят, и те доходы все у гетмана, и у начальных людей отоймут. А станут те доходы собирать в государеву казну и государевым ратным людям на жалованье, – потому де наказной гетман и начальные люди полной черной рады и не хотят” [66, т.7, с.349-350]. Мусимо визнати, що подібне “пояснення” кошового гетьмана сприймається не лише як звинувачення на адресу опонента, але як своєрідний політичний аванс Москві на майбутнє.

Щоб на місці розібратися в ситуації, яка склалася на Лівобережжі, у кінці січня 1663 р. сюди прибув царський посланець стольник Федір Лодиженський. Окрім того, він привіз Мефодію, Сомку, Брюховецькому та іншим старшинам грамоти, в яких цар призначав раду на весну (“по траве”) і вимагав обов’язкової присутності на ній місцеблюстителя [66, т.7, с.342-343].

Слід зазначити, що напередодні приїзду Лодиженського у розстановці політичних сил Гетьманщини сталися важливі зміни. У середині січня в Ніжині та Ічні, що неподалік Ніжина, відбулися ради за участю ніжинського, стародубського, чернігівського, прилуцького та інших прихильних до Сомка полковників і після тривалих переговорів на Ічнянській раді його було обрано повноважним гетьманом [41, арк.24; 66, т.7, с.373]. Таким чином, Золотаренко відмовився від претензій на булаву, Сомку протистояв тільки Брюховецький. .

На наш погляд, Ічнянська рада була спробою лівобережної старшини примиритися і об’єднатися навколо Сомка, щоб протистояти Мефодію і Брюховецькому, яких підтримувала Москва і численна козацька чернь. І ця спроба матиме для її учасників сумні наслідки, незважаючи на те, що пізніше вони намагалися відсторонитися від означених рішень, пояснювали

Лодиженському, ніби збиралися для розгляду поточних питань, а гетьмана обрали тільки до скликання загальної ради [66, т.7, с370].

Як і слід було очікувати, царський уряд і цього разу не визнав юридичної правності гетьманських виборів, а для Сомкових опонентів факт ради в Ічні став приводом для нових звинувачень. Так, Брюховецький у листі до путивльського воєводи Федора Бутурліна писав, що наказний гетьман зібрав у “безвоеводном городе” прихильників “для листов к нему от Тетери писаных, як мают себе в том поступити, жебы як од царского величества посольство оторвать” [40, арк.56-57].

Тим часом Лодиженський, перебуваючи на Лівобережжі, відвідав Переяслав, Гадяч, Ніжин, Чернігів, зустрівся із Сомком, Мефодієм, Брюховецьким, Золотаренком та іншими представниками козацької верхівки. Про все почуте і побачене, про настрої лівобережної старшини він сповіщав царю у своїх “отписках”.

В Переяславі у наказного гетьмана стольник затримався найдовше. Під час зустрічей із ним Сомко постійно скаржився на Брюховецького та Мефодія, просив відкликати підступного єпископа з України, нарікав на сваволю і зловживання росіян (“воруют безпрестанно”), нагадував про свої військові заслуги, просив царської милості. Однак, хоча Лодиженський і запевняв наказного гетьмана від імені царя, що його вірна служба “известна и николи забвенна не будет” [66, т.7, с.356-359], навряд чи Сомко міг тоді вже розраховувати на підтримку російських властей, стосунки з якими у нього не склалися із самого початку, а останнім часом були вкрай напружені.

Москві потрібен був слухняний провідник її політики в Україні, а Яким Сомко показав себе занадто норовливим васалом, доволі незалежним у своїх поглядах і діях. Він хотів захистити автономію Гетьманщини, плекав надії звільнитися від холопства і жити по своїх правах [39, арк.46]. За свідченням джерел, Сомко прагнув абсолютної гетьманської влади, вважав, що вся козацька Україна із Запорожжям включно має підкорятися одному володарю булави, як це було за часів Богдана Хмельницького, “а то всякой себе

начальствует” [66, т.7, с.360], клопотався перед московським керівництвом про відновлення скасованого Переяславськими статтями 1659 р. права смертної кари у Війську Запорозькому, “чтобы полковник от гетмана был страшен, за повеление бы везде стоял и умирал” [66, т.5, с.117]. Як свідчать джерела, Сомко виступав проти безпосередніх зносин українців із Москвою. Так, ще в липні 1661 р. козаки Полтавського полку скаржилися Ромодановському, що наказний гетьман “с великою угрозою им черкасам бить челом ... великому государю ни о чем не велит” [37, арк.56-57].

Його автономістські погляди яскраво ілюструє Козелецька рада 1662 р. і вищезгаданий лист полковників із оточення гетьмана, відправлений царю після ради. У ньому йдеться “о присланье грамоты такой, чтоб епископ ли бояре и воеводы Войска Запорожского в дела не вступалися и в Запорожье мимо ведомость гетманскую и войсковую послов не посылали тайно и к низу Запорожья не принимали и не отпускали, толко о всяком добром его царского величества деле з гетманом из полковниками всеми сходяся советовали и справляли”. Щодо своїх численних недоброхотів, Сомко просить, “непослушных чтобы вольно скарать по звичаю нашему войсковому” [53, с.790-791].

Всупереч Переяславським статтям 1659 р. наказний гетьман у деяких випадках самочинно, “без Рады и без совету всей черни” (п. 7 “нових” ст.) [67, с.110] усував і призначав старшину, як це було із прилуцьким полковником Лазарем Горленком, позбавленим рейменту у ході Козелецької ради [197, с.181] та лубенським Андрієм Пирсковим, скинутим із полковництва у січні 1663 р. (на його місце був призначений Степан Шамрицький – Г. А.) [66. т.7, с.356]. Окрім того, Сомко разом із Золотаренком за доноси позбавили протопопії і всіляко переслідували “наговорщика доброго” ніжинського протоієрея Симеона Адамовича, якого так цінували у Москві. “Последний раб и недостойный богомолец” скаржився царю на кривдників і просив “денежного жалованья” за свою вірну службу і поневіряння [197, с.200].

Не сприяла покращенню стосунків із московським керівництвом позиція наказного гетьмана щодо воєвод. Він постійно скаржився на зловживання останніх, просив зменшити їх кількість в Україні, “вказував”, у яких містах їм “пристойней” бути [35, арк.32-33]. В одному із листів до царя (квітень 1661 р.) Сомко зауважує, що в українських містах можуть перебувати воєводи лише “по одному начальному члену” [8], натякаючи на переяславських воєвод В. Волконського та І. Чаадаєва, які не мирили один з одним і створювали напружену обстановку в місті (навесні 1662 р. стольник Чаадаєв був пожалуваний у думні дворяни і переведений воєводою до Києва [35, арк.42]). У квітні 1662 р. наказний гетьман писав Ромодановському: “...в которых местех воеводам быть не указано, напрасно было и заводить, извольте ... из Гадича и из иных городов воевод вывезть, чтоб вам и нам о том доуки не было” [66, т.7, с.335]. А вже у середині травня 1662 р. Мефодій сповіщав ніжинського воєводу князя Семена Шаховського про вигнання воєвод і царських ратних із Гадяча, Груні, Зінькова та ще низки міст [25].

Принагідно зауважимо, що із головним воєводою Ромодановським взаємини у Сомка були відверто ворожі і це також дуже зашкодило його становищу.

Не могло подобатися Москві і те, що наказний гетьман постійно цікавився опальною старшиною, клопотався за неї перед царським урядом [66, т.7, с.52, 75, 360]. Коли влітку 1662 року Тимофій Цицюра втік від поляків і прибув до Переяслава, Сомко, незважаючи на вимоги Василя Волконського, зволікав із його відправкою до Москви, а пізніше, коли Цицюра вже знаходився в ув’язненні, неодноразово просив царя “свой милосердный гнев укротить” і відпустити полковника [35, арк.39-40; 161, с.18-19].

В економічних питаннях Сомко теж діяв самостійно, іноді навіть всупереч московським інтересам. Це стосується, зокрема, мідних грошей. Уряд Олексія Михайловича ввів їх до обігу в 1656 році з примусовим курсом срібних із метою покриття воєнних витрат і виходу із фінансової кризи, яку

спричинили тривалі війни. Московська казна була вкрай виснажена, срібла для платні ратним катастрофічно не вистачало і в цій ситуації мідь уявлялася рятівним заходом. Однак нові гроші дуже швидко знецінилися через викид на грошовий ринок великої кількості фальшивих (“воровских”) монет. І якщо у 1660 році за срібний карбованець давали 2 мідних, у 1661 – до 4-х і більше, то в кінці 1663 року – всі 15. Це спричинило страшенну дорожнечу, народ в Росії бунтував, відмовлявся брати маловартісні гроші. Українці теж не хотіли приймати “злые пенязи”. Царські воєводи в своїх “отписках” зазначали, що “они (українці – Г. А) твоей, великого государя милости рады, а деньги де медные им нелюбы, а короля де польского не любят, а гроши де ево любят” [35, арк.35; 38, арк.9]. Однак Москва продовжувала платити ратним в Україні та козакам мідними грошима, а наказного гетьмана і полковників зобов’язувала підтримувати їх обіг. Сомко, вважаючи це несправедливістю, всіляко опирався. Господарство України і без того було підірване війнами, неврожаями, великим голодом 1660-1661 років. Важким випробуванням для населення були також квартирування і “прокормлення” царських військ. Українці навідріз відмовлялися продавати ратним продукти харчування, а ті часто-густо забирали їх силоміць. Все це підігрівало соціальну напругу на Лівобережжі і могло призвести до нових “шатостей”. Вже наприкінці 1661 року з відома наказного гетьмана в багатьох українських містах припинили брати мідні гроші, які і в Російській державі йшли “ни за что”, а після Козелецької ради Сомко взагалі заборонив їх обіг [39, арк.47-48, 50].

Погодимося із О. Левицьким та В. Горобцем, що повноважний гетьман Яким Сомко нізащо не став би слухняним провідником російської політики в Україні, отже конфлікт між гетьманом і московським керівництвом був неминучий і, зрештою, змусив би Сомка, як і його попередників Виговського та Хмельницького, зрадити Росії на користь Польщі [140, с.74; 111, с.383-385].

Цілком зрозуміло, що Москва намагалася уникнути такої перспективи. Вона дивилася на Україну з позицій збирання православних “руських” земель

і в розглядуваний період вже не приховувала цього. Ще в липні 1661 року Олексій Михайлович у грамоті до Ромодановського писав, аби той поводитися із “черкасами” обережно, але постійно їм нагадував, що вони завжди були під владою християнських царів і лише в часи Батия польські королі та литовські князі, “видя такое от бусурман разорение, а ратей оскудение их всех православных христиан от великия Росіи отторгнули, ... ими завладели...” [37, арк.52-53]. Московське керівництво виношувало плани остаточно позбавити Україну автономії, перетворити її у недалекому майбутньому на російську провінцію і в умовах абсолютистської Росії, на нашу думку, важко було очікувати для Гетьманщини іншої політичної перспективи. В зв’язку із цим російські власті все більше схилялися до кандидатури Брюховецького з його блюзнірською позицією і щедрими обіцянками. Як свідчать джерела, саме із ним, починаючи з літа 1662 р. активно зносився дяк приказу Таємних справ Дементій Башмаков – довірена особа царя і виконавець особливо делікатних доручень [122, с.126-127]. Особисту прихильність Олексія Михайловича до кошового гетьмана яскраво ілюструє царська грамота Григорію Ромодановському, яку він отримав із означеного приказу, імовірно, на початку 1663 року. Оскільки цей документ яскраво ілюструє тогочасну “таємну” московську дипломатію і є надзвичайно важливим джерелом з історії україно-російських відносин, дозволимо собі процитувати його з мінімальними скороченнями. Цар закликає воєводу “держать” із Брюховецьким “...и любовь и совет великой”, наказує: “...имей крепко опасенье и аргусовы очи на всяк час, беспрестани в осторожности пребывай и смотри на все четыре страны ... И будет случай такой учинитца, что отступить для береженья, и тебе бы учинить вымыслом, чтобы отнюдь не узнали для чево отступаешь, будет мошью, и с гетманом, а будет узнаешь, что гетман от тово прилучья сохранитца здраво, и тебе бы и ево уластя, чтобы и он не узнал, ... а как минетца такой злой случай, и опять приступить и тово беречь накрепко, чтобы Брюховецкого не потерять, а он подлинно верен, потому что очи наши видел и обещался, а Сомка отнюд с

товарищи при нем не хвалить и тем ему не досажать”. У кінці тексту є характерна для таємних паперів приписка: “прочетчи, пришли назад с тем же, запечатав сей лист” [77, с.770-771]. Отже, наведений документ підтверджує той факт, що Брюховецький був допущений перед царські очі, коли у кінці 1660 року “бегал” до Москви “известить” про перебіг подій в Україні, і що російська сторона його дуже цінувала. Принагідно зауважимо, що цей лист є також яскравим зразком епістолярного стилю “тишайшого” царя.

Кошового гетьмана підтримував, як ми вже зазначали, і Мефодій, а його позиція, з огляду на вплив у Москві і можливість розпоряджатися “соболіною” казною, важила дуже багато.

Враховуючи всі вищевикладені обставини, шанси Якіма Сомка отримати булаву на майбутній раді були дуже сумнівними. Він міг розраховувати на підтримку лише деяких північних полків і невеликої частини значного козацтва. Рядові козаки, незадоволені його внутрішньою соціальною політикою, спрямованою на захист інтересів заможних верств українського суспільства, ненавиділи гетьмана, як і взагалі всіх “значних”, чекали тільки слушної нагоди для розправи з ними.

Усвідомлюючи хиткість свого становища, наказний гетьман вже з лютого 1663 р. веде переговори з поляками через Павла Тетерю, який з цього приводу писав королю: “Он сам (Сомко – Г. А.) письменно предлагает мне покорность, чтобы ни ваша королевская милость, ...ни Республика не преследовали его местію” [89, с.261]. Однак, відверто перейти на бік Польщі наказний гетьман так і не наважується. Можливо й справді йому, “находящемуся с Москвою в Переяславле” [89, 322], важко було зробити рішучий крок, а можливо, його нерішучість обумовлена загостренням соціально-політичної ситуації на Правобережжі і в самій Польщі у зв’язку із повстанням Івана Поповича і конфедерацією. Та найбільш імовірно, Сомко все ще сподівався на перемогу та отримання гетьманської булави, і хотів лише підстрахуватися. Очевидно, саме це мав на увазі Павло Тетеря, коли

говорив, що він “отдѣльвался волчьєю хитростію, которая скрывалась под видом смиренія” [89, с.329].

Готуючись до майбутньої ради, наказний гетьман робить усе можливе, щоб усунути від участі в ній “зрадцу и губителя” Мефодія. Він домагається присутності на раді Лазаря Барановича, неодноразово звертається до царя із проханням призначити чернігівського єпископа блюстителем київської митрополії [55, арк.1]. Принагідно зауважимо, що в травні 1663 року у Корсуні помер митрополит Діонісій Балабан. Київська кафедра звільнилась і Сомко висловлював думку переважної більшості вищого українського духовенства, яке хотіло бачити своїм пастирем саме Барановича. Як свідчать джерела і як ми вже зазначали, українські владики ставилися до Мефодія вороже, не хотіли визнавати його блюстительство, оскільки цю посаду він отримав завдяки “мирской власти” і без вільної елекції. До того ж патріарх Никон весною 1662 р. наклав прокляття на Питьирима, який висвячував Филімоновича і це прокляття, в очах українських владик, безпосередньо торкалося останнього [197, с.196-198; 208, с.200]. Варто зазначити, що через ворожість київського духовенства Мефодій так і не наважився оселитися у Києві, перебував спочатку в Ніжині, потім у Гадячі.

Проте Баранович, із притаманною йому обережністю і вмінням уникати будь-яких конфліктних ситуацій, відмовився від клопітної посади, посилаючись на фізичну кваліть і своє “подвократное блюстительство, недостойне отправленное” у 1657 та 1659-1661 рр. [55, арк.1; 91, с.11]. Він дуже добре відчував політичний момент і не хотів нажити собі такого небезпечного та впливового ворога, яким був Мефодій. Втім, єпископ відправив таки на раду своїх довірених осіб ігуменів Ієремію Ширкевича та Віктора Бублицевича [55, арк.1], за припущенням В. Ейнгорна, із настановою у разі перемоги Сомка оголосити про його згоду посісти митрополичу кафедру [197, с.216], але посланці затрималися в дорозі і не змогли приїхати до Ніжина.

Саме там, згідно царського указу, зібралася 17 червня 1663 р. рада, на яку всі так довго очікували і яка мала показати розстановку політичних сил на Лівобережжі. Царський уряд тут представляв окольничий князь Данило Великогагін, який прибув із Москви з таємними інструкціями у супроводі 7-8 тисяч ратних людей. Слід зазначити, що він задовго до ради намагався оцінити ситуацію і всіх можливих претендентів на гетьманство (“проведывал умы”) і, зрештою, зробив остаточну ставку на Брюховецького, який у Москві був князю “особенно рекомендован” і особисто отримав “несколько обнадеживаний” [74, с.35]. Саме йому Великогагін передав царські гроші (4 тисячі карбованців сріблом), які фактично призначалися на підкупи.

Перший день ради ознаменувався кривавими сутичками між прихильниками обох претендентів, які, згідно “отписки” Великогагіна, “меж себя бой учинили, многих людей казаков переранили; а иных и до смерти побили”. А на другий день із табору Сомка “сотники и атаманы, и есаулы, и казаки, и чернь, ...отошли в обоз к кошевому Гетману к Ивану Брюховецкому”, а наказного гетьмана і полковників “хотели побить до смерти” [154, с.416]. Цілком очевидно, що тут не обійшлося без московських грошей і демагогічних обіцянок Брюховецького, які він щедро роздавав черні. Рятуючись від знавіснілого натовпу, Сомко із прибічниками попросили захисту у росіян і сховалися в шатрі Великогагіна. А Іван Брюховецький після цього, як сповіщав царський уповноважений, “тихо и безмятежно, всеми волными гласы”, обраний був гетьманом і приведений Мефодієм до присяги царю. Великогагін вручив новому регіментарю царську грамоту, нагадавши, що гетьманські клейноди він зможе отримати у Москві, “в то время, как он, гетман увидит ...Великого Государя царские пресветлые очи” [154, с.417]. Того ж дня Брюховецький замінив своїми прибічниками старшину, яка підтримувала Сомка. Останній був заарештований і відправлений до ніжинської в’язниці разом із Золотаренком, Силичем та іншими. А 6 липня 1663 року ніжинський воєвода князь С. Шаховський отримав царський наказ “Якими Сомка и начальных людей, которые у тебя в

городе, держать за крепким караулом с великим бережением и крепостью до нашего великого государя указу” [144, с.86]. Принагідно зауважимо, що всі причетні до подій у Ніжині росіяни були щедро винагороджені царем за те, що “его государевы дела в совершение привели, по его Великого Государя указу и выбрали гетмана Ивана Брюховецкого” [76, стб.386].

Отже, період 1660-1663 рр. продемонстрував політику відвертого втручання царського уряду у внутрішні справи підпорядкованого Москві Лівобережного гетьманату. Друге гетьманство Юрія Хмельницького і події під Чудновим 1660 р. привернули пильну увагу царських властей до гетьманських виборів, які віднині перестали бути лише справою України. Російська сторона намагається контролювати цей процес, зробити його цілком прогнозованим. Усвідомивши після 1662 року марність сподівань на повернення під царську руку Юрія Хмельницького із правобережними землями і намагаючись максимально укріпити свої позиції на Лівобережжі, Москва докладає всіх зусиль, аби не допустити обрання повноважним гетьманом Якіма Сомка із його автономістичними прагненнями і привести до влади більш “зручного” для себе кандидата. Зрештою, невизнання царським урядом легітимності виборів у Козельці та Ічні завадило Сомку здобути реальну владу на Лівобережжі, а зрежисована Москвою Ніжинська рада проголосила гетьманом Івана Брюховецького. Отримавши в його особі поступливого васала, позбавленого будь-яких патріотичних сантиментів, Росія на деякий час помітно зміцнила свої позиції у Гетьманщині.

* * *

Отже, період 1659-1663 рр. можна назвати переломним в історії відносин між Військом Запорозьким та Росією. Він засвідчив різкі зміни в політиці останньої щодо Козацької держави, показав різне бачення двома сторонами суті україно-московського союзу і перспектив його розвитку. Царський уряд, зокрема, діючи з позицій “збирання земель руських” і вважаючи Україну “исконнорусской” територією, бере курс на обмеження її суверенітету з метою поступового політичного підпорядкування і

перетворення у звичайну московську провінцію. Нові тенденції знайшли своє відображення у нав'язаних Юрію Хмельницькому Переяславських статтях, за якими україно-російські стосунки із площини міждержавних переходили у площину, коли козацька Україна фактично перетворювалася на автономну складову Росії, втручанні у внутрішні справи Лівобережжя за наказного гетьмана Якіма Сомка, контролі за процесом обрання гетьмана тощо. Тим часом владна верхівка козацької України найбільш прийнятним для себе варіантом вважала конфедеративний зв'язок, цілковиту політичну самостійність, а в особі московського царя хотіла мати військового протектора для утвердження на міжнародній арені власних політичних рішень. Саме тому уряд Юрія Хмельницького та Яким Сомко зі своїм оточенням не спішили провадити в життя Переяславські домовленості і здійснювали самостійну політику, часто-густо всупереч останнім. Однак Москва діяла досить настійно, пускаючи у хід всі доступні методи, в тому числі таємну дипломатію, і її зусилля, зрештою, увінчалися успіхом, коли на Ніжинській (Чорній) раді булаву отримав Брюховецький – людина відверто проросійської орієнтації, “наинизший подножек” царського престолу. Ця подія мала вкрай негативні наслідки як для автономії Лівобережного Гетьманату так і для справи консолідації українських земель у межах однієї держави, враховуючи прихід до влади на Правобережжі пропольськи налаштованого гетьмана Павла Тетері.

Розділ 3

УКРАЇНСЬКО – РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ У 1663-1668 рр.**3. 1. Промосковська політика гетьмана Івана Брюховецького (1663-1666 рр.)**

Іван Брюховецький став першим в історії козацької України гетьманом, що отримав булаву за підтримки Москви і при допомозі російського війська. Для досягнення жаданої мети, аби схилити царський уряд на свій бік, він не скупився на численні обіцянки, яких змушений був дотримуватися після Ніжинської ради. Водночас, здійснюючи політику в інтересах Росії, новообраний гетьман діяв не так із почуття вдячності, як із почуття невпевненості, усвідомлення свого хиткого становища і страху втратити булаву, оскільки не користувався особливою популярністю в українському суспільстві.

Як свідчать джерела, вже під Ніжином Брюховецький бере на себе зобов'язання утримувати власним коштом розквартировані в Україні царські війська, пропонує використовувати для цього так звані “посошные” гроші, які раніше сплачувалися польському королю, обіцяє надати воєводам угіддя (15 верст навколо місця розташування гарнізону) для випасу худоби і заготівлі сіна, накладає спеціальний податок на млини [74, с.38-39].

Гетьман видає також низку універсалів до населення Правобережної України, в яких закликає повертатися під царську руку, підкреслюючи переваги союзу із Росією (“православная наша вера обильно цветет под высокою рукою его царскаго величества, ... в простом же народе нет никаких поборов и никаких хищений, якобы его царским величеством установленных; напротив того, сами еще получаем жалованье от его царскаго величества”) [89, с.374-376; 93, с.131-133], наголошує на збереженні Москвою давніх прав і вольностей Війська Запорозького. На Правобережжі поширюються чутки, що новий гетьман незабарно виступить у похід, аби повернути задніпровців під зверхність Росії. Як підкреслював в одному із листів до короля Павло

Тетеря, Брюховецький і булаву отримав “тільки тому, що пообіцяв цареві привести у підданство цю сторону України (Правобережжя – Г. А.)” [89, с.340].

Про наміри гетьмана повернути під царську руку Правобережну Україну писав Олексію Михайловичу наприкінці червня і Мефодій, радив, з огляду на складну військово-політичну ситуацію в регіоні, не чекати приїзду Брюховецького до Москви, як передбачали Переяславські статті 1659 р. (п.4), а без затримки надіслати йому гетьманські клейноди. Московський уряд цього разу також прислухався до слів свого “доброхота” і 2 серпня князь Гагарін передав гетьману “булаву и знамя” [197, с.217-218; 76, стб.386].

А ситуація на Лівобережжі тоді справді була доволі непевною і напруженою, що значною мірою пов’язано було із чутками про можливе вторгнення польського короля Яна Казимира і правобережного гетьмана, які вже з літа активно готувалися до походу. Так, у листі до коронного канцлера Миколая Пражмовського від 25 липня 1663 р. Тетеря писав, що чекає лише на союзників-татар, а коли вони прибудуть, “тогда я и сам тотчас же иду за Днепр, чтобы дать отпор Брюховецкому и ... войскам московским, предупреждая предпринятое ими намерение – напасть на меня прежде” [89, с.350].

Занепокоєна звістками про військові приготування польської сторони, Москва надіслала 8 вересня 1663 р. своєму уповноваженому в Гадячі стольнику Кирилу Хлопову таємну грамоту, якою зобов’язувала його говорити із гетьманом “тайным обычаем” про необхідність максимально укріпити прикордонні лівобережні міста на випадок польського наступу, а “укрепя осад во всех городех, соединясь с окольничим і с воєводою со князем ... Ромодановским и отступать к нашим великого государя ... к украинным и к черкасским городам крепким местом, где пристойнее” [33, арк.4-5; 66, т.5, с.175]. Отже, російські власті заздалегідь визнавали свою неспроможність дати відсіч нападникам і планували відступ.

З огляду на загрозу польського вторгнення, а також у відповідь на настійні прохання Брюховецького, означеною царською грамотою Сомко та інші ув'язнені в Ніжині старшини передавалися гетьману і Війську Запорозькому “на их войсковой суд”. Водночас офіційна Москва досить прозоро натякнула українській стороні, що найбільш винні мають бути скарані на смерть. За порадою царя справу вирішили “не мешкая, не откладывая”, аби уникнути заворушень серед козаків. 18 вересня Брюховецький, за свідченням джерел, “к прежнему безчинию приложил еще”, стративши у Борзні наказного гетьмана та його прибічників, “несмотря на Сомка, что он и лицом и возрастом хорош был, ... воин изрядный и в исполнении указов царского величества охотный и верный государев слуга, которого и сам палашник татарин смотря на него Сомкову уроду долго рубить отрекался” [63, арк.40]. Серед страчених були полковники ніжинський В. Золотаренко, чернігівський Й. Силич, лубенський С.Шамрицький, переяславський А. Щуровський а також ніжинський осавул Павло Киндей і секретар Сомка Кирило Ширяй. Старшину, що уникла смертної кари, відправили “к Москве так же безо всякое мешкоты” [33, арк.5], а звідти у заслання. Постраждали і деякі представники вищого духовенства. Це стосується, зокрема, мгарського ігумена Віктора Загоровського, за словами київського полковника Василя Дворецького, “всему злу начальника ... учителя Сомкового” [55, арк.1]. Майже 8 років він провів на Соловецьких островах і звільнився лише у 1671 році значною мірою завдяки втручання Лазаря Барановича [91, с.27, 130]. Загоровський був звинувачений у змові із Сомком і таємних “зрадницьких” зносинах із поляками, хоча українські церковники вважали, що його обмовив перед царем Мефодій, стосунки із яким у мгарського ігумена були вкрай напружені. У листі до Олексія Михайловича вони скаржилися, що “он (Мефодій – Г. А.), вместо отца-блустителя, оказался нашим губителем. ...сам, будучи возмутителем запорожскаго войска его величества, нас всех ввел в немилость и ненависть у вас, как будто, что делается худого в войске –

тому причиною были мы – духовные” [91, с.12]. Втім, є свідчення джерел, ніби-то єпископ просив гетьмана і воєвод звільнити Загоровського, не відправляти до Москви (“...пригодился б на службу царю”) [33, арк.18-19, 22].

Погодимось із Т. Яковлевою, що ув’язнення і страта найбільш досвідчених полковників (Силич керував Чернігівським полком з 1657 р. [142, с.743], а Золотаренко вперше очолив Ніжинський полк, імовірно, ще у 1655 р., у 1656 р. його змінив Григорій Гуляницький, а з 1660 року ніжинці незмінно перебували у рейменті “Васюти” [139, с.5-6]) напередодні вторгнення на Лівобережжя королівського війська, були дуже необачним кроком московського керівництва та Брюховецького, ускладнили і без того хитке становище останнього в Україні [201, с.320].

За свідченням джерел, більшість козаків вороже ставилися до гетьмана, обурені вже його першими його заходами, які вели до обмеження автономії Війська Запорозького і посилення в регіоні позицій росіян. Невдовзі після Ніжинської ради він цілковито втратив довір’я і підтримку навіть запорожців, які привели його до влади. Брюховецький не виправдав їхніх сподівань і не збирався виконувати своїх обіцянок. Боячись свавільної запорозької стихії, гетьман скеровує її військову силу на боротьбу із татарами і турками, а січовиків, що лишилися на волості, розподіляє невеликими загонами по різних містах Лівобережжя. Щоб контролювати їх дії і запобігти антигетьманським виступам, він домагається від російської сторони заборонити запорожцям безпосередні зносини із Москвою.

Ворожим було ставлення до нього українського духовенства. А на осінь 1663 року зіпсувалися стосунки навіть із колишнім приятелем Мефодієм. Активне втручання єпископа у політичні і військові справи Гетьманщини значно послаблювало позиції Брюховецького, ускладнювало його становище. На думку В. Ейнгорна, в цей період на Лівобережжі фактично встановилося двовладдя гетьмана і духовних властей [197, с.927, 939], хоча І. Розенфельд цілком слушно вважає це двовладдям гетьманського уряду і Москви, оскільки єпископ діяв за вказівками останньої [166, с.96]. У

свою чергу царські власті Мефодію цілком довіряли і Олексій Михайлович, за дослідженнями А. Міроновича, у серпні 1663 р. навіть особисто клопотався перед царгородським патріархом про зняття із єпископа анафemi, накладеної 1662 року Никоном. У своєму листі цар звинувачував покійного митрополита Діонісія Балабана у співпраці з поляками та Римом, пояснював, що висвячення Мефодія в російській столиці і його призначення адміністратором митрополії продиктовані були в першу чергу турботою про українську православну Церкву і Київську митрополію, прагненням не допустити “згуби” православних душ, тобто зв’язку із католицькою Польщею [208, с.201]. Але погоджуємося із В. Горобцем, що в листі царя досить чітко проглядають політичні мотиви хіротонії Филімоновича і призначення його місцеблюстителем – бажання зберегти свої позиції у Гетьманщині [111, с.346]. Принагідно зауважимо, що аргументи Олексія Михайловича не дуже подіяли на патріарха, оскільки прокляття з Мефодія було знято, як вказує А. Міронович, лише 1665 року [208, с.201].

Зважаючи на вплив єпископа у Москві, з ним мусили радитися як гетьман, так і воєводи. Грамоти, листи, інструкції від царського уряду в першу чергу йшли до нього. Брюховецького це страшенно дратувало і він прагне будь-що позбутися настирливої опіки Мефодія. Добре знаючи про палке бажання останнього посісти митрополичу кафедру, в розмовах із царськими урядовцями Брюховецький висловлюється за приїзд митрополита із Москви (ще одна політична “ініціатива” української сторони, яку російські власті візьмуть на озброєння), звинувачує єпископа у хабарництві, привласненні царських грошей, які призначалися на церковне будівництво, зносінах із ув’язненими Сомком, Золотаренком, Загоровським, які ніби-то обіцяли йому великі гроші за сприяння у звільненні, закидає Мефодію навіть зрадницькі наміри, наголошуючи, що він “латинник” і в нього “большая прозяба и неверство в раденье царю” [33, арк.11-12, 22]. Принагідно, останнього звинувачення не уникнув і Лазар Баранович. У жовтні 1663 р. в розмові зі стольником Хлоповим гетьман радить, з огляду на загрозу

польського вторгнення, перевести єпископа із Новгород-Сіверська до іншого, менш важливого у стратегічному відношенні міста, інакше “какова б он (Баранович – Г. А.) дурна не учинил” [33, арк.12].

Не склалися у Брюховецького взаємини і з деякими царськими урядовцями. Так, переяславський воєвода Василій Волконський взагалі не хотів визнавати новообраного гетьмана, всіляко “поносив”, не віддавав Сомкову гармату і майно [10; 33, арк.23, 64]. Зрештою, у жовтні 1663 року цар відкликав Волконського із Переяслава, тимчасово призначивши на його місце вищезгаданого Кирила Хлопова [178, с.128], якого пізніше змінить Григорій Вердеревський.

Лівобережний гетьман добре розумів, що зможе втримати булаву лише за підтримки Москви. І щоб заручитися цією підтримкою та особисто засвідчити царю своє вірнопідданство, він вже з початком зими збирався їхати до російської столиці, про що повідомляли у Малоросійському приказі його посланці обозний Іван Цесарський та полковник Василь Дворецький, коли в жовтні доставили туди арештованих прибічників Сомка [10; 178, с.118; 33, арк.21]. Проте поїздки Брюховецькому довелося відкласти, оскільки воєнно-політична ситуація вимагала його присутності в Україні.

На початку листопада 1663 р. польсько-українське військо Яна Казимира у супроводі татарських загонів (загальна кількість всіх підрозділів складала близько 130 тисяч) увійшло на Лівобережжя, аби, за словами короля, своїх “...заблудящих и розными непріятеля вероломнаго советами прельщенных подданных ...из владенья неправду втирающегося москвитина когда ни есть освободить...” [65, с.546]. Сам король із основними силами прямував на північ, тоді як загони коронного хорунжого Яна Собеського, козаки і татари рухалися у центральному і південному напрямках. Наказним гетьманом козацьких полків Тетеря призначив полковника Івана Богуна. Водночас, з боку Литви і Білорусії розгорнуло наступ литовське військо під командуванням польного писаря Сапєги і литовського канцлера Паца.

У той час як королівські війська, не зустрічаючи серйозного опору, стрімко просувалися в напрямку кордонів Російської держави, Брюховецький знаходився у Батурині на “съезде” із царськими уповноваженими “таємним” дяком Дементієм Башмаковим та дяком Євстратом Фроловим, які прибули на Лівобережжя, щоб привести гетьмана і старшину до присяги царю на Переяславських статтях Юрія Хмельницького і виробити додаткові, згідно усних домовленостей між Брюховецьким та Великогагіним у Ніжині. Після тривалих переговорів 21 листопада гетьман підтвердив чинність договору 1659 року і підписав 5 нових, так званих “Батуринських статей”. Останні передбачали “прокормленіє” коштом української сторони зосереджених на Лівобережжі ратних (п. 1), видачу царським властям втікачів із Росії (п. 2), впорядкування козацького реєстру, щоб контролювати пересування козаків, та перепис “мещан и поселян” з метою обкладення їх податками і зборами “на жалованье козакам да иных чинов людям” (п. 3), введення деяких торговельних обмежень для українців, зокрема, заборону продажу хліба на Правобережжя (крім Києва) (п. 4) і торгівлі вином та тютюном (п. 5) [67, с.128-135]. За свідченням джерел, під час переговорів Брюховецький і його оточення виявилися не такими поступливими, як обіцяли напередодні ради в Ніжині. У відповідь на прохання Башмакова, аби вони “о даче хлебных запасов Царского Пресветлого Величества ратным людям на прокормленіє к договору своему, как они договорились с окольничим и наместником Галицким со князем Данилом Степановичем (Великогагіним – Г. А.) с товарищи, руки приложили безо всяких отговоров”, старшини наполягали на тому, що з князем “никакого договору о хлебных запасах у них не бывало ... был де у них с ними о том разговор, только не так, как написано; ... как де им к тому, чего не говорено, руки прикладывать” [78, стб.1017-1018]. Лише під тиском обставин, з огляду на вторгнення королівських військ, українська сторона погодилася підписати Батуринські статті, причому реалізація деяких із них відкладалася до мирних часів (“как военная пора минуетца”). Це стосується, зокрема, положень про московських утікачів (п. 2) і

впорядкування козацького реєстру (п. 3) [67, с.132-133]. Принагідно зауважимо, що й Переяславські статті Юрія Хмельницького старшина теж спочатку відмовлялася затверджувати, оскільки за Богдана Хмельницького “статьи были не таковы, каковы им ныне объявлены, многие де статьи прибавлены и постановлены в Переяславле после измены Івашка Выговского” [78, стб.983-984]. На вимогу свого оточення гетьман навіть відправив листа Олексію Михайловичу із проханням переглянути і змінити окремі умови Переяславського договору, зокрема п.2 про збір грошових і хлібних “доходов” до царської казни, п.16 “нових” статей про пошук і повернення російським поміщикам їх “беглых людей и крестьян” тощо [13].

Як свідчать джерела, від українського духовенства на “съезде” був присутній Симеон Адамович. Мефодій знаходився тоді у Києві і через прихід поляків не зміг прибути до Батурина [67, с.128]. На думку В. Горобця, саме відсутністю єпископа – “головного прибічника ідеї негайної реалізації” взятих на себе Брюховецьким зобов’язань у Ніжині, пояснюється непоступливість гетьмана і старшини під час переговорів [111, с.409].

Повертаючись до військово-політичної ситуації на Лівобережжі, зазначимо, що на кінець листопада, згідно повідомлень Брюховецького, полякам здалися Остер, Гоголів, Козелець, Баришівка, Носівка, Кобижча та ще низка міст. Ян Казимир прямував до Прилук, а вже звідти мав намір іти на царські “города” [44, арк.5]. Собеський і Чарнецький спустошували центральне Лівобережжя, де лише на Полтавщині взято було 52 містечка. На півдні діяли козаки Павла Тетері [144, с.103].

Брюховецький, у розпорядженні якого було близько 16 тисяч козаків (за іншими даними – 18 тис.), опинився у дуже скрутному становищі. Воевода Хлопов напередодні польського вторгнення неодноразово повідомляв у Москву, що козацьке військо гетьману “непослушно” і при нагоді може перейти на бік короля, що українці на Лівобережжі “мыслями шатаются” [33, арк.9, 26]. “Шатости” у цей період спостерігалися і на Запорозжжі в зв’язку із “прелестными” листами Тетері. Окрім того, із

січовиками активно зносилися Іван Виговський та новий митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський (обраний у листопаді 1663 р.), які готували виступ проти правобережного гетьмана (принагідно, до цієї змови причетні були також Юрій Хмельницький, Іван Богун, Григорій Лісницький та інші правобережні старшини, незадоволені відверто пропольською політикою Павла Тетері). В результаті, за повідомленнями царського представника на Запорозжі Григорія Косагова, “... казаки из Сечи все разбежались в города, осталось человек с двести и менши ... а сечи, государ, ныне у них на поле и крепости никакой нет” [66, т.5, с.142-143].

За обставин, що склалися, всі надії Брюховецький покладав на підтримку московських сил, але, крім невеликого загону під командуванням стольника Петра Скуратова (близько 2,5 тисяч чоловік), який приєднався до нього ще в жовтні [44, арк.3], допомоги більше не надходило. Ситуація для гетьмана складалася катастрофічна. Його козаки обмежувалися лише окремими вилазками та рейдами проти татар і звільненням полонених. Сам гетьман неодноразово звертався до воєводи Ромодановського, слізно прохаючи про допомогу. Ще наприкінці жовтня, в листі до київського полковника Василя Дворецького, який перебував тоді у Москві, Брюховецький скаржився, що Ромодановський із військом простояв літо-осінь у Білгороді, а як дізнався про похід короля, “тотчас врознь все войско по домам распустил. Не ведаю, не пришел ли какой лист от брата его к нему от Выговского; великое то дело приход королевский на Украину, что никто ничем не откупится; а я своею лысою головою силы неприятельские не сдержу, некому уже стало верить. Изволь твоя милость Федору Михайловичю (Ртищеву – Г. А.) о всем словесно розговорить” [66, т.5, с.192]. Водночас, відправляючи подібного листа, Брюховецький не міг не розуміти, що Ромодановський не приймав самостійних рішень, а діяв лише за вказівками царя.

Протягом грудня 1663-січня 1664 р. поляки захопили Салтикову Дівицю, Мену, Короп, на милість переможців здалися Сосниця, Нові Млини,

Кролевець та інші міста. У кінці січня в облогу було взято Глухів, гарнізон якого очолював полковник Василь Дворецький, що наразі повернувся із Москви. Глухівчани трималися майже два тижні і чимала заслуга в цьому належить, за дослідженнями В. Ейнгорна, палкому прихильнику Росії місцевому протоієрею Івану Шматковському [192, с.56-57]. Після 12 невдалих спроб захопити місто, король змушений був зняти облогу і попрямував до Севська. Як сповіщали потім у Москву глухівські священники, “милостью Божіей и великого государя счастьем город Глухов отстояли” [192, с.57].

Після цього військова ситуація в Лівобережній Україні невідворотно змінилася на користь Брюховецького. 7 лютого до гетьмана приєднався Ромодановський із ратними, а незадовго до цього надійшла допомога і від запорожців. В результаті вже 15 лютого об'єднані українсько-російські сили завдали полякам відчутного удару під Воронежем [44, арк.8].

Тим часом Ян Казимир близько тижня простояв табором під Севськом, де відбулося об'єднання польського і литовського військ. Там же було прийнято рішення про згортання наступу і повернення до Польщі. Невдала облога Глухова, прибуття московських сил, пасивність і небажання воювати з боку правобережного козацтва, антипольська діяльність Івана Богуна (його викрили і розстріляли у середині лютого) – всі ці обставини змусили короля відмовитися від планів завоювання Лівобережжя. Вагомою причиною для відступу були також тривожні звістки із Правобережної України, де вкрай загострилася соціально-політична ситуація через діяльність Виговського та інших змовників.

Від Севська король рушив у напрямку Новгород-Сіверська, маючи намір захопити його, але тут Яна Казимира спіткала чергова невдача. Мешканці Новгород-Сіверська вчинили мужній опір і не пустили ворога до міста. Чимала заслуга в цьому Лазаря Барановича. “Тщаниєм мого недостойинства прекратились дни тые” – писав він пізніше Олексію Михайловичу [66, т.5, с.196]. Як свідчать джерела, чернігівський єпископ вже

наприкінці 1663 р. відмовився від позицій нейтралітету і всіляко декларував свою прихильність Росії. Напередодні польського вторгнення він дав зрозуміти царю, що може бути йому дуже корисний і готовий надалі співпрацювати із московськими властями. Такі зміни у поведінці обережного і поміркованого владика, який дуже добре відчував політичну ситуацію, засвідчили, на наш погляд, неухильність і невідворотність процесу утвердження позицій Москви у Гетьманщині.

21 лютого 1664 року польські підрозділи зазнали нищівної поразки від Брюховецького і Ромодановського на Десні. Як повідомляв у своїй “отписці” головний воєвода, “королевских людей побили и языков поимали и рубили до реки Десны на 15-ти верстах и ... за реку Десну загнали и за Десною был бой большой” [44, арк.8-9]. Після цього польські війська спрямували свій відхід через Білорусію. А 23 лютого в листі до Олексія Михайловича гетьман писав про необхідність скористатися ситуацією та об’єднати обидві частини України: “И чтоб mine, верному вашего царского пресветлого величества холопу, сопча з ... окольничим (Ромодановским – Г. А.), так около осады утекающего короля промышляти и о соединенне тамтого боку Днепра купное и согласное старане мети. Поневажь на тамтом боку Днѣпра не меншее смятение межи черни на ляхов сталося, так из Запорожья, яко и од Богу реки...” [158, с.19].

На кінець березня Лівобережна Україна була остаточно звільнена від поляків і їх татарських союзників. А 20 квітня Брюховецький увійшов на Правобережжя, аби, за його словами, “и ту сторону Днепра, как единое с нами православное Россійское тело, привести в единое братское соединеніе” [44, арк.20; 89, с.422]

Таким чином, похід Яна Казимира, що починався так успішно, завершився повним крахом. Польська історіографія пояснює це внутрішньою політичною боротьбою у Речі Посполитій, діями Любомирського, а також застосованою росіянами новою тактикою ведення війни, що полягала в униканні генеральної битви на відкритій місцевості і виснаженні

супротивника під час облоги міст та в дрібних сутичках [213, с.145-149; 207, с.229]. Варто зазначити, що такий результат військової кампанії мав невтішні наслідки і для поляків і для України. Як слушно зауважує В. Газін, вона втратила цілком реальний шанс на об'єднання, а Росія ще більше зміцнила свої позиції у регіоні [103, с.13].

Тим часом Правобережна Україна охоплена була антипольським рухом і, за словами Тетері, “слепо прильнула к московскому покровительству” [89, с.427]. Цілі міста й села визнавали владу лівобережного гетьмана, просили захисту від татарських орд, поляків та їх ставленика Тетері [44, арк.19]. За таких обставин Брюховецький, очевидно, і справді бачив можливість об'єднання під своєю булавою штучно розірваних українських земель. Принаймні, гетьман так захопився цією думкою, що просив навіть у квітні 1664 р. дозволу російських властей на самостійні зносини із ханом, щоб привернути кримчаків на свій бік. За свідченням джерел, він отримав такий дозвіл, і в разі успіху цар радив йому спрямувати татарські загони проти Польщі, однак гетьману і воєводам заборонялося йти разом з ними, очевидно, через зрадливість і ненадійність потенційних союзників [24; 33, арк.45, 51].

Принагідно зауважимо, що сама Москва не виявляла особливого бажання продовжувати боротьбу за Правобережну Україну. Царський уряд усвідомлював випадковість перемоги над Яном Казимиром і розумів, що жодна із зацікавлених в українському питанні держав – Річ Посполита, Крим а тим більше Туреччина, не дозволять Росії закріпитися на Правобережжі, поляки нізащо не відмовляться від цього регіону, і війна, таким чином, неминуче затягнеться. А для тривалих військових дій росіяни, як ми вже переконалися, не мали сил і можливостей. Ще на початку березня, коли відступ поляків з Лівобережної України був у розпалі, Ромодановський писав царю про важкий стан у війську, що “ратные люди многие от беззапаства и от великих нуж розбежались”. У кінці березня Петро Скуратов, повідомляючи про намір Брюховецького йти за Дніпро, підкреслював: “А твои, великого государя, ратные люди беззапасны и многие с твоей великого

государя службы разбежались и ныне бегут” [21; 44, арк.19]. Окрім того, похід Яна Казимира показав, що навіть Лівобережжя лишалося нестабільним і Росія могла втратити тут свої позиції. До означених чинників, які обумовили її небажання продовжувати війну, варто додати скептичне ставлення московських властей до військових та дипломатичних здібностей Брюховецького.

За свідченням джерел, Скуратов всіляко відмовляв гетьмана від походу на правий берег, але змушений був супроводжувати його, остерігаючись царського гніву. В розпорядженні стольника знаходилося всього лише 1327 ратних [44, арк.20]. Пізніше до Брюховецького приєднався невеликий загін Григорія Косагова. Ромодановський же отримав наказ повертатися до Білгорода. Отже, в Москві справді усвідомлювали нездійсненність намірів гетьмана упокорити Правобережжя.

Окрім того, весь цей час росіяни активно зносилися із поляками з приводу укладення миру. Як свідчать джерела, зносини не припинялися і під час перебування короля на Лівобережжі. Так, в лютому 1664 р. до нього у табір під Севськ приїжджав стряпчий Кирило Пушкін “с требованієм назначить место съезда для обоюдных послов”. 3 березня у Москві, під час перебування там королівського посланця Самійла Венславського, було укладено угоду “о бытіи съезду под Новогородком-Северским для миротворенія”, а в квітні на її основі складено інший договір і місцем зустрічі призначено Смоленськ [68, с.137]. Принагідно зауважимо, що на той час в урядових колах Москви точилася боротьба між двома цілковито протилежними точками зору на польське, а відтак і пов’язане з ним українське питання. Князь Нікіта Одоевський, бояри Богдан Хитрово і Артамон Матвеев, зокрема, наполягали на продовженні війни з Польщею до остаточної перемоги, тоді як Афанасій Ордин-Нащокін пропонував негайно заключити мир із поляками, навіть ціною відмови від козацької України, і спрямувати об’єднані зусилля двох держав проти Швеції, яку він вважав найбільш небезпечним ворогом Росії. Олексій Михайлович, однак, не

поділяв думку свого дипломата, вважаючи православні українські землі, як вже зазначалося, “исконнорусскими”. Ознайомившись зі складеним Ордин-Нащокіним попереднім варіантом договору з поляками, цар піддав різкій критиці статтю, яка передбачала відмову від Правобережної України, наголосив, що “собаке не достойно есть и одного куска хлеба православного (йдеться про католицьку Польщу і православну Україну – Г. А.); только то не от нас будет, за грехи учинится. Если же оба куска достанутся собаке вечно есть – ох! кто может в том ответ сотворить? Какое оправдание примет отдавший святой и живой хлеб собаке” [127, с.46; 146, с.228].

Як свідчать джерела, московська і польська сторони зустрілися “для мирных договоров” на початку червня 1664 року в селі Дуровичі неподалік Смоленську. Переговори з перервами тривали до вересня, однак і цього разу ніякої домовленості не було досягнуто. Поляки вимагали грошової компенсації у 10 млн. злотих за військові збитки і повернення кордонів згідно Полянівського миру 1634 р., тоді як росіяни ладні були укласти “вічний мир” лише на умовах переходу під владу царя Великого князівства Литовського, всієї України та Запорожжя. Оскільки жодна зі сторін не погоджувалася на поступки, переговори в черговий раз зайшли у глухий кут і після восьмої зустрічі були відкладені [68, с.138; 106, с.81-84].

Тим часом Брюховецький фактично з власної ініціативи і власними силами продовжував боротьбу за Правобережну Україну. Здобувши тут низку міст, він укріпився у Каневі. Однак вже на кінець літа 1664 р. поляки опанували ситуацію в регіоні, погасивши полум'я антишляхетських повстань, і всі зусилля спрямували проти козацько-московських сил. В результаті становище Брюховецького та його союзників дуже ускладнилося. Царські урядовці повідомляли у Москву, що гетьман військом не володіє, а козаки в разі небезпеки московських людей “выдадут и вперед на них не надеятся” [33, арк.55-56; 43, арк.4-5]. Згодом і сам Брюховецький, очевидно, усвідомив марність своїх намагань здобути реальну владу на правому березі, оскільки не зробив навіть спроби скористатися тією обставиною, що з червня

1665 р., після втечі з України вкрай непопулярного Павла Тетері, Правобережжя деякий час залишалося без регіментаря (лише в кінці серпня гетьманом обрано було Петра Дорошенка). Зрештою, в липні 1665 р., залишивши в укріпленому Каневі наказним гетьманом переяславського полковника Данила Єрмоленка, Брюховецький повертається до Глухова і незабаром у супроводі численної старшини, представників міщанства та духовенства відбуває до Москви.

Дізнавшись про його від'їзд, Мефодій, який на той час якраз повертався із “царствующего града” і перебував у Білгороді, поспішив в Україну, аби там “смятение и розруха не учинились” [32, стб.564, арк.10].

Кілька слів про цей візит місцеблюстителя, оскільки він мав для Гетьманщини досить важливі і водночас вкрай неприємні наслідки. За дослідженнями В. Ейнгорна, єпископ прибув до Москви в березні 1665 року і одразу ж по приїзді подав царю доповідну записку, в якій пропонував здійснити в Україні низку політичних заходів із метою послаблення гетьманської влади і зміцнення позицій ргосійського керівництва. Ця “записка” передбачала, по-перше, перебування під юрисдикцією гетьмана лише козацького стану, тоді як міщанство і поспільство переходило у відання безпосередньо московських властей; по-друге, надходження податків з міщан до царської казни; по-третє, невтручання гетьмана у справи міського населення; по-четверте, суттєве збільшення кількості ратних у Києві, Чернігові, Переяславі, Острі [197, с.282-284]. У травні начальник Малоросійського приказу боярин Петро Салтиков зустрічався з цього приводу із Мефодієм. І царський “доброхот”, на додаток до попередньо запропонованих заходів, порадив призначити орендні збори, почати збір грошових податків негайно (по 1-2 рублі з двору, щоб вистачило на платню козакам і ратним) і доручити цю справу не гетьманському уряду, а московським людям. І тоді як сам Брюховецький ще 1664 року просив Москву залишити при ньому не більше 100 ратних та ще й у його власному підпорядкуванні, єпископ вніс пропозицію тримати при гетьмані воєводу із

1000 ратних людей, аби цілковито контролювати його діяльність і запобігти “зраді” [197, с.288-290].

Варто зазначити, що саме ця поїздка до Москви політичного опонента і особистого ворога Брюховецького спонукала останнього прискорити власний візит. Як слушно зауважує В. Горобець, гетьман не чекав для себе нічого доброго від перебування єпископа при царському дворі і сподівався, очевидно, нейтралізувати суперника, перехопити ініціативу у власні руки [111, с.416]. Отже, метою поїздки Брюховецького було, в першу чергу, укріплення свого політичного становища (“власти себе прибавливать”) [66, т.6, с.15-16]. Принагідно, він став першим із українських гетьманів, що наважився на такий крок, але навряд чи міг передбачити всі його наслідки як для України, так і для себе.

11 вересня 1665 року Брюховецького зустріли в російській столиці як поважного і бажаного гостя. За свідченням самого візитера, “...он же свет, Великий Государ ...изволил милостиве преж перед городом царствующим Москвою множественно в кольцо-на десять тысяч конницы и пехоты встречею коней своих, изрядно Государских устроенных, почтити, потом же виденію своего пресветлаго Государскаго прекрасного лица причастниками сподобити, ...преизобильною и неисчетною щедротою своею не токмо старшаго и меньшаго казака, но и последнейшаго хлопца казацкаго во всякій денежный кормовой и одежный приход жалованный ущедрити и убогатити” [93, с.151-152]. Однак, вже з перших днів гетьману дали зрозуміти, що чекають від нього серйозних політичних поступок і запропонували підписати нову угоду, реалізація положень якої означала б цілковите політичне підпорядкування Лівобережної України Росії. В основі цієї угоди лежала вищезначена “записка” Мефодія, а також ініціативи опозиційної гетьману старшини, зокрема, Василя Дворецького. Останній у кінці березня 1665 р. також просив Петра Салтикова відповідним указом забрати з гетьманського відання українські міста і передати їх воєводам, “понеже города гетманов портят, з городов пожитков наживши не хотят быть послушны никому” [20,

л.3]. А в листі до Петра Шереметєва від 16 серпня того ж року полковник наголошував, що краще “будет, як будут воеводы, живучие на Вкрайне, владеть всеми маестностями, не потреба будет некому просить о хлебе для ратных людей” [66, т.5, с.309].

Переговори тривали майже місяць і лише 11 жовтня гетьман підписав нові, так звані “Московські статті”. Як зазначав з цього приводу Пилип Орлик, “громадянство досі не знає, чи Брюховецького примушено до цього кроку погрозами чи чемнішими способами” [160, с.153], хоча в історіографії широко побутує думка, ніби-то українська сторона з власної ініціативи вирішила “ударить челом всеми малороссийскими городами” [143, с.122; 138, с.62; 146, с.230]. Погоджуємося, однак, із дослідниками М. Петровським, В. Горобцем та іншими, які вважають, що гетьман змушений був підписати означені статті під тиском обставин, через розкол старшинського оточення і хиткість власного становища [160, с.153; 112, с.45-47].

За новою угодою Україна мала перебувати “в совершенном и истинном подданстве” царя і його прямих наступників (п. 1), кожен новообраний гетьман для отримання клейнодів мусив обов’язково їхати до Москви (п. 3), заборонялась самостійна зовнішньополітична діяльність гетьманського уряду (п. 9), збір податків із українського населення передавався до рук царських воєвод, які призначалися майже в усі великі міста Лівобережжя. Тепер, крім Києва, Ніжина, Чернігова та Переяслава, вони мали сидіти у Полтаві, Стародубі, Сосниці, Острі, Глухові, Батурині, Лубнах, Миргороді, Прилуках і навіть гетьманській резиденції Гадячі. Втім, останній воєвода не мав таких широких повноважень, як інші, а лише керував московською залогою. “Новопоставленные” статті вперше фіксували чисельність царських ратних в Україні: “В Кіеве 5 тысяч, в Переяславле 2 тысячи, а из тех двух тысяч в Канев 500 человек переменою ходити имеют, в Чернигове 1200, в Нежине 1200 ж, в Новгороде 300, в Полтаве 1500, и из тех на Запорожье 1000 пойдет, в Кременчуке 300, в Востре 300 из Кіева, также и до Мотовиловки 300 из Кіева ж ходити имеют; при гетмане 100 человек”. Нова угода

передбачала також підпорядкування української Церкви московській патріархії і призначення київського митрополита із “великороссов” (п. 4). Проте, усвідомлюючи дразливість цього питання, царський уряд відкладав його реалізацію до рішення константинопольського патріарха [67, с.142-154]. Як слушно вважають В. Ейнгорн, В. Горобець, Т. Яковлева та інші, автором останньої умови міг бути сам Брюховецький, який прагнув будь-що позбутися опіки Мефодія і взагалі постійно конфліктував із українським духовенством [197, с.312-313; 111, с.420; 201, с.470]. Принаймні, вона не викликала жодних заперечень з боку гетьмана, як, зокрема, стаття про збір податків до царської казни. Під час переговорів із Петром Салтиковим він наполягав на тому, що “денежногобору с Малороссійских жителей собирать отнюдь не мочно; да и заводитъ того не надобно” [66, т.6, с.19]. Але, на наш погляд, така “принципова” позиція Брюховецького продиктована була аж ніяк не його патріотичними міркуваннями, а скоріше прагненням залишити цю статтю прибутків собі.

Зауважимо, що “прав і вольностей” українського козацтва Московські статті не порушували. Козаки звільнялися від податків, а воєводи не могли втручатися в козацьке самоуправління (п. 1, 2).

За свою поступливість, а фактично зраду національних інтересів України, Брюховецький “был почтен боярством”, отримав у довічне володіння Шептаківську сотню у Стародубському полку, двір у Москві, щедрі подарунки [93, с.165-178; 67, с.154]. Запрошений, згідно існуючої традиції, до царського столу, гетьман-“боярин” сидів на почесному третьому місці після князя Нікити Одоевського та боярина Петра Салтикова [70, с.199; 146, с.233]. Старшин із його свити російські власті також щедро осипали милостями. Крім численних мастностей і багатих дарів вони отримали грамоти на дворянство, що започаткувало традицію “нобілітації” козацької старшини у Москві. І ця традиція, в основі якої лежав відомий принцип “*divide et impera*”, стала важливою складовою подальшої централізаторської

інкорпораційної політики Росії в Україні, мала вкрай негативні наслідки для справи автономії Гетьманщини.

Тим часом на Лівобережжі вже з осені 1665 р. склалася неспокійна обстановка, що пов'язано було із антигетьманським виступом овруцького полковника Децика [159] і активною діяльністю нового гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка. Останній поступово схиляв на свій бік прикордоння, яке у 1664 р. піддалося Брюховецькому, підбурював до антимосковського бунту лівобережне козацтво і Запорожжя. Ще на початку жовтня 1665 р. Мефодій писав Брюховецькому у Москву про складну ситуацію в Гетьманщині, де “ничего доброго нет, всяк в свой нос думает”, і прохав, аби новопризначений воєвода Петро Шереметєв поспішив до Києва [66, т.6, с.44]. Генеральний військовий підскарбій Роман Ракушка тоді ж повідомляв гетьмана, що “городки около Буга и за Бугом посадавались Дорошенку некоторые, а полковник брянский (брацлавський полковник Дрозд – Г. А.) ныне в осаде”, вказував на можливість вторгнення Дорошенка на лівий берег і прохав Брюховецького не затримуватися у Москві [66, т.6, с.35].

У січні 1666 р. гетьман повернувся в Україну, але його приїзд ще більше розпалив політичні пристрасті. Московські статті викликали глибоке занепокоєння і роздратування навіть у тих колах українського суспільства, що трималися відверто проросійської орієнтації. Духовенство зустріло Брюховецького із неприхованою ворожістю і в доволі різкій формі висловило воєводі Петру Шереметєву, як повноважному представнику Москви, протест із приводу 4-го положення угоди. Слід відзначити, що й сам головний воєвода визнавав неможливим передачу Київської кафедри московському митрополиту. В розмові із царським посланцем Іоною Леонтьєвим, воєвода говорив, що “Московському митрополиту в Кіеве некоторыми мерами быть нельзя” і “лучше, чтоб Лазарю Барановичю быть в Кіеве на епископстве” [66, т.6, с.147-148]. У березні 1666 р. Мефодій з усім київським духовенством звернувся вже до гетьмана із листом, в якому вказувалося на необхідність

обрати митрополита із українців. Брюховецький на це відповів, що “без воли государственной учинить того не может, да и не время тому быть”, отримав від царя похвалу та наказ і надалі діяти в цьому питанні відповідно до нових статей [66, т.6, с.85-86].

Свого презирства до гетьмана-“боярина” не приховували запорожці, особливо обурені тим, що за його клопотанням на Запорожжя теж був призначений царський воєвода (Григорій Косагов). В лютому січовики позбавили булави промосковськи налаштованого кошового (за одними даними – Леська Шкуру [198, с.241], за іншими – Івана Сірка [83, т.2, с.52]) і обрали отаманом Ждана Рога. Останній надіслав Брюховецькому дошкульного листа, в якому виступив проти московської присутності на Січі і засудив поведінку гетьмана: “Дурно делаешь, что начинаешь с нами ссориться; оружие не поможет в поле, если дома не будет совета. Хотя ты от царского величества честью пожалован, но достоинство свое получил от войска запорожского, войско-же не знает, что такое боярин, знает только гетмана. Изволь, вельможность твоя, поступать с нами по настоящему, как прежде бывало ... помни древнюю философскую притчу, что счастье на скором колесе очень быстро обращается” [175, с.581].

В лютому 1666 р. у визначені Московськими статтями українські міста прибули воєводи. Гетьману було наказано передати їм “без мешкоты” міські ключі, гармати, хлібні запаси [45, арк.1-2]. А в червні приїхали царські переписувачі із дорученням переписати населення в “государевой исконивечной вотчине”, земельні наділи, угіддя, млини, тягло тощо, окрім козаків та їх власності. Перепис потрібно було зробити швидко, аби вже з 1 вересня “...со всех городов с мещан и с поселян и с таможен и с перевозов и с ярмарок и с мельниц и со всяких угодей, денежные и хлебные и иные всякие доходы збирать на ... великого государя” [47, арк.37]. Царські урядовці отримали також наказ терміново будувати житниці і одразу по закінченні перепису збирати хліб, оскільки очікувався великий врожай.

Варто зазначити, що в основу перепису міщан була покладена окрема угода, підписана в Москві представниками українських міст Києва, Ніжина, Чернігова, Переяслава, Козельця, Остра, Стародуба, Почепа і Погара, які прибули разом з Брюховецьким. Вона передбачала диференційований підхід до питання визначення суми зборів – “по рублю з диму” на рік із більш заможних (“лутчих), “а с иных и меньше, обложа по пожиткам и по промыслам по рассмотрению”. Окрім того, збори з млинів, винокурень, перевозів, а також митні і ярмаркові мали надходити до казни магістрату, місто ж натомість зобов’язувалося вносити щорічно до царської казни конкретно визначену і доволі значну суму, яка для Києва, зокрема, складала 800 руб., для Переяслава – 500, Ніжина – 400, Чернігова – 200, Стародуба – 150, інших міст – 100 рублів. Для полегшення роботи переписувачів гетьман залишив у Малоросійському приказі “роспись городом всех полков” Лівобережжя, куди увійшли 87 міст і містечок [167, с.VIII; 195, с.5, 8].

По прибутті царських переписувачів до конкретного населеного пункту місцеві мешканці обирали з-поміж себе “окладчиків”, які мали визначити суму податку з кожного двору – “по государеву указу подати его денежными и хлебными окладывать по пожитком и по промыслом и по ремеслам ... вправду, другу не дружить и недругу не мстить” [195, с.10]. На основі отриманої від “окладчиків” інформації московські урядовці складали переписні книги, які надсилали до Малоросійського приказу. Останній робив з них копії (“списки”) і відправляв воєводам.

Переписи та перспектива оподаткування на користь Росії викликали шалений спротив українського населення, і без того виснаженого тривалими кровопролитними війнами, квартируванням і “прокормленієм” московських людей. Так, ще в листопаді 1665 р. київські міщани у чолобитній царю скаржилися, що “людей ратных ... люди разоренные кормить болши не могут ... и наболши люди, с голоду оскуделые, и сами помирают”, нарікали на захоплення росіянами кращих земель, сіножатей, озер [66, т.6, с.59]. Роман Ракушка тоді ж писав гетьману у Москву в зв’язку із прибуттям до Ніжина

воєводи Івана Ржевського, що останній “о запасех докучает”, а при ньому повинно бути 2000 чоловік, на утримання яких, за підрахунками підскарбія, “росходу много будет. То толко в одном Нежине, а в иных городах того ж хотят...” [149, с.29-30]. То ж не дивно, що перепис 1666 року викликав в Україні невдоволення і спротив. Згідно повідомлень царських урядовців, “козаки и мещане великого государя указу чинятца непослушны” [45, арк.27]. За свідченням джерел, найбільш невдоволеним було козацтво, яке хоча й не підлягало оподаткуванню, однак у нових порядках цілком виправдано вбачало загрозу для своїх “прав и вольностей”. Так, Петро Шереметєв писав царю, що “казаки во всех малороссийских городех на мещан имеют злость за то, что они, мещане, по окладам всякие подати в казну великого государя хотят давать, а их казацких старшин и казаков ни в чем ныне не слушают и податей против прежнего давать не хотят” [167, с.VII].

Українське духовенство теж рішуче виступило проти оподаткування на користь Москви монастирських маєтностей. Зрештою, аби не загострювати ситуацію, царський уряд протягом 1666-1667 рр. звільнив багатьох церковників від грошових і хлібних зборів. Це стосується, зокрема, Лазаря Барановича, щодо якого, за дослідженнями В. Ейнгорна, ніжинський і новгород-сіверський воєводи отримали із Москви наказ “...которыми селы и деревни пожаловал великий государь Лазаря архієпископа и с тех бы сел и деревень по окладным книгам в государеву казну денег и хлеба не имеют”, а також гадяцького протопопа Григорія Бутовича та інших корисних Москві духовних отців [197, с.426].

Не сприяла стабілізації ситуації на Лівобережжі і поведінка самого Брюховецького, який до здійснення перепису поспішав побільше “стацей” зібрати на власну користь. Так, переяславський воєвода Григорій Вердеревський у розмові із царським посланцем дяком Є. Фроловим (травень 1666 р.) нарікав, що переписчики затрималися і гетьману від того “великая корысть” [66, т.6, с.101]. За інформацією Петра Шереметєва, Брюховецький

“зело корыстен мещаны и всякими поборами”, “во всех городах многие монастырские маестности, также и мещанские мелницы отымают ... с мещан емлет хлеб и стацею большую грабежем, а с иных и правежем” [66, т.6, с.82, 103]. Лазар Баранович, який теж постраждав від гетьманського користолюбства, в одному із листів до свого кривдника нарікав, що “оскорблен есмь не точію заханними тремя маестностями зручными близкими оправою монастыря разоренного (Спаського – Г. А.), ... але и взятыми озерами Спасскими и перевозом тузь над монастырем; а млынком на Свержи зело оскорблен есмь” [91, с.19-20].

Соціальну напругу в Гетьманщині підтримувала і поведінка царських воєвод. Незважаючи на суворі інструкції московського керівництва поводитися із місцевим населенням лояльно, “ласку и привет держать и от служилых ото всяких людей ... во всем оберегать и служилых всяких людей ото всякого дурна унимать”, а “посулов и поминков ни от каких дел ... ни с кого ничем отнюдь не имеют” [90, с.5, 12], російські урядовці часто-густо зловживали своїм службовим становищем, брали хабарі, чинили утиски населенню. В результаті у 1666-1667 рр. велося слідство проти воєвод Якова Хітрово, Федора Протасьєва, стольника князя Олександра Лобанова-Ростовського [45, арк.29; 46, арк.1-2]. Цікаво, що останній прибув на Україну у липні 1666 р. для проведення слідства у справі Протасьєва, а вже в серпні велося слідство і щодо нього.

Українське суспільство дуже хвилював і непокоїв ще один важливий момент – московсько-польські переговори, які поновилися у січні 1666 р. поблизу с. Звіровичі, що в Білорусії, а в травні перенесені були до с.Андрусово неподалік Смоленську. Як і слід було очікувати, українську сторону до участі в них не допустили, хоча українське питання було одним із головних і найбільш дражливих у порядку денному переговорного процесу.

Всі вищезначені обставини призвели до посилення антигетьманських і антиросійських настроїв. У березні 1666 р. воєвода Григорій Косагов із Запорожжя скаржився Брюховецькому на своє непевне становище: “А я

живу, не знаю, за неволника или за подзорца: вестей мне никаких ... не сказывают ... о промысле над неприятели не советуют” [66, т.5, с.261]. Гетьман в свою чергу сповіщав московські власті про “своевольных собрание”, які “покинув дома свои, в разных городах и деревнях купами туляются и досады людям чинят”. У відповідь на ці та інші повідомлення цар у кінці березня наказав збільшити присутність на Лівобережжі московського війська (“... велено в Малоросійськіє города ратных людей высылать...”) [66, т.6, с.88].

На тлі глибокого невдоволення соціально-економічною політикою Брюховецького, російською присутністю в Гетьманщині і посилення антимосковських настроїв, лівобережне козацтво все частіше звертає свої погляди у бік правобережного гетьмана, який вже з перших кроків показав себе здібним полководцем, дипломатом і політиком, цілковито відданим інтересам України. За характеристикою О. Левицького, Петро Дорошенко – “едва ли не первый из правителей Украины, сумевший возвыситься над личными и сословными интересами козацких старшин” [140, с.124]. Зміцнивши на кінець 1665 р. свою владу, він провадить самостійну політику, намагається обмежити польські впливи на Правобережжі. З його ініціативи в кінці лютого 1666 року старшинська рада в Лисянці ухвалила рішення “ляхов ... в Польшу всех выслать, а самим со всеми Заднепрскими городами к хану Крымскому приклонитца, и по весне за одно с ордою итить на сее сторону Днепра (Лівобережжя – Г. А.) войною” [66, т.6, с.88]. Усвідомлюючи необхідність об’єднання українських земель в межах однієї держави, Дорошенко шукає можливі шляхи для здійснення цієї мети, зноситься із татарами, турками, лівобережною старшиною, уважно слідкує за перебігом подій на протилежному боці Дніпра, де число його прихильників швидко зростає.

На початку літа 1666 року ситуація у Гетьманщині вкрай загострилася, в чому не останню роль зіграли означені московсько-польські переговори. В зв’язку із укладенням 28 травня тимчасовим перемир’ям “о пресеченіи с обеих

сторон военных действий и о невспоможении крымским татарам противу России” на час роботи спільної комісії [68, с.139], головний воєвода Петро Шереметєв і гетьман Брюховецький на початку червня отримали царський наказ припинити на порубіжжі військові сутички із поляками та правобережними козаками [45, арк.27]. Домовлено було також про взаємообмін полоненими і вільний пропуск торгових людей на обидві сторони. Звістка про перемир’я викликала в Україні хвилю чуток, ніби король хоче замирився із царем, щоб розв’язати собі руки і стабілізувати внутрішню ситуацію у Польщі, охопленій повстанням князя Юрія Любомирського, а потім рушити в наступ на Лівобережжя [45, арк.28-29]. Принагідно зауважимо, що поляки із табору прихильників Любомирського та правобережні козаки на досягнуті в Андрусові тимчасові домовленості не зважали і Брюховецький в результаті опинився у доволі складному становищі. Він писав царю про загрозу нападу Петра Дорошенка, оскільки “они все Заднепряне не мыслят ... чтоб для одного покою не чинили с нами зацепок и не приводили б до остатнего отчину вашего царского пресветлого величества опустошения”, повідомляв про зносини запорожців із правобережним гетьманом (“безпрестанно с клятвопреступником Дорошенком ссылаются”) [45, арк.31; 66, т.6, с.134]. Про неспокійну і загрозливу для росіян ситуацію на Запорожжі неодноразово сповіщав московські власті воєвода Григорій Косагов. На початку червня через неприховану ворожість січовиків, остерігаючись можливого бунту, він змушений був разом із ратними людьми “воровски” залишити Запорожжя, ще й покинути “хлебных запасов 350 бочек” [160, с.400-401]. У кінці червня Брюховецький попереджав головного воєводу про небезпеку з боку Дорошенка, просив надіслати ратних для спільного походу на Кременчуг, однак Шереметєв йому відмовив, посилаючись на перемир’я із поляками [45, арк.29-30].

Вибухонебезпечна ситуація на той час склалася також у Переяславському полку, козаки якого, за словами воєводи Вердеревського,

“умышляли ... с самое весны” [45, арк.63]. Зрештою, наприкінці липня тут вибухнув бунт, повсталі забили полковника Данила Єрмоленка, переобрали старшину і вступили у зносини із правобережним гетьманом. Останній в листі до новообраного полковника Максима Хоменка відповів, що готовий прийняти полк “под опеку его королевской милости” і відправив на допомогу сердюцькі підрозділи [45, арк.34-47]. Водночас Дорошенко розіслав мешканцям лівого берега “прелестные листы” із закликом підтримати повсталих та переходити під його регімент. Бунт переяславців Брюховецькому і Шереметєву вдалося швидко придушити, але хвиля загального обурення вже накрила Лівобережжя. У серпні 1666 р. для заспокоєння міст Києва, Чернігова, Ніжина і Глухова туди їздив Мефодій, а Шереметєв тоді ж писав у Москву про можливість загального бунту (“...опасаемся, государь, того, чтоб всех малороссийских городов казаки тебе великому государю не изменили...”) [45, арк.56-57].

Тим часом Дорошенко восени 1666 року уклав із кримчаками угоду про спільні військові дії і в жовтні українсько-татарські загони з’явилися на лівому березі. Сам правобережний гетьман у цей час вів переговори у Чигирині із послами турецького султана, чекав підходу інших татарських полків і теж готувався до виступу. Вторгнення задніпровців та кримчаків збільшило соціально-політичну напругу в Гетьманщині. 16 жовтня Петро Шереметєв повідомляв у Москву про повсталих мешканців Золотоноші і Домонтова, які перебралися у Піщане і з нетерпінням чекають підходу Дорошенка [46, арк.5, 9-10]. Неспокійно було в інших лівобережних містах, де вкотре чинили свій кривавий “промысл” татари. Воевода Ржевський, зокрема, повідомляв, що поблизу Ніжина вони “многие села і деревни пожгли і людей побили і в полон поимали и конские и животинные стада отогнали” [46, арк.5].

Водночас росіяни сповіщали московське керівництво про непопулярність в Україні Брюховецького, ріст невдоволення серед козаків, які нарікали на його бездіяльність: “...безперестани живет в дому своем на

покое, а промыслов над неприятелем не чинит”, іронічно закидали: “...что это за гетман, который сидит в городе, как в лукошке; шел бы лучше с войском и промышлял над государевыми неприятелями” [46, арк.10; 66, т.6, с.246; 178, с.160]. Така поведінка Брюховецького в умовах зростаючої соціально-політичної напруги і посилення антиросійських та антигетьманських настроїв видається доволі дивною, але, на наш погляд, вона продиктована була його тогочасним складним і непевним становищем. Як вже зазначалося, Лівобережжю постійно загрожували задніпровські козаки із татарами, протистояти яким у гетьмана-“боярина” не було сил і можливостей, а Москва не дуже поспішала із допомогою. Окрім того, популярність Дорошенка в регіоні швидко росла, тоді як сам Брюховецький на кінець 1666 року фактично опинився у політичній ізоляції, втративши підтримку навіть серед найближчого оточення через свою надмірну підозрілість і жорстокість. За свідченням джерел, він суворо розправлявся із опозиційними старшинами, самовільно позбавляв посад, за найменшою підозрою відправляв до російської столиці, як це було із військовим суддею Юрієм Незамаєм та лисянським полковником Височаном [83, т.2, с.51]. А для українців, за словами Мефодія, “и смерть не так страшна, как отсылка в Москву” [178, с.157], звідки подальший шлях засуджених часто-густо лежав до Сибіру. Усвідомлюючи власну непопулярність і неспроможність опанувати ситуацію, Брюховецький, очевидно, визнав за краще відсидітися у Гадячі під захистом вірних козаків. Як і раніше, гетьман тримався Москви, продовжував запевняти її у своїй відданості, однак в його політиці з’явилися вже нові аспекти, а стосунки із російською стороною в цей час набувають нещирого відтінку, що пов’язано було із означеними московсько-польськими переговорами в Андрусові та неприємними для гетьмана чутками, які поширювалися Україною.

Отже, промосковський курс Івана Брюховецького, що знайшов своє відображення в першу чергу у Батуринських 1663 р. та Московських 1665 р. статтях, обумовили, по-перше, його непопулярність в Україні і цілковита

залежність від російської сторони, прихильність якої гетьман міг зберегти лише у разі виконання ним щедрих обіцянок напередодні ради у Ніжині; по-друге, розпорошеність українського суспільства і діяльність опозиційних гетьману сил, які, сподіваючись отримати зиск від ослаблення його влади, прагнучи маєтностей і московських титулів, самі пропонували царським властям заходи, що обмежували українську автономію, руйнували її державність; по-третє, особистий чинник – амбітність, безпринципність, користолюбство Брюховецького. Водночас, постійне втручання Москви в цей період у внутрішні справи Гетьманщини, активізація зусиль царського уряду в напрямку її цілковитого політичного підпорядкування, що засвідчили Московські статті і спроба впровадження на Лівобережжі воєводського правління, спричинили тут чергове загострення соціально-політичної ситуації і кризи у взаєминах між двома сторонами, яка, зрештою, переросла у збройне протистояння. Слід відзначити також зростаючий вплив на українсько-російські стосунки з 1665 р. діяльності нового гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка, роль якого у відносинах між козацькою Україною і Москвою незабаром стане визначальною.

3. 2. Андрусівське перемир'я і українсько-російські стосунки 1667-1668 рр.

Військово-політична ситуація в Україні по обидва береги Дніпра впливала і на перебіг московсько-польських переговорів в Андрусові, які безнадійно затягувалися через непоступливість обох сторін. Як свідчать джерела, саме українське питання було одним із найбільш дражливих аспектів переговорного процесу. Так, в кінці травня 1666 р. Афанасій Ордин-Нащокін писав царю, що польські комісари погоджуються майже на всі умови, але нізащо не хочуть поступитися Україною, а в червні повідомляв про неможливість в зв'язку із цим укласти вічний мир, а лише перемир'я [178, с.174-175]. В свою чергу поляки нарікали, що “покою вечнаго нелзя сделать, потому что Москва заупрямилась, не хотя ничего уступить, толко Полоцк и Витебск и три миліоны даючи за Смоленск, Север и Украину (Лівобережжя – Г. А.) ... для чего о временном покое у ж радеют и договаривают, но ничего не хотят поступить” [66, т.6, с.119].

Загострення ситуації на Лівобережжі восени 1666 р. дуже послабило позиції росіян. Як писав з цього приводу царю “великий и полномочный посол”, “неудовольствие в Украине вследствие сбора доходов возбудило в поляках надежду к ее возвращению и произвело потому затруднение в мирных переговорах” [178, с.176]. Погрожуючи відновленням воєнних дій, польська сторона вимагала негайного укладення договору на бажаних для себе умовах. За цих обставин Ордин-Нащокін навіть схиляв царя пожертвувати всією Україною, аби зберегти за собою Смоленськ та Сіверщину [201, с.557]. Однак Олексій Михайлович на подібний крок не погоджувався, хоча у разі несприятливого для Москви перебігу переговорів, як крайній захід, ладен був поступитися Києвом. У “таємному” листі, надісланому головному дипломату на початку осені 1666 р., він викладає свою позицію стосовно цього питання і наказує: “... самую последнюю уступку уступай с великим рассмотрением, а говорит про Киевскую уступку

закрытым делом, от своево лица, а не впрям уступая ... а будет впрям откажут и положять на том, что разъехатца, и тебе бы упросить сроку о обсылке к нам, Лаврентьевичъ; а тово бы не учинить, что, не обослався, уступить Кіева” [77, с.766-767]. В іншому “таємному” листі, який наводить у своєму дослідженні І. Гурлянд, цар, передбачаючи негативну реакцію на московсько-польські домовленості української сторони, наказує “заднепровскую сторону утвердить за ними (поляками – Г. А.) тайно и крест целовать в том, что до совершения дела не проносить; а здешнюю сторону на урошные лета или и вечно” [122, с.290].

Тим часом становище польських комісарів на кінець 1666 р. теж ускладнилося через діяльність Петра Дорошенка. Не очікуючи від переговорів в Андрусові нічого втішного для України, він активізує зносини із Кримом, укладає з ханом угоду про спільні дії. А на початку жовтня 1666 р. у Чигирині приймали турецьких послів, які прибули із пропозицією прийняти підданство султана. Останній обіцяв, що за вірну службу “учинит ево Дорошенка во всем Малороссійском крае удельным, так же, как и хана Крымского”. Подейкували навіть, що правобережний гетьман склав присягу османському правителю і почав писатися “Крымскому хану братом” [46, арк.11-12]. Втім, В. Смолій і В. Степанков вважають подібну інформацію лише непідтвердженими чутками, хоча й не виключають факту розгляду правобережною старшиною турецького протекторату, як можливої політичної комбінації на майбутнє [177, с.282]. У жовтні, як вже зазначалося, правобережні козаки і татари увійшли на Лівобережжя, де захопили низку прикордонних міст, а в листопаді Дорошенко розгорнув рішучі дії по звільненню Правобережної України від польської присутності. Після розгрому українсько-татарським військом королівських підрозділів полковника Маховського 19 грудня під Стяною, що неподалік Браїлова, Дорошенко витіснив жовнірів із багатьох українських міст, взяв в облогу польський гарнізон у Чигирині. Всі ці події засвідчили остаточний розрив правобережного гетьмана зі своїм сюзереном. На початку січня 1667 року

польські комісари отримали листи від короля і литовського канцлера Паца із повідомленнями про нищівну поразку під Стяною, де “татари, з’єднавшись із козаками, знищили 27 корогов війська коронного”, і наказом “підписувати мир із Москвою у формі тривалого перемир’я ... років на 10, 12, 15, чи 16 ... і якщо не можна інакше, щоб Полоцьк і Вітебськ віддали, а Київ на кілька років...” [27, с.57-58]. Польські власті також дуже непокоїлися, аби інформація про події на Правобережжі та зірваний у зв’язку із цим сейм не вплинула суттєво на позицію російської сторони [28, с.11].

Отже, несприятливий для Польщі перебіг подій змусив її погодитися на пропоновані Москвою умови і тривалий переговорний процес нарешті завершився. 30 січня 1667 року, на 31 з’їзді, між двома сторонами був укладений договір терміном на 13,5 років (до червня 1680 р.), означений в історіографії як Андрусівське перемир’я. За його умовами Сіверщина, Лівобережжя і на 2 роки Київ закріплювалися за Росією, Правобережна Україна – за Польщею, і “жодна не могла бути учинена помста над українськими козаками, що живуть по той бік Дніпра від Переяславля за те, що дехто ставав на бік його королівської величності й Річі Посполитої” та навпаки. Цар звільняв від присяги на підданство правобережних козаків, обіцяв, що на період перемир’я “не прийматиме їх собі в протекцію, не вступатиме до міст і городів, що там розташовані ... Навзаєм, його королівська величність не прийматиме в свою протекцію тих козаків, що живуть по інший бік річки Дніпра...” [83, т.2, с.56-57]. Запорожжя, згідно домовленостей, лишалося під протекцією обох монархів (“в послушенстві, під обороною і під високою рукою обох великих наших господарів для спільної послуги супроти наступу, чого Боже стережи, бусурманських військ”). Окремі статті передбачали відправку посольств до Криму і Туреччини для ознайомлення їх з умовами договору та пропозицією приєднатися до нього, щоб бути “у спільній приязні та любові” з Москвою і Польщею, іншими словами – відмовитися від будь-яких претензій на

козацькі землі. У протилежному разі обидва монархи зобов'язувалися виступити разом проти “бусурман” [83, т.2, с.64-65].

Погодимось із літописцем, що примирення Росії і Польщі відбулося “під корисними умовами для обох монархій; покривджено тільки козаків” [83, т.2, с.53]. Адже Андрусівські домовленості не лише засвідчили остаточну відмову царського уряду від взятих на себе 1654 р. зобов'язань про допомогу Україні в боротьбі із Річчю Посполитою, але й створювали, як слушно зауважують дослідники В. Смолій і В. Степанков, “незборимі перешкоди на шляху об'єднання козацької України та возз'єднання в межах незалежної національної держави всіх етноукраїнських земель” [177, с.286].

Брюховецького із конкретикою Андрусівського договору мав ознайомити стольник Іван Телепнєв, однак він передав гетьману лише загальний зміст, не вдаючись у подробиці. В березні 1667 р. останній скаржився у Москві через свого посланця ніжинського полкового суддю Федора Завадського, що “по сіє число” не має достовірних відомостей про російсько-польські домовленості, оскільки Телепнєв його “о нынешнем миру или примирью достоверно не уведомил, и не сказавши, в Киев наскоро уехал” [67, с.180]. Принагідно зауважимо, що питання Києва, яке особливо непокоїло українців, московські власті вперто замовчували.

Таке зневажливе ставлення офіційної Москви до гетьманського уряду, як і власне Андрусівські домовленості щодо України, глибоко образили Брюховецького і збільшили напругу в його стосунках із московським керівництвом. Однак відверто висловити своє невдоволення і протест гетьман-“боярин” поки що не наважувався, продовжував запевняти царя у “рабской повинности” і навіть лицемірно висловив задоволення з приводу перемир'я (“... а то самое полезнейшее есть для Велико и Малороссійскаго народа”) [14; 67, с.180], тоді як широкі козацькі маси відреагували на цю подію подальшим розгортанням антимосковського руху. Особливо неспокійно було на Запорозжжі, де в квітні затримали царських посланців до Криму Ю. Лодижинського “с товарищи” і відпущених із Москви татарських

гінців. Січовиків глибоко обурило факт московсько-татарських зносин, оскільки, як слушно зауважує В. Ейнгорн, вже в цьому вони вбачали пряму загрозу їх існуванню [197, с.419].

Цар наказав Брюховецькому, “не мешкая”, вчинити “розыск”, але у відповідь на гетьманський запит тогочасний кошовий Остап Васютенко (обраний на початку травня 1667 р. замість Ждана Рога) надіслав йому зухвалого листа, в якому висловив невдоволення політикою Москви, Андрусівським перемир'ям та московсько-кримськими зносинами і порадив “о всем том его царскому пресветлому величеству известно учинити, чтоб изволил своим ратным людем приказать, чтоб в городах перестали всяких вымыслов чинить, толко-б по прежнему жили; а буде не перестанут, храни, Боже, чтоб большой огонь не встал” [66, т.6, с.204; 175, с.584]. Ні гетьману, ні московським властям не вдалося порозумітися із січовиками і визволити посланців. 23 травня Лодижинського та його супровід було вбито, а царську казну, дипломатичні папери і подарунки для татарської сторони забрано [66, т.6, с.181]. Незважаючи на вимогу офіційної Москви знайти і покарати винних, Брюховецький, остерігаючись розростання бунту і переходу січовиків на бік Дорошенка, з яким вони постійно зносилися, в кінці липня передав до Посольського приказу “челобитье”, щоб Олексій Михайлович “пожаловал Запорожцов, которые убили Еуфима (Лодижинського – Г. А.), вины их велел им отдать” [66, т.6, с.207].

Антимосковські настрої на Лівобережжі підігрівалися також стягненням податків до царської казни. За дослідженнями Т. Яковлевої, Москва почала вимагати з України “побори” лише в кінці 1667 року і фактично за переписами 1666 р. вони не збиралися [201, с.485-486]. Однак, є свідчення джерел, що вже у грудні 1666 р. батуринський воєвода Тимофій Клокачов звітував про зібраний хліб та гроші [47, арк.43], а Петро Шереметєв у лютому 1667 року повідомляв Олексія Михайловича, що розіслав воєводам копії переписних книг і наказав, аби вони “с великим раденьем да и сверх

переписных книг во всем бы ... искали тебе, Великий Государь, прибыли” [48, арк.135].

Як і слід було очікувати, подібне формулювання наказу обернулося для українців непередбаченими додатковими зборами. Так, Брюховецький неодноразово скаржився царю на російських урядовців, які, всупереч Московським статтям, брали торговельне мито з козаків. Ніжинський воєвода Іван Ржевський у лютому 1667 року повідомляв Петра Шереметєва, що “сверх переписных книг ... прибыли учинил ... на год деньгами по тысяче по двадцать по девяти рублев, по двадцати по 8 алтын” [48, арк.125-126, 128]. Такої ж практики дотримувалися інші воєводи. Варто зазначити, що московський уряд, з огляду на тогочасну складну ситуацію у Гетьманщині, подібне “радение” не схвалив і в кінці квітня 1667 року цар надіслав головному воєводі грамоту із наказом збирати податки лише за переписними книгами, без додаткових стягнень, “чтоб в том малороссийским жителям тягости не было” [48, арк.134].

Як свідчать джерела, українці потерпали не лише від надмірного ентузіазму російських посадовців. Через недбальство приказних людей і традиційну московську волокиту деякі воєводи отримали копії переписних книг зі значною затримкою, а інші взагалі змушені були обходитися без них. Податки з населення тоді стягали “по скаскам” – відповідно до усних заяв під присягою місцевих людей [48, арк.139; 167, с.IX], що теж відкривало широкий простір для зловживань. Не поодинокими були випадки, коли “лутчие” люди самі призначали собі “сборы” набагато менші, ніж дозволяв їх майновий стан, а “самые лутчие и пожиточные” взагалі уникали оподаткування [48, арк.130].

Принагідно зауважимо, що й козацька старшина, всупереч Московським статтям, продовжувала збирати “стацей” з міщан і посполитих на власну користь. Останні, опинившись між двох вогнів і намагаючись уникнути оподаткування, переходять до козацького стану. В зв’язку із цим головний воєвода вже влітку 1667 року, нарікаючи на полковників, які не

лише підтримували масове покаяння, але й забороняли українцям зноситися із воєводами та здавати хлібні та грошові “сбори” до царської казни, висловлював побоювання, що незабаром в Україні взагалі ні з кого буде стягувати податки [48, арк.94-96, 146].

Соціальну напругу на Лівобережжі підтримувала також агітація Петра Дорошенка. Як свідчать джерела, правобережний гетьман після Андрусівського перемир'я розгорнув активну діяльність, що мала на меті нейтралізувати московсько-польські домовленості і перешкодити остаточному примиренню сторін. Прагнучи, за словами Брюховецького, “Украйну от ляхов очистить” [66, т.6, с.177], Дорошенко вже в лютому 1667 року вступає в переговори з ханом і через своїх посланців М. Зеленського та Д.Лесницького пропонує укласти військово-політичний союз проти Польщі із перспективою приєднання до нього Росії. На початку липня, за дослідженнями Т. Чухліба, він відправляє посольство до турецького султана Мехмеда IV, заявляє про свою готовність прийняти протекторат Порти і пропонує приєднатися до антипольської коаліції [187, с.198-199]. Водночас правобережний гетьман висуває ідею проведення на річці Росаві генеральної ради за участю козаків обох частин України та запорожців “для того чтоб по обе стороны Днепра во всех городех быть единому гетьману кого оберуть...” [48, арк.54-55], пропонує прибути на раду і Брюховецькому. Він також активно готується до походу на лівий берег і радить “тамобочному” козацтву звільнити від російських залог українські міста (“...своею де волею они малороссійских городов жители великому государю били челом, своею ж де волею и под началом быти не хотят”) [48, арк.55].

Під впливом агітації Дорошенка лівобережні козаки вже з весни 1667 р. збиралися в “купи” по 100-200 чоловік і з гарматами та хоругвами прямували до річки Солониці (за Гадяч) – “к запорожским казакам на раду”, звідки намірялися потім іти до Росави. Шереметєв повідомляв, що січовики вимагали обов’язкової присутності на цій раді Брюховецького, нарікав на підозрілу поведінку гетьмана, який замовчував причини зібрання козаків і

відмовлявся коментувати чутки про раду на Солониці, де, на думку київського воєводи, козаки можуть відступити від царя (“тебе Великому Государю изменят”) і схилитися на бік правобережного регіментаря [48, арк.60, 65].

Як видно із воєводських “отписок”, становище росіян на Лівобережжі у цей період було досить хитким. Все частіше вони скаржилися на ворожість українців, які з ними “зело не в дружелюбии”, в очікуванні Дорошенка не дають продовольчих припасів, внаслідок чого ратні потерпають від “нужей”, “обезконели” і масово дезертирують з військових частин [48, арк.58-61, 66]. Стрілецький голова Нікіфор Батюшков у кінці липня повідомляв головного воєводу про складну ситуацію у Переяславському полку, про те, що в Гадячі у Брюховецького збиралися всі невдоволені воєводським правлінням полковники і писали царю “челобитную” на московських посадовців, а переяславський полковник Дмитрашка Райча зухвало заявив, що до головного воєводи гетьман-боярин “ни о каких делах писать и бить челом ни о чем не велел. И так де им полковникам и козакам от боярина и воеводы от Петра Васильевича Шереметева с товарищи и малороссійских городов от воевод разоренье чинитца великое” [48, арк.164-166]. Зважаючи на подібні настрої, росіяни не очікували для себе нічого втішного від рад на Солониці і Росаві. Втім, через протидію Брюховецького і більшості лівобережних старшин – його ставлеників, за характеристикою козаків, “самых худых людей”, означені ради так і не відбулися [48, арк.93, 110-111].

Занепокоєний ситуацією в регіоні, у червні 1667 р. цар віддає наказ воєводі Юрію Барятинському збирати в Білгороді військо і бути готовим до виступу в Україну, коли “учинится подлинная ведомость” про прихід задніпровців і татар, радить своїм посадовцям не поспішати із відправкою до Києва зібраного в інших українських містах хліба [48, арк.52, 153]. А 7 липня Олексій Михайлович звертається до Війська Запорозького із грамотою, в якій закликає припинити “нечаемое противенство”, не “наследствовать” Дорошенку, а “ратних людей хлебными запасы, с черни по достоинству, без

оскорбленія, кормить, и из Бояры Нашими и из Гетманом и с Воеводы о Божіих и о наших Государских делах советовать и богухвальные мысли свои к послушанію верному приносить” [67, с.182-183; 93, с.210].

Тим часом у жовтні 1667 року в Москві з великими почестями зустрічали польське посольство на чолі із воєводою чернігівським Станіславом Беневським, яке прибуло для ратифікації Андрусівського перемир'я [68, с.140]. Переговори велися у Посольському приказі, начальником якого на той час вже був А. Ордин-Нащокін. В його ж підпорядкування, як вже згадувалося, перейшов 17 червня 1667 р. і Малоросійський приказ. Варто зазначити, що це призначення, з огляду на тогочасну політичну ситуацію в Гетьманщині, було не зовсім вдалим. Відомий дипломат, улюбленець і довірена особа Олексія Михайловича, А. Ордин-Нащокін завжди виступав проти союзу із Україною, що, на його думку, приніс Росії самі лише збитки. Козакам він не довіряв, ставився до них зневажливо, у зовнішній політиці орієнтувався на захід, мріяв про союз слов'янських держав, який протистоятиме Швеції і Туреччині. Про переваги такого союзу для Польщі і Росії, які могли б його очолити і, зрештою, навіть об'єднатися в одній державі, керівник обох приказів виголосив промову перед королівськими посланцями [127, с.46; 132, с.298]. Як слушно зауважує російський дослідник П. Матвеев, діяльність А. Ордин-Нащокіна і його ставлення до українського питання зіграли негативну роль у взаєминах між двома сторонами, стали одним із чинників, які обумовили загальне антимосковське повстання на Лівобережжі 1668 р. [146, с.226].

Після ратифікації перемир'я переговори продовжилися і 4 грудня між двома сторонами був підписаний ще один, так званий “Московський договір”, який доповнював Андрусівський і, за визначенням М. Рогожина, заклав підвалини майбутніх союзницьких відносин двох країн [165, с.65]. З огляду на активізацію зносин Дорошенка із Кримом та Портою і небезпеку прямого втручання останньої в боротьбу за українські землі, Польща і Росія домовлялися “о союзе сил общих против Салтана Турскаго и против Хана

Крымскаго” з метою не допустити їх вторгнення в Україну (п.1) [28, с.44-51; 92, с.727-734]. Обидві сторони, як видно із подальшого тексту першої статті, прощали козакам “вини і преступленія”, однак, лише за умови розірвання стосунків із “бусурманами” і відмови на майбутнє “случатися” з ними. У протилежному разі, з метою звільнення “от Татар Украйны и еже привести непослушных (правобережных – Г. А.) к послушанію козаков и защищая Государство Коронное от наездов татарських”, Москва обіцяла вислати на підмогу полякам своє військо у складі п’яти тисяч кінноти і двадцяти тисяч піхоти “тотчас по силе нынешняго постановления, как скорее может быть” [92, с.729]. Окрім того, угода передбачала значну грошову компенсацію польській і литовській шляхті в розмірі 200 тисяч рублів за втрачені в Україні, Литві та Білорусії маєтності (п. 2), взаємообмін полоненими, “чтобы ни один из шляхты и из войсковых, всякого чину, людей к оставанію принужден не был” (п. 4), запровадження пошти (п. 6), скликання наступної спільної комісії (мала розглядати питання передачі полякам міста Києва – Г.А.) на червень 1668 р. (п. 7), вільний проїзд через кордони торгових людей (п. 8) тощо [28, с.48-51].

Таким чином, Московський договір, в основі якого лежали пропозиції польської сторони, як слушно зауважують Г. Санін, Т. Чухліб та інші дослідники, спрямований був не стільки проти “бусурман”, скільки проти українських національно-патріотичних сил, і в першу чергу гетьмана Дорошенка, тобто мав на меті підпорядкування Правобережної України Польщі [173, с.132; 187, с. 202-203]. Хоча той же Г. Санін вважає, і з ним варто погодитися, що за інших обставин, враховуючи факт підготовки московських властей до таємних переговорів із Дорошенком про його підданство Олексію Михайловичу, поява царських військ на Правобережжі могла б значно посилити впливи Росії в Україні, стати на підмозі Війську Запорозькому в боротьбі проти шляхетської Польщі і сприяти об’єднанню українських земель по обидва береги Дніпра [173, с.133].

Як свідчать джерела, одразу ж по закінченні московсько-польської комісії царський уряд справді розпочав переговори з Петром Дорошенком. Вже 14 грудня гетьман повідомляв свого кримського союзника про візит до Чигирин “боярина” – посланця від київського воєводи Шереметєва, який шукав “приятелів” і пропонував завести постійне листування [28, с.41]. Очевидно, це був Василь Дубенський, про якого згадує у своєму дослідженні П. Матвєєв [146, с.232]. Пізніше до правобережної столиці прибув відомий московський дипломат стряпчий Василь Тяпкін, через якого цар в офіційних розмовах переконував гетьмана розірвати союз із Кримом та Портою і зберігати вірність королю, а неофіційно, під час таємних зустрічей, схиляв до розриву із ним, що цілковито суперечило московсько-польським домовленостям. Погодимося із В. Ейнгорном та Л. Щепотьєвим, які вважають зносини із Дорошенком добре зваженим дипломатичним ходом, “дипломатической уловкой”, що на майбутніх переговорах про вічний мир могла забезпечити Москві не лише утримання за нею Києва, але й перехід під царську руку Правобережної України [196, с.96; 189, с.51]. Дослідники пов’язують цей епізод українсько-російських взаємин із вищезгаданим п.1 Московського договору 1667 р., який надавав правобережним українцям право вибору сюзерена, аби лишень вони відмовилися від союзу із Кримом та Портою: “...чтоб Козаки Украинские противны, за обсылкою обоих Великих Государей, или котораго ни есть из них, ту милость и добродееаніе благодарно принять, от бусурман отлучилися, ...больши того с бусурманы случатися не дерзали” [28, с.46; 92, с.729].

Таким чином, Тяпкін, неофіційно схиляючи Дорошенка на бік Москви і роздмухуючи на правому березі смуту, виступав, за визначенням Ейнгорна, агентом-провокатором [196, с.97-98]. Правобережний гетьман, очевидно, це розумів і поводився відповідно. Він відмовився розірвати союз із турками, активізував зносини із лівобережною старшиною, навіть повідомив Брюховецького про московські пропозиції [178, с.365]. Як видно із “отписки” білгородського воєводи Юрія Барятинського, в кінці грудня Дорошенко

приймав у себе донських козаків – посланців бунтівника Степана Разіна, і активно готувався до походу на лівий берег [29, арк.3-4], прагнучи об'єднання всієї козацької України під однією булавою. А в листі до Тяпкіна від 1 січня 1668 року гетьман різко висловив своє глибоке невдоволення політикою московського керівництва в Україні та російсько-польськими домовленостями і дав зрозуміти, що не бажає ні королівської, ні царської протекції: “не вемы, откуда сіе бысть, яко при нас и без нас аки при безумном скоте прежде и в недавнем времени советовасте, и не своею силою, но Божією помощією и нашим кровным мужеством себе врученные одне оставить, а другіе отдать у советовали грады. ... сего ж ига (московського і польського підданства – Г. А.), в нем же отцы наши, мы носить не обыкохом, от него же да избавить Господь нас и по нас будущих молимся, пріяти от честности твоей советующаго не можем” [66, т.6, с.248]. Щоправда, пізніше правобережний гетьман заявив про свою згоду перейти під царську руку, але на власних жорстких умовах, які для росіян виявилися неприйнятними, оскільки передбачали звільнення України від московської присутності, збереження всіх козацьких “прав і вольностей”, відміну “поборов и всяких податей” з міщан та посполитих, об'єднання України під булавою Дорошенка, а Брюховецькому “по милости великого государя можно прожить и без гетманства” [178, с.361].

Тим часом на Лівобережжі ситуація ставала дедалі загрозливішою. Наприкінці 1667 р. цар повідомив Брюховецького, що збирається приїхати помолитися до Києво-Печерського монастиря (“в стародавнюю отчину”) і попередньо посилає боярина А. Ордин-Нащокіна “с ратними людьми в малоросійськіє города, чтобы к царскому походу всякіє запасы свозились” [66, т.7, с.6-7]. Ця звістка надзвичайно схвилювала українців, яким візит творця Андрусівської угоди та ще й з великим військом не віщував нічого доброго. Подейкували, ніби московський боярин і канцлер, як його називали в Україні, іде на допомогу шляхті, щоб разом “огнем и мечом искоренить” Україну і віддати полякам Київ. А одним із найбільш активних

розповсюджувачів подібних чуток у Гетьманщині був київський місцеблюститель, який на кінець 1667 року із прихильника і відданого “слуги” Москви перетворився на її запеклого ворога.

Таку різку зміну політичних настроїв Мефодія В. Ейнгорн і Г. Карпов пов’язують із останнім його вояжем до російської столиці [197, с.413-416; 131, №11, с.489], де він разом із Лазарем Барановичем брав участь у Великому Московському Соборі (кінець 1666-початок 1667 рр.), скликаному в зв’язку зі “справою” патріарха Никона. У “царствующем граде” єпископ перебував майже рік, але цього разу він зустрів там досить прохолодний прийом. Як і слід було очікувати, різкі випадки Мефодія проти п.4 Московських статей щодо київської митрополії підірвали його репутацію царського “доброхота”. Окрім того, російський уряд дратувала тривала ворожнеча між єпископом і гетьманом, постійні взаємні скарги і доноси, які Брюховецький, зокрема, надсилав до Малоросійського приказу навіть після від’їзду свого політичного опонента до Москви. Так, він просив затримати Мефодія у столиці і не призначати на київську митрополію (“а лучше всего было бы вовсе не отпускать епископа с Москвы; ... во всяком случае необходимо прислать в Киев митрополита русскаго”), радив не допускати до нього козаків, а особливо запорожців, “потому что он обыкл на все злое всякаго скоро уговаривать” [66, т.6 с.177-178; 197, с.409]. У лютому посланці гетьмана Яків Лизогуб “с товарищи”, спеціально відряджені в зв’язку із діяльністю Собору, також говорили про необхідність надіслати митрополита, “которой бы всякое безчиние оберегал, потому что духовенство (українське – Г. А.) двоедушествуют” [66, т.6, с.162]. Подібні прохання сприймалися честолюбним і амбітним єпископом досить болісно з огляду на його прагнення отримати митрополичу кафедру. Однак, вже з перших днів перебування у Москві Мефодій усвідомив марність цих сподівань. Владиці відверто дали зрозуміти, що дуже розчаровані його поведінкою, відмовили у наданні Білгородської єпархії, заснованої власне з ініціативи єпископа, та інших проханнях стосовно маєтностей, а також зобов’язали примиритися із

гетьманом [197, с.414-416]. Не відмовив собі у задоволенні принизити царського “доброхота” і боярин А. Ордин-Нащокін. Під час зустрічей у Посольському приказі напередодні повернення в Україну (серпень 1667 р.) Мефодій неодноразово застерігав його, що від Дорошенка на Лівобережжі може бути велика смута і пропонував низку заходів для упокорення Гетьманщини. Однак головний московський дипломат досить прозоро натякнув, що віднині не потребує послуг Мефодія, а його поради проігнорував: “Плевать на Дорошенко, надеется ему не на кого, крымскій хан просит и хочет быть с великим государем в миру” [66, т.7, с.81]. Окрім того, Ордин-Нащокін відмовив єпископу у “соболіній” казні, справді вважаючи політичну ситуацію в Гетьманщині досить стабільною, що не потребувала підкупів і “задобрювань” українців. Однак, подальший перебіг подій засвідчив, що він глибоко помилявся і це рішення було вкрай недипломатичним і незваженим кроком, з огляду на можливості місцеблюстителя – майстра закулісної політичної інтриги. Подібне ставлення московських властей неприємно вразило Мефодія і в Україну він повернувся, за влучним висловом М. Сумцова, “усердным малорусским патріотом” [182, с.64], із почуттям глибокої образи на царський уряд.

Його образа була ще відчутнішою на тлі надзвичайно теплого прийому у російській столиці чернігівського єпископа Лазаря Барановича, який отримав численні грамоти на маєтності взамін відібраних Брюховецьким, звільнення від податків тощо. Окрім того, Собор підніс Чернігівську єпархію до рангу архієпископії, а Баранович, очевидно, з подачі Олексія Михайловича, отримав сан архієпископа із правом служити у сакосі (таке право мали тільки патріархи і деякі митрополити) [182, с.69-74; 184, с.124]. Втім, означений акт не можна вважати канонічним, оскільки Українська Церква формально підпорядковувалася царгородському патріарху і з боку Московського Собору це було відверте втручання в її внутрішні справи. Сам Лазар Баранович пізніше визнає це, хоча у Москві проти рішення Собору не заперечував [91, с.83].

Принагідно зауважимо, що Собор схвалив також збірник проповідей Барановича “Меч Духовний”, дозволивши його продаж на теренах Російської держави. Ця книга вийшла друком у типографії Києво-Печерської Лаври у серпні 1666 року, якраз напередодні від’їзду єпископа до Москви, і стала першим українським виданням, що супроводжувалося “посвятою” у прозі і віршах московському царю (пізніше цю традицію продовжать Інокентій Гізель, Йоаникій Галятовський та інші українські автори). В “посвяті” Баранович славить Олексія Михайловича за його великі справи, одна з яких – прийняття України під свою руку, зробить царя, на думку єпископа, не менш знаменитим, ніж Костянтин Великий [81]. Кілька примірників книги подаровані були царській родині і прийняті із вдячністю, про що Баранович писав у листі до ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосія Сафоновича: “... труд мой, в дар отданный, везде благодарно принят” [91, с.31].

Слід зазначити, що це перебування у російській столиці відкрило нову сторінку не лише в духовній, але і в політичній кар’єрі чернігівського владики. Віднині у складних ситуаціях царські власті апелюватимуть до нього, як раніше до Мефодія, шукатимуть його підтримки і поради. А в 1669 році саме він буде призначений київським місцеблюстителем* і служитиме, за визначенням М. Сумцова, сполучною ланкою між Україною та Москвою [182, с.15]. Принагідно, з Олексієм Михайловичем, який вразив Барановича “благодушием и кротостью”, владику підтримуватиме дружні стосунки до самої смерті царя.

Повертаючись до ситуації на Лівобережжі зазначимо, що в кінці 1667 року в політиці Брюховецького з’явилися нові аспекти. Занепокоєний чутками про російсько-польські домовленості і плани Дорошенка об’єднати

* Ми погоджуємося із думкою М. Сумцова, хоча А. Міронович вважає, що Барановича призначили на цю посаду вже під час перебування у Москві на поч. 1667 р., а Мефодія саме тоді позбавили місцеблюстителства. – Miropowicz A. Prawoslawie i unia za panowania Jana Razimierza. – Bialystok, 1997.- S. 217.

під однією булавою всю Україну, не довіряючи більше Москві, опинившись фактично у пастці обставин, гетьман у пошуках виходу намагається повернути втрачену довіру українців, згуртовує навколо себе всіх невдоволених Москвою і воєводським правлінням. На цій хвилі він вирішує замиритися з Мефодієм і викликає його до Гадяча. У листопаді 1667 року єпископ близько тижня гостював у гетьманській резиденції і цей візит, як свідчать джерела, зіграв неабияку роль у подальшому розвитку подій на Лівобережжі. Петро Шереметєв пізніше повідомляв у Москву, що саме під час перебування у Гадячі Мефодій “с ним гетманом сгодился ... и с того де времяни в Черкасских городех учили мещане писатца в казаки и воеводам учили быть непослушны” [66, т.7, с.12].

Отже, колишні вороги цього разу не лише примирилися, але й намітили, очевидно, план дій на майбутнє. За браком джерел важко сказати напевно, що він передбачав, але, на наш погляд, про відвертий розрив із Москвою поки що не йшлося, хоча налаштований категорично Мефодій всіяко намагався спровокувати Брюховецького на рішучі дії. Про це красномовно свідчать його коментарі стосовно прибуття до Києва А. Ордин-Нащокіна, а також лист до гетьмана, відправлений, імовірно, на початку грудня 1667 року, в якому єпископ радить жити “в великом остерегательстве”, будь-що заручитися підтримкою запорожців, укріпити своїми людьми порубіжні міста, “чтоб больши Москва не засели”, нарікає на Шереметєва, який “самых бездельных Ляхов любовно приємлет и их подбивает, ...а Козаков, хотя бы какие честные люди, за Ляцких собак не почитает”, повідомляє про таємні зносини воєводи із правобережним гетьманом: “... так разумею, что и о сем с тобою не ссылаются; а слышу, что Тяпкин с Дорошенком имеют съезжатца негде” [67, с.196-197].

Звістка про переговори Москви із Чигирином приголомшила Брюховецького і підштовхнула до рішучих дій. Переконавшись остаточно у нещирості російського керівництва, не сподіваючись більше на його підтримку, він активізує зносини зі своїм правобережним візаві та його

дорадником митрополитом Й. Нелюбовичем-Тукальським, які в цей час активно схиляли гетьмана-“боярина” до спільних дій, запевняючи у готовності Дорошенка віддати йому булаву. А в середині січня 1668 року Брюховецький таємно збирає у Гадячі старшинську раду і, наголосивши на антиукраїнській спрямованості Андрусівського перемир'я та підступності Москви, заявляє про свою готовність розірвати із нею стосунки і діяти спільно з Дорошенком задля звільнення України від поляків, царських воєвод та “безпошанівних ратних їхніх радників”. Присутні на раді полковники цілковито підтримали Брюховецького, склали йому присягу і ухвалили прийняти підданство султана [83, т.2, с.78-79; 175, с.587-588]. Для ознайомлення із цими рішеннями правобережного гетьмана Брюховецький відрядив до нього своїх посланців і в Чигирині обидві сторони, як свідчили очевидці, домовилися про спільні дії проти ворогів України, “затвердили, что по обе стороны Днепра жителем быть в соединении и жить бы особно и давать дань Турскому царю и Крымскому хану” [66, т.7, с.31]. Водночас, на виконання прийнятих у Гадячі ухвал, лівобережний гетьман відправив посольства до Криму та Порти. За В. Ейнгорном, вже 2 квітня його посланці Григорій Гамалія з товаришами прибули до Константинополя і присутні там царські уповноважені змушені були клопотатися, аби султан “воров Черкас принимает не велел” [197, с.459].

Варто зазначити, що навряд чи гетьман-“боярин” був настільки наївним, аби безоглядно повірити у щирість обіцянок Дорошенка поступитися булавою і не запідозрити його у подвійній грі. На нашу думку, Брюховецький передбачав можливість несприятливого для себе розвитку подій, однак за тих обставин у нього просто не було іншого виходу, а тому з відчайдушністю потопаючого він ухопився за союз із Дорошенком, як найбільш прийнятний варіант.

Тим часом царські воєводи, поінформовані Симеоном Адамовичем та іншими московськими прихильниками про ради у Гадячі і Чигирині [197, с.444], в очікуванні масових заворушень та приходу задніпровських козаків із

татарськими союзниками, настійно просили Москву збільшити присутність на Лівобережжі ратних, надіслати “пушек и ядер и зелья ручного и фетилю и к пушкам пушкарей”, повідомляли про масове покаяння лівобережних мешканців, потурання цьому з боку гетьмана і полковників [30, арк.4; 66, т.7, с.12-28].

У відповідь на тривожні вісті з України, Олексій Михайлович відправив Брюховецькому 6 лютого грамоту із закликом довести свою вірність “на деле, а не на языке” і припинити “своевольства” лівобережних козаків, схиливши їх на бік Росії. Цар навіть обіцяв внести зміни до Московських статей, якщо буде “явное челобитье от всех Малороссийских жителей к нам великому государю донесено” [66, т.7, с.32-33]. Однак, цей застережний захід виявився запізним, оскільки Лівобережна Україна вже була охоплена загальним повстанням проти Москви і сам гетьман став на його чолі. Як свідчать джерела, в кінці січня за наказом полковника Івана Самойлова козаки взяли в облогу “в малом городке” чернігівського воєводу Андрія Толстого з ратними [66, т.7, с.42], а 8 лютого почалося повсюдне вигнання із України царських воєвод. У цей день, зокрема, знищено було московську заложу в Гадячі, звідки врятуватися вдалося лише небагатьом. Один із таких повідомив білгородському воєводі Юрію Барятинському в “распросе”, що по інших містах старшини також “воевод велели побить”, а гетьман ніби-то нарікав на царя, який “мир де учинил с королем польським, а их не призывал знатно, ... отдал королю польскому и они де стали за свои волности”. За його ж свідченнями, Брюховецький чекав на прибуття татарських загонів, аби разом іти під Лебедин і Суми, тоді як Дорошенко із Ордою збирався наступати в напрямку Путивля, а Юрій Хмельницький із запорозьким кошовим – “под украинные города к черте” [31, арк.1-2].

Лівобережний гетьман скрізь розіслав “прелестные” листи, в яких звинувачував царський уряд у всіх негараздах українського народу, роз’яснював суть Андрусівської угоди, в основі якої, за його словами, лежить прагнення Росії і Польщі всіх “жителей украинских мужеска пола и женска и

малых детей выгубить и Украину на дикое поле обратити, а иных жен и детей послать в Сибирь”, закликав чинити “радельний промысл” проти “москалей” і очистити від них Лівобережжя [61; 66, т.7, с.40]. У пошуках союзників Брюховецький 14 лютого звернувся також до донських козаків, аби вони берегли “златую вольность” і залишалися із українським козацтвом в “единомысленно брацком желательном пріятстве” [67, с.185-187].

За прикладом Гадяча в лютому-березні козаки звільнили від московських гарнізонів більшість лівобережних міст. Воєводи прилуцький, сосницький, батуринський та інші здалися і були ув’язнені, миргородський, полтавський – “до границы опроважены”, а глухівський і стародубський за вчинений спротив – забиті [175, с.590; 66, т.7, с.43-44, 47-48]. До середини березня Брюховецький опанував майже все Лівобережжя, лише у Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі та Острі московські гарнізони продовжували утримувати облогу [197, с.471]. Козаки контролювали всі шляхи сполучення, не пропускали царських людей, забирали “отписки” та інші важливі папери. За спробу таємно виїхати до Москви був ув’язнений у Густинському монастирі “наговорщик добрый” Симеон Адамович, під арештом утримувався ще один царський агент – глухівський протоієрей Іван Шматковський [197, с.444-445]. Принагідно, сам розпалювач бунту Мефодій, коли почалося вигнання воєвод із українських міст, остерігаючись відповідальності перед Москвою, відсторонився від цих подій, залишив Ніжин і виїхав до свого маєтку на Десні, ще й “славу пустил, что казаки его хотят доставать” [66 т.7, с.47].

Стурбований таким перебігом подій, що загрожував цілковитою втратою в Україні московських позицій, Олексій Михайлович 17 лютого 1668 року знову призначає білгородським воєводою досвідченого воєначальника боярина Григорія Ромодановського, наказує йому “быти, на своей государевой службе в Белгороде с полком, против изменников Ивашка Брюховецкаго и Черкас” і готуватися до виступу [72, стб.718; 69, с.29]. Крім того, цар вдається до випробуваного вже засобу – посередництва

українського духовенства. Лазарю Барановичу, Інокентію Гізелю та Мефодію, про причетність якого до бунту в Москві ще не знали, були відправлені грамоти із проханням вплинути на гетьмана “советом своим духовным” і сприяти заспокоєнню України [66, т.7, с.34-35]. Однак, до місцеблюстителя царська грамота не дійшла, а чернігівський владика, як вказує В. Ейнгорн, ще до її отримання, за власною ініціативою, на початку березня звернувся до Брюховецького з “увещательным” листом*, в якому засуджував зносини козаків із турками і татарами (“...не надобно бы вам сочетание к неверному ярму. Яко со водою, тако верному войску запорозкому с неверным войском бусурманским соединение”), схиляв гетьмана повернутись під руку царя, обіцяючи його милість і повернення втрачених вольностей (“Простить, чаю, все великий государь, видя смирение Войска Запорозкаго, даст волности...”) [197, с.458-459; 91, с.55-58].

Посередництво Барановича, однак, не принесло Москві очікуваних результатів. Гетьман-“боярин” не виявив бажання повернутися під царську руку, а коли з подібними закликами до чернігівського полковника Дем’яна Ігнатовича (Многогрішного) звернувся Мефодій, Многогрішний, очевидно, не без відома самого Брюховецького, наказав доставити єпископа у Чернігів і посадив під “крепкій караул” [197, с.464].

Тим часом становище лівобережного гетьмана, як і раніше, лишалося хитким і непевним. Незважаючи на всі зусилля, він так і не зміг здобути собі авторитет. Лівобережне козацтво і запорожці все більше схилялися до Петра Дорошенка, а Дем’ян Ігнатович надіслав останньому таємно від Брюховецького листа із пропозицією стати гетьманом обох частин козацької України [175, с.592]. Сам же Дорошенко вів подвійну гру. Підтримуючи у своєму візаві владні амбіції та надії на двобічне гетьманство і активно

* У збірнику “Письма Лазаря Барановича” цей лист (№46) помилково означений як лист до гетьмана Дем’яна Многогрішного, на це звертає увагу і В. Ейнгорн. – Ейнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссійского духовенства – М., 1899. – С. 458.

готуючись до походу на лівий берег, він одночасно запевняв Петра Шереметєва, що не бажає “приставать и помогать” бунтівникам [66, т.7, с.59].

У кінці квітня 1668 р. військово-політична ситуація в Гетьманщині загострилася в зв'язку із розгорнутим наступом царських військ. Із півночі на територію Сіверщини вступили загони під командою воєвод князя Костянтина Щербатого та Івана Лихарьова, завдали українським полкам удару під Почепом і рушили в напрямку Новгород-Сіверська. Зі сходу кордон Гадяцького полку перетнув Григорій Ромодановський і на початку травня взяв в облогу прикордонне місто Котельву [175, с.592]. Водночас, з півдня на заклик Брюховецького рушили татари.

Цілком зрозуміло, що такий перебіг подій в Україні унеможлилював заплановану на червень 1668 року московсько-польську комісію, яка мала остаточно вирішити неприємне для українців питання про передачу полякам Києва. Переговори між двома сторонами були відкладені і поновляться лише восени 1669 року.

Тим часом Брюховецький, дізнавшись про прихід Ромодановського, також попрямував до Котельви із союзниками татарами. В цьому ж напрямку рухався Дорошенко, що увійшов на Лівобережжя у середині травня із твердими намірами відсторонити від влади гетьмана-“боярина” і стати єдиним володарем об'єднаної України. На початку червня він отаборився біля с. Будищи в районі Опішні, куди згодом прибув і Брюховецький. Дорошенко вислав до нього своїх сотників із вимогою добровільно віддати булаву, однак той відмовився і заарештував посланців. А 8 червня (за іншими даними – 7 [154, с.419; 175, с.593]) Брюховецький був схоплений своїми ж козаками, які привели його до правобережного гетьмана і, за словами літописця, “вбили тиранським боєм перед Дорошенковими очима” [83, т.2, с.80]. Так безславно завершив свій життєвий шлях один із багатьох козацьких діячів, які за будь-яку ціну прагнули гетьманства – посади, за влучним висловом Павла Тетері, “исполненной хлопот, обремененій, опасностей, зависти и всякого рода

несогласій” [89, с.353]. У цей же день загальна козацька рада проголосила гетьманом обох берегів Дніпра Петра Дорошенка. З ним “учели быть” і татари, що прийшли з Брюховецьким [154, с.419].

Протягом червня новий володар України намагався закріпити досягнуті успіхи, не допустити повернення росіян і зміцнити свої позиції на Лівобережжі. В українських церквах, за розпорядженням митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського, молили Бога вже не за “великого государя”, а за “благочестивого і Богом данного гетмана Петра” [197, с.465].

Дорошенко, однак, недовго перебував на лівому березі. На початку липня, отримавши звістку про наступ поляків, він змушений був виїхати до Чигирина, лишивши наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного. А його від'їзд став поштовхом до рішучого наступу московських військ. У перших числах серпня 1668 р. Ромодановський отримав царський наказ іти в напрямку Ніжина та Чернігова “на выручку его государевым людям ...и промыслять над изменники Черкасы” [72, стб.826]. У тому ж напрямку рухався і севський воєвода Григорій Куракін “с товарищи и со всеми ратными людьми” [72, стб.811]. Протягом вересня царські війська звільнили московські залоги у Ніжині та Чернігові, “повоювали” ще низку міст на північному сході, “и села и деревни пожгли, и людей посекали, и в полон поимали” [92, с.761] і дійшли до Седнєва, де перебував Дем'ян Многогрішний. Тоді ж Олексій Михайлович підписав грамоту “о прощеніи” всім українцям, що повернуться під його руку [92, с.749]. Не дочекавшись від Петра Дорошенка дієвої допомоги (останній у цей час змушений був боротися із черговим претендентом на булаву запорозьким висуванцем Петром Суховієм), і не маючи достатньо власних сил, аби протистояти росіянам, наказний гетьман під тиском промосковськи налаштованих старшин і за посередництва Барановича 26 вересня вступає у переговори із Ромодановським, однак погоджується повернутися під царську руку лише на умовах виведення московською стороною своїх залог із України та повернення козакам всіх вольностей, що були за Богдана Хмельницького [66,

т.7, с.64-68]. А вже на початку жовтня Многогрішний присягає на підданство царю і Лівобережний гетьманат повертається під протекторат Росії. “Отписку” про цю подію повіз до Москви син Ромодановського, з ним виїхали за царською милостивою “обнадеживательной” грамотою полковники Матвій Гвинтовка і Василь Многогрішний, що особливо активно схилили Дем’яна повернутися під руку царя, а також Симеон Адамович, який мав ознайомити російські власті зі станом справ в Україні [197, с.471; 92, с.749-750]. Принагідно зауважимо, що ця поїздка відкриє перед ніжинським протоієреєм нові політичні перспективи, саме він перебере незабаром на себе роль незамінного московського агента і “доброхота”, яким був Мефодій. Останній же в кінці 1668 року буде заарештований, після проведення слідства звинувачений у зраді і відправлений до Новоспаського монастиря, де перебуватиме до самої смерті.

Тим часом переговори між наказним гетьманом та московськими властями про умови підданства тривали до весни. На початку березня 1669 року в Глухові відбулась загальна рада лівобережних полків за участю Лазаря Барановича, воєводи Григорія Ромодановського і царського уповноваженого боярина Артамона Матвєєва – майбутнього керівника Малоросійського Приказу (з 9 квітня 1669 р.), який вважав союз України і Росії великою історичною справою – “прицепленієм естественной ветви к приличному корени” [145, с.21]. Рада проголосила Дем’яна Многогрішного повноважним гетьманом і ухвалила нові договірні статті, відомі в історіографії, як Глухівські.

Отже, Андрусівське перемир’я, що було заключене всупереч інтересам українців і фактично засвідчило невизнання Росією та Польщею козацької України, як держави, викликало вкрай негативну реакцію по обидва береги Дніпра. Розгортання антимосковського і антигетьманського руху на Лівобережжі протягом 1667 р. в зв’язку із оподаткуванням, Андрусівським договором та під впливом агітації Петра Дорошенка змусили Брюховецького виступити проти московської присутності в Україні. Гетьман-“боярин”

сподівався таким чином здобути собі авторитет, зберегти булаву і об'єднати під своєю владою обидва гетьманства. Однак його сподівання виявилися марними. За свою політику в інтересах Москви він поплатився не лише булавою, але і власним життям, а гетьманом обох берегів Дніпра було проголошено Дорошенка. Ця подія дуже похитнула позиції Росії у регіоні, але на кінець 1668 р., через розрізненість козацької еліти і діяльність промосковськи налаштованих старшин, Лівобережжя повернулося під царську руку, козацька Україна знову виявилася розділеною на дві частини.

* * *

Отже, перебіг подій в Україні 1663-1668 рр. засвідчив тверді наміри московського керівництва покінчити з автономією Гетьманщини і довершити справу її політичного підпорядкування, у чому російським властям активно допомагали окремі представники українського духовенства і старшини. Бажаного Москві курсу змушений був триматися і гетьман Брюховецький, який отримав булаву за її підтримки і фактично став заручником своїх щедрих передвиборчих обіцянок царському уряду. Однак його політика в інтересах Росії, а також Андрусівський договір, який підтвердив юридично поділ козацьких земель і підняв болісне для українців питання Києва, призвели до загострення відносин між сторонами і поширення антимосковських настроїв у Гетьманщині. Загальне антимосковське повстання і вигнання з Лівобережжя царських воєвод засвідчили уперте небажання українців відмовлятися від своїх державницьких прагнень і, зрештою, змусили царський уряд на деякий час послабити політичний тиск на Гетьманщину, діяти обережніше. Це знайшло своє відображення у Глухівських домовленостях 1669 року із наступником Брюховецького гетьманом Дем'яном Многогрішним. Таким чином, справа із перетворенням Гетьманщини у покірну провінцію Російської держави знову загальмовувалася

ВИСНОВКИ

Протягом 1659-1668 рр. козацька Україна знаходилася в центрі зовнішньої політики Росії, була причиною московсько-польського військового протистояння і одним із головних питань переговорного процесу між двома сусідами.

Водночас, у довготривалій історії україно-російських відносин цей період став першим етапом на шляху обмеження московським керівництвом автономії Козацької держави та її політичної інтеграції до Росії. Вже з кінця 1659 року чітко окреслюються розбіжності у поглядах сторін на перспективи розвитку своїх взаємин. Як засвідчили Жердевські статті і наступна політика щодо Москви гетьманського уряду Юрія Хмельницького 1659-1660 рр. та наказного гетьмана Якіма Сомка 1661-1663 рр., українську еліту в стосунках із Росією найбільше приваблював варіант міждержавного зв'язку, можливість зберегти і укріпити свій суверенітет, зосередивши основні владні повноваження у власних руках. Російський монарх у цьому випадку уявлявся своєрідним гарантом збереження і розвитку української державності у ворожому оточенні, мав здійснювати координаційні функції. Однак подібна перспектива зовсім не влаштовувала царський уряд, який дивився на “черкас” з позицій “збирання земель руських” і провадив відповідну політику.

Оскільки демократичні порядки козацької України, виборність гетьманів, зовсім не вписувалися в абсолютистську систему Росії, остання бере жорсткий курс на обмеження автономії Гетьманщини, позбавлення її державної сутності, залучення до свого соціально-економічного та політичного простору. Щоб укріпити власні позиції в регіоні, Москва спрямовує зусилля у першу чергу на ослаблення влади гетьмана і обмеження його повноважень, збільшення кількості своїх прибічників із середовища козацької черні, духовенства, міщанства та інших верств українського суспільства, незадоволених соціальною політикою старшинської верхівки, а

також зміцнення і розширення московської агентури в Україні, роблячи при цьому ставку на нижче духовенство.

У свою чергу, така політика Росії сприяла поглибленню соціально-політичної кризи в Україні, породжувала тут “шатости” і “своевольства”, а відтак була одним із основних чинників “руїни” українських земель. Водночас вона спонукала козацьку старшину, яка дорожила державною ідеєю і не хотіла відмовлятися від давніх прав та вольностей, до пошуку інших союзників-протекторів в особі Польщі та Туреччини, що могли б забезпечити збереження української автономії.

Вже початок гетьманства Юрія Хмельницького засвідчив нові тенденції у стосунках між двома сторонами, які набули небажаного для “черкас” забарвлення. Скориставшись складною соціально-політичною і військовою ситуацією в Україні, молодістю і недосвідченістю гетьмана, царські власті нав’язали йому власний, розроблений у Москві, варіант союзної угоди, відомої в історії, як Переяславські статті. Вони суттєво обмежували гетьманську владу, права і вольності Війська Запорозького і фактично зводили його політичну автономію до рівня адміністративної. Відносини між сторонами докорінно змінювалися, втрачаючи характер міждержавних. Безкомпромісна позиція офіційної Москви, нехтування тогочасними настроями українського суспільства, небажання йти на поступки і змінити окремі умови договору спричинили погіршення соціально-політичної ситуації у регіоні, напругу у відносинах між гетьманським урядом і російськими властями, що, зрештою, обернулося чуднівською катастрофою, переходом Юрія Хмельницького на бік Польщі і розколом України.

Однак, ці події не стали пересторогою для царського уряду, який продовжував здійснювати політику втручання у внутрішні справи Лівобережжя, що залишилося під зверхністю Росії. Остерігаючись сильної гетьманської влади і зміцнення української державності, Москва бере під свій контроль справу гетьманських виборів, щоб запобігти обранню

гетьманом представника автономістичних сил Якіма Сомка чи іншого “незалежника” і забезпечити перехід булави до рук кандидата, який буде слухняним провідником її політики в регіоні. Для досягнення своїх цілей вона робить ставку на соціально-політичні інтриги, вміло грає на сепаратизмі лівобережного козацтва та запорожців, користолюбстві і владних амбіціях окремих старшин та представників духовенства.

Важливу роль у здійсненні політики російських властей в Україні відігравали центральні московські установи – прикази Посольський, Малоросійський, Розрядний і Таємних справ, через які Москва зносилася із Гетьманщиною, простежувала військово-політичну ситуацію, здійснювала таємний нагляд за гетьманом і старшинською верхівкою, намагаючись спрямувати у потрібному напрямку дії українського уряду, координувала діяльність воєвод, що перебували у “черкаських” містах, а також своїх численних агентів. Через означені установи козацька Україна поступово інтегрувалася до політичного простору Росії, втягувалася в систему її державного управління. В цьому зв’язку особливо слід відмітити Малоросійський приказ, створення якого обумовило зафіксоване Переяславськими статтями 1659 р. право українців на безпосередні зносини із московським керівництвом і, як наслідок, накопичення великої кількості справ, що передавалися на розгляд нової установи. Водночас, це означало суттєве обмеження прерогатив гетьманського уряду і розширення повноважень царських властей щодо України, втручання у її внутрішнє життя, засвідчило процес поступової підміни центральними московськими установами функцій державних інституцій Гетьманщини, їх поглинення системою державного управління Росії.

Проголошення на Ніжинській раді 1663 року повноважним гетьманом Івана Брюховецького закріпило поділ українських земель на два гетьманства і значно зміцнило позиції росіян у Лівобережній Україні. Отримавши булаву фактично із рук московського покровителя, як аванс за майбутні політичні поступки, Брюховецький змушений був виконувати свої щедрі передвиборчі

обіцянки. Його проросійський курс, що знайшов своє відображення у першу чергу в Батуринських 1663 р. і Московських 1665 р. статтях, обумовили також непопулярність і хитке становище в Україні, а відтак цілковита залежність від підтримки царських властей, діяльність опозиційних йому промосковськи налаштованих сил із середовища старшини та духовенства, незадоволених соціальною політикою гетьмана, спрямованою на обмеження їх прав. Своїми відвертими політичними реверансами у бік Москви та пропозиціями щодо обмеження автономії Війська Запорозького і ослаблення гетьманської влади вони не залишали Брюховецькому вибору.

Перебіг подій в Україні 1659-1668 років засвідчив, що утвердження тут позицій Росії і доволі успішне здійснення останньою політики обмеження автономії Козацької держави згідно проголошеного курсу “збирання земель руських” уможлиблювала, головним чином, внутрішня ситуація на українських землях – розрізненість суспільства, що розділилося в своїх політичних уподобаннях між Польщею і Росією, боротьба за владу різних старшинських угруповань, кар’єризм і користолюбство окремих представників козацької верхівки та духовенства, ладних відмовитися від державницької ідеї в обмін на скороминущі блага. Саме політичні ініціативи української сторони лягли в основу Батуринських і Московських статей. Ще одним важливим чинником зміцнення російських позицій на Лівобережжі була політична і військова ослабленість Польщі, її готовність до поступок, особливо після невдалого походу 1663-1664 рр. Яна Казимира на Лівобережжя.

Промосковський курс Брюховецького, а фактично двовладдя гетьмана і царських властей, спроба запровадження в Україні після 1666 року московської воєводсько-приказної системи, збір податків до царської казни, а також перспектива підпорядкування московському патріархату української Церкви, з огляду на п. 4 договірних статей 1665 р. і факти відвертого втручання Москви у її внутрішні справи (призначення київських місцеблюстителів, рішення Великого Московського Собору 1666-1667 рр.

стосовно Чернігівської єпископії тощо) спричинили загострення українсько-російських відносин, розгортання на Лівобережжі масового антимосковського і антигетьманського руху. Неабияку роль у цьому зіграла також позиція офіційної Москви на перетрактаціях із королівськими комісарами, готовність царського уряду іти на поступки Польщі і відмовитись від Правобережної України, що обумовлено було внутрішніми політичними та економічними труднощами, фінансовою виснаженістю Російської держави, а також зміщенням акцентів у її зовнішній політиці в зв'язку із діяльністю А. Ордин-Нащокіна.

Укладене 1667 року Андрусівське перемир'я, що засвідчило відверте нехтування російською та польською сторонами інтересів козацької України, невизнання її державності, спричинило кризу у стосунках між Брюховецьким та царськими властями, загальне антимосковське повстання і зміцнення позицій правобережного гетьмана Петра Дорошенка. Усунувши Брюховецького, він об'єднав обидві частини України під своєю булавою. Однак закріпити цей успіх Дорошенку не вдалося і восени 1668 року через розгорнутий наступ царських військ і діяльність лівобережних старшин та духовенства, що віддавали перевагу союзу із Москвою, Лівобережжя знову присягнуло царю. Проте події 1667-1668 рр. змусили Росію послабити політичний тиск на Гетьманщину і на деякий час, в очікуванні більш слушного моменту, відмовитись від жорсткої політики наступу на її автономію, що засвідчили Глухівські домовленості 1669 року із гетьманом Дем'яном Многогрішним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

Центральний державний історичний архів України в Києві

1. Фонд 1407. Колекція грамот російських царів і універсалів українських гетьманів. 1385-1795 рр. – Опис 1. -Спр. 78. Перелік, виписи та копії документів з історії України. 1654-1669 рр.
2. Фонд КМФ7. Документи і матеріали з історії України із фондів Центрального державного архіву давніх актів СРСР.– Опис 1. -Спр. 262. Приїзд до Москви посланців гетьмана Юрія Хмельницького для участі їх у польській комісії..., березень 1660 р.
3. Фонд КМФ7. – Опис 1. -Спр. 270. Перебування у Москві посланців наказного гетьмана Якима Сомка..., грудень 1660 р.
4. Фонд КМФ7. – Опис 1. -Спр. 271. Відправка до Якима Сомка і всього малоросійського поспільства голови московських стрільців Івана Полтева..., грудень 1660 р.
5. Фонд КМФ7. – Опис 1. -Спр. 272. Лист ніжинського полковника Василя Золотаренка до боярина князя Долгорукого..., січень 1661 р.
6. Фонд КМФ7. – Опис 1. -Спр. 273. Лист Василя Золотаренка до царя Олексія Михайловича..., січень 1661 р.
7. Фонд КМФ7. – Опис 1. -Спр. 274. Списки з листів Василя Золотаренка до боярина і воєводи Петра Салтикова..., 1661 р.
8. Фонд КМФ7. – Опис 1. -Спр. 276. Приїзд до Москви посланців від Якима Сомка із чолобитною..., квітень 1661 р.
9. Фонд КМФ7. – Опис 1. -Спр. 278. Приїзд до Москви посланців від Якима Сомка..., травень 1661 р.
10. Фонд КМФ7. – Опис 1. -Спр. 316. Приїзд до Москви посланців від гетьмана Івана Брюховецького обозного Цесарського та київського полковника Дворецького..., жовтень 1663 р.
11. Фонд КМФ7. – Опис 3. -Спр. 110. Лист Юрія Хмельницького до воєводи Василя Шереметєва..., 16 вересня 1660 р.

12. Фонд КМФ7. – Опис 3. -Спр. 112. Лист Юрія Хмельницького до воєводи Василя Шереметєва..., 16 жовтня 1660 р.

13. Фонд КМФ7. – Опис 3. -Спр. 131. Статті гетьмана Івана Брюховецького царю Олексію Михайловичу про зміну деяких пунктів Переяславського договору 1659 р. ..., листопад 1663 р.

14. Фонд КМФ7. – Опис 3. -Спр. 168. Лист Івана Брюховецького до Олексія Михайловича про стан справ в Україні..., березень 1667 р.

Російський державний архів давніх актів у Москві

15. Фонд 124. Малоросійські справи. -Опис 1. -Спр. 3. Таємний наказ князю Олексію Трубецькому..., 1659 р.

16. Фонд 124. –Опис 1. – Спр. 23. Справа по чолобитних..., 1659 р.

17. Фонд 124. – Опис 1. — Спр. 9. – Приїзд до Москви посланців від Якіма Сомка..., 1661 р.

18. Фонд 124. – Опис 1.– Спр. 17. – Лист Івана Брюховецького до воєводи Косагова..., 1661 р.

19. Фонд 124. – Опис 3.-Спр. 20. – Грамота Олексія Михайловича Якимі Сомку..., 1662 р.

20. Фонд 124. – Оп. 6. -Спр. 26. – Лист полковника Василя Дворецького до боярина Петра Салтикова..., 1665 р.

21. Фонд 210, Розрядний приказ. Стовбці Білгородського столу. -Стб. 527.

22. Фонд 210, Розрядний приказ. Стовбці Білгородського столу. -Стб. 528.

23. Фонд 210, Розрядний приказ. Стовбці Білгородського столу. -Стб. 538.

24. Фонд 210, Розрядний приказ. Стовбці Білгородського столу. -Стб. 6815.

25. Фонд 214. Сибірський приказ. -Стб. 6657.

Національна бібліотека України імені В.І Вернадського, Інститут рукописів

Фонд 2. Історичні матеріали.

26. Справи 13698-13716. Теки Нарушевича. Різні документи, г.ч. урядового походження... . -Спр. 13708. – 1660 р. – 92 с.

27. Справа 13715. – 1666 р. – 60 с.

28. Справа 13716. – 1667 р. – 78 с.
29. Справи 13717-13959. Матеріали до історії повстань 1667-1671 рр. в Росії й на Україні. -Спр. 13725. Одписка білгородського воєводи Юрія Барятинського, 22 грудня 1667 р. – 4 арк.
30. Справа 13726. Одписка білгородського воєводи Юрія Барятинського, 21 січня 1668 р. – 6 арк.
31. Справа 13727. Розпит у Білгороді рейтарського ротмістра гадяцької залоги Захара Вергильова, 12 лютого 1668 р. – 2 арк.
32. Справи 15401-15424. Стовбці Белгородського стола Розрядного приказу. Різноманітні матеріали (листування, посольства, звіти, опис справ...). -Спр. 15401. -Стб. 564, стб. 1120. 1660, 1664-1666 рр. – 30 арк.
33. Справа 15402. -Стб. 539. Листування, звітки про повстання, накази, посольства, допити бранців, витяги з справ, зміст справ 1659, 1663-1664 рр. – 67 арк.
34. Справа 15404. -Стб. 446. 1660-1661 рр. – 30 арк.
35. Справа 15405. -Стб. 468. 1660-1662 рр. – 58 арк.
36. Справа 15406. -Стб. 470. 1661 р. – 12 арк.
37. Справа 15407. -Стб. 440. 1661 р. – 64 арк.
38. Справа 15408. -Стб. 466. 1661 р. – 17 арк.
39. Справа 15409. -Стб. 475. 1661-1662 рр. – 74 арк..
40. Справа 15410. -Стб. 538. 1661-1663 рр. – 62 арк.
41. Справа 15412. -Стб. 499. 1662-1663 рр. – 38 арк.
42. Справа 15413. -Стб. 540. Одписки боярина Петра Васильовича Шереметєва з Сівська. 1662-1663 рр. – 12 арк.
43. Справа 15415. -Стб. 535. 1663-1664 рр. – 11 арк.
44. Справа 15416. -Стб. 527. 1663-1664 рр. – 23 арк.
45. Справа 15418. -Стб. 588. Одписки П. Шереметєва з Києва про військові акції, внутрішні події на Україні. Переяславське повстання. 1666 р. – 73 арк.
46. Справа 15419. -Стб. 596. Листування Малоросійського приказу з городовими воєводами на Україні 1666-1667 рр. – 18 арк.

47. Справа 15421. -Стб. 562. 1666 р. – 8 арк. (37-44)
48. Справа 15422. -Стб. 656. Одписки П. В. Шереметєва та інших українських воєвод про справи військові, дипломатичні, внутрішні 1667 р. – 168 арк.
49. Справи 15489-15538. Польські справи Посольського приказу. 1660-1667 рр. – 150 арк.
50. Справи 15539-15541. Московський стіл Розрядного приказу. Листування г. ч. урядових українських, російських осіб, вісті, зміст справ -Спр. 15541. -Стб. 315. Листування воєводи Григорія Ромодановського. – 6 арк.
51. Справи 22179-22194. Дипломатичні відносини між Росією, Україною, Польщею, Туреччиною, Швецією, татарами (1652-1717). –Спр. 22183. Наказ Юрія Хмельницького послам на сейм, грудень 1660 р. – 6 арк.
52. Справа №22185. Лист гетьмана Юрія Хмельницького до канцлера Миколая Пражмовського, 16 серпня 1661 р. – 2 арк.
53. Фонд 8. Колекція рукописів Київського університету св. Володимира (1834-1919). –Спр. 224. Собрание грамот, статей, писем и прочих сочинений, касающихся до Малороссийской истории ... от 1650 по 1667 год. – 893 с.
54. Фонд 10. Архів і колекція документів (XVI-XX ст.), зібраних установами Української Академії наук - Всеукраїнської Академії наук (УАН-ВУАН) (1918-1934). -Спр. 17951. Петровський М. Українські діячі XVII віку. Тиміш Цицюра. – 46 арк.
55. Ф. 127. Архів Лілеєва Михайла Івановича (1849-1911), історика, педагога. -Спр. 130. Перелік документів з історії України XVII-XVIII ст. і витяги з них. – 11 арк.

Національний музей історії України в м. Києві, фонди, група зберігання
“Рукописні документи”

56. Грамота Олексія Михайловича Юрію Хмельницькому на підтвердження володіння м. Гадяч, січень 1660 р. – РД.-132. – 1 арк.
57. Грамота Олексія Михайловича Юрію Хмельницькому, 8 листопада 1660 року. – РД.-134. – 1 арк.

58. Лист полковника Данила Кириловича до наказного гетьмана Якима Сомка, 15 грудня 1661 року. – РД.-133. – 1 арк.
59. Лист новомлинського намісника Івана Ярошенка до ніжинського полковника Василя Золотаренка, 27 грудня 1661 року. – РД. -135. – 1 арк.
60. Універсал Івана Брюховецького товаришу Глухівської сотні Юрію Гудуну, 9 лютого 1664 року. – РД.-73. – 2 арк.
61. Грамота Олексія Михайловича отаману міста Лебедина Тимофію Коваленку, 9 лютого 1668 року. – РД.-119. – 2 арк.
62. Універсал Петра Дорошенка колишньому генеральному обозному Тимофію Носачу, 22 серпня 1668 року. – РД.-118. – 1 арк.
63. Летописец Малороссійскій с 1340 по 1734 год. – Рукопис XVIII ст. – Стд.-74. – Ч. 2. – 88 арк.

Опубліковані джерела

64. Акты историческіе, собранные и изданные археографическою комиссією. – Т. 4. 1645-1676. – СПб., 1842. – 592 с.
65. Акты Московскаго государства, изданные императорскою Академією Наук. – Т. 3. – СПб., 1901. – 674 с.
66. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. – Т. 5. – СПб., 1867. – 362 с.; Т. 6. – СПб., 1869; Т. 7. – СПб., 1872. – 398 с.
67. Бантыш-Каменскій Д.Н. Источники малороссійской исторіи. – Ч. 1. – М., 1858. – 340 с.
68. Бантыш-Каменскій Н.Н. Обзор внешних сношеній Россіи (по 1800 год). – Ч. 1. – М., 1894. – 319 с.
69. Барсуков А. Списки городовых воевод и других лиц воеводскаго управленія Московскаго государства XVII столетія. – СПб., 1902. – 607 с.
70. Белокуров С.А. Дневальные записки Приказа Тайных дел 7165-7183 гг. – М., 1908. – 346 с.
71. Богоявленскій С.К. Приказные судьи XVII века. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1946. – 316 с.

72. Дворцовые Разряды, издававшиеся по высочайшему повелению II-м отделением собственной его императорского величества канцелярии. – Т. 3 (с 1645 по 1676 г.). – СПб., 1852. – 1656 стлб.
73. Дела Тайного приказа. – Т. 1. – СПб., 1907. – 405 с.
74. Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской службы от 1655 по 1661 г. и во время его пребывания в России от 1661 до 1699 гг. – Ч. 2. (1661-1684 гг.) – М., 1892. – 245 с.
75. Документи Богдана Хмельницького 1648-1657. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 738 с.
76. Дополнения к Тому III-му Дворцовых Разрядов, издаваемых по Высочайшему повелению II-м отделением собственной его императорского величества канцелярии. – СПб., 1854. – 484 стлб.
77. Записки отделения русской и славянской археологии императорского русского археологического общества. – Т. 2. – СПб., 1861. – 788 с.
78. Книги Разрядные, по официальным оных спискам, изданные с Высочайшего соизволения II-м отделением собственной его императорского величества канцелярии. – Т. 2. – СПб., 1855. – 1398 стлб.
79. Котошихин Г. О России в царствование Алексия Михайловича. – СПб., 1840. – 160 с.
80. Крижанич Ю. Собрание сочинений. – Вып. 1. – М., 1891. – 71 с.
81. Лазар Баранович. Меч Духовный. – К., 1666. – Фонды НМІУ. – Стд-52.
82. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К.: Знання, 1992. – 192 с.
83. Літопис Самійла Величка. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с.; Т. 2. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
84. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 205 с.
85. “Літописец” Дворецких – памятник украинского летописания XVII в. // Изд. Мыцыка Ю. А. // Летописи и хроники. – М.: Наука, 1984. – С. 219-234.
86. Майерберг А. Путешествие в Московию барона Августина Майерберга в 1661 г., описанное самим бароном Майербергом. – М., 1874. – 216 с.

87. Описаніє документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Книга 13-я. – М., 1903. – 546 + 82 с.
88. Памятники, изданные Кіевскою комиссією для разбора древних актов, высочайше утвержденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. – Т. 3. – 2-е видання. – К., 1898. – 600 с.
89. Памятники, изданные Временной комиссією для разбора древних актов, высочайше утвержденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. – Т. 4. – 1-е видання. – К., 1859. – Відділ 3. – 464 с.
90. Переписка Нежинскаго воеводы Ивана Ивановича Ржевскаго с Московским Правительством 1665-1667 г. – Чернигов, 1901. – 62 с.
91. Письма преосвященнаго Лазаря Барановича. – Чернигов, 1865. – 253 + VIIс.
92. Полное Собрание Законов Россійской имперіи. – Т. 1. – СПб., 1830. – 1029+12 с.
93. Собрание Государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. – Ч. 4. – М., 1828. – 656 с.
94. Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza, z rekopismu wydal K. Wl. Wojcicki. – Т. 2. – Warszawa, 1853. – 210 s.

Література

95. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії, 50 – 70-і роки XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 299 с.
96. Апанович О. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // УІЖ. – 1965. - №12. – С. 29-38.
97. Бантыш-Каменскій Д.Н. Історія Малой Россіи от водворенія славян в сей стране до уничтоженія гетманства. – Ч. 2. – СПб.-К.-Харьков, 1903. – С. 209-337.
98. Барсуков А. Род Шереметевых. – Т. 5. – СПб., 1888. – 472 с.; Т. 6. – СПб., 1892. – 580 с.
99. Белокуров С.А. О Посольском приказе. – М., 1906. – 170 с.
100. Бережков М.Н. План завоеванія Крыма, составленный в царствованіе

- государя Алексея Михайловича ученым славянином Юрием Крижаничем. – СПб., 1891. – 90 с.
101. Востоков А. Козелецкая рада 1662 г. // КС. – 1887. – Февраль. – С. 269-284.
102. Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // КС. – 1888. – Май. – С. 125-139.
103. Газін В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663-1665 рр.). – Автореферат дисертації канд. іст. наук. – К., 2001. – 20 с.
104. Газін В. Зовнішня політика гетьманського уряду України в першій половині 60-х рр. XVII ст.: спроби відновлення єдності держави // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 219-234.
105. Газін В. Причини руїни Української козацької держави у другій половині XVII ст. // Український історичний збірник. Наукові праці аспірантів та молодих вчених. – К.: Ін-т історії України НАН України. – 1997. – Вип. 1. – С. 45-61.
106. Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50 – 60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 г.). – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1960. – 106 с.
107. Галактионов И.В. Украина в дипломатических планах России, Польши, Крыма и Турции в конце 60-х гг. XVII в. // Славянский сборник. – Вып. 3. – Саратов, 1985. – С. 41-59.
108. Герасимчук В. Перед Чуднівською кампанією // Науковий збірник, присвячений М. Грушевському. – Львів, 1906. – С. 288-300.
109. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. – Львів, 1913. – Відбитка з “Записок” Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – 149 с.
110. Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 68 с.
111. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації:

стосунки з Москвою та Варшавою. – К., 2001. – 533 с.

112. Горобець В. Московський договір І. Брюховецького 1665 р. // УІЖ. – 2003. - №6. – С. 39-51.

113. Горобець В., Струкевич О. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи. // УІЖ. – 1997. - №1. – С. 22-43.

114. Грушевський М. З політичного життя старої України. – К., 1918. – 127 с.

115. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. – СПб., 1907. – 294 с.

116. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. – К.: Лыбидь, 1991. – 400 с.

117. Гуляй А. Документи з історії українсько-російських відносин другої половини XVII ст. // КС. – 1999. - №3. – С. 146-155.

118. Гуляй А. Лівобережна Україна у сфері впливу московської політики за наказного гетьмана Якимом Сомком (1660-1663) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2003. - №1. – С. 119-126.

119. Гуляй А. Промосковська політика гетьмана Івана Брюховецького 1663-1668 рр. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2003. - №5. – С. 146-154.

120. Гуляй А. Україна в системі управління Росії (1659-1669 рр.) // КС. – 2004. - №3. – С. 18-29.

121. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996. – 223 с.

122. Гурлянд И. Приказ великого государя Тайных дел. – Ярославль, 1902. – 390 с.

123. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага: Наклад Українського університету, 1923. – 221 с.

124. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII- початку XVIII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 532 с.

125. Загоскин Н. Столы Разрядного приказа, по хранящимся в московском архиве министерства юстиції книгам их. Отчет о занятиях в Архиве осенью 1878. – Казань, 1878. – 47 с.
126. Заозерскій А.И. Царь Алексей Михайлович в своем хозяйстве // Записки историко-филологического факультета Императорского Петроградского Университета. – Часть СХХХV. – Петроград, 1917. – 351 с.
127. Иконников В.С. Ближний боярин Афанасий Лаврентьевич Ордин-Нащокин, один из предшественников петровской реформы // Русская старина. – СПб., 1883. – Октябрь. – С. 17-66.
128. Иконников В.С. Кіев в 1654-1855 гг. // КС. – 1904. – Сентябрь– С. 213-274.
129. Карпов Г. Костомаров как историк Малороссіи. – М., 1871. – 35 с.
130. Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников до исторіи Малороссіи относящихся. – М., 1870. – 179 с.
131. Карпов Г. Мефодий Филимонович епископ мстиславскій и оршанскій, блюститель Кіевской митрополіи (1661-1668) // Православное обозрение. – Москва, 1875. – №1. – С. 58-75; №2. – С. 207-241; №4. – С. 605-652; №6. – С. 231-267; №11. – С. 489-504; №12. – С. 629-660.
132. Ключевський В. Курс російської історії. – Ч. 3. – Харків: Радянська школа, 1939. – 332 с.
133. Козловский И. Ф. М. Ртищев. Историко-біографическое исследование. – К., 1906. – 201 с.
134. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К.: Вид-во АН України, 1963. – 388 с.
135. Костомаров Н. Гетманство Юрія Хмельницького // Вестник Европы. – 1868. – Апрель. – С. 485-536; Май. – С. 150-212.
136. Костомаров Н. Мазепинцы // Историческія монографіи и исследования. – Т. 16. Мазепа и Мазепинцы. – СПб., 1885. – С. 593-719.
137. Костомаров Н. Ответ Г. Карпову // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, зібрані заходом академічної комісії української

- історіографії за ред. акад. М. Грушевського. – Т. XXVII Записок українського наукового товариства в Києві. – К., 1928. – С. 231-239.
138. Костомаров Н. Руина.– М.: Чарли, 1995. – 800 с.
139. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 2. Полк Нежинский. – К., 1893. – 521 с.
140. Левицкий О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. – Вып. 1. – К., 1875. – 125 с.
141. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. // Твори. – Т. 3. – Філадельфія: Східно-європейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського, 1991. – 346 с.
142. Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т. 1. Отдел исторический. – К., 1876. – 847 с.
143. Маркевич Н. История Малороссии. Период пятый. – Т. 2. – М., 1842. – 673 с.
144. Марченко М. Борьба России и Польши за Украину. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – 115 с.
145. Матвеев П. Артамон Сергеевич Матвеев в приказе Малой России и его отношения к делам и людям этого края // Русская мысль. – 1901. – Кн. VIII. – Август-сентябрь. – С. 1-75.
146. Матвеев П. Москва и Малороссия в управление Ордина-Нащокина Малороссийским Приказом // Русский архив. – 1901. – №2. – XXXIX. – С. 219-243.
147. Матях В. Українсько-російські відносини другої половини XVII-XVIII ст. (стан дослідження у вітчизняній історіографії) // УІЖ. – 2003. - №6. – С. 110-118.
148. Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. – К.: Варта, 1995. – С. 237-250.
149. Модзалевський В. Перший військовий підскарбій (1663-1669) Роман Ракушка // Записки історико-філологічного відділу УАН. – Кн. 2. – К., 1919. –

С. 29-59.

150. Наріжний С. Розвідування московських посланців на Україні в другій половині XVII віку. – Прага: Видання українського історично-філологічного тов-ва в Празі, 1941. – 22 с.

151. Оглоблин Н. Обзорение историко-географических материалов XVII и начала XVIII в.в., заключающихся в книгах Разрядного Приказа. – М., 1884. – 369 с.

152. Оглоблин Н. Розыск 1666 г. о злоупотреблениях московских ратных людей в Малороссии (Оттиск из ж-ла “Кіевская Старина”). – К., 1895. – 36 с.

153. Окиншевич Л. Приказ “Малые Росіи” Московської держави XVII ст. // Праці комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права. – Вип. 1. – К., 1925. – С. 109-121.

154. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII вв. – Ч. I. Генеральна рада // Окрема відбитка з випуску VI Праць комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права. – К., 1929. – 425с.; Ч. 2. Рада старшини. – К., 1930. – 352 с.

155. Павлищев Н.И. Польская анархія при Яне Казимире и война за Украину. – Т. 2. – СПб., 1887. – 405 с.

156. Пасічник М.С. Варшава, Москва і Стамбул у боротьбі за Україну (1657-1665) // НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства. – Львів, 1998. – 306 с.

157. Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654) // Нариси з історії України. – Випуск 4. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – 267 с.

158. Петровський М. До історії Руїни // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1928. – С. 12-31.

159. Петровський М. З історії клясової боротьби на Україні в XVII столітті. (Змова Децика). – Ніжин: Держдрукарня, 1932. – 45 с.

160. Петровський М. Нариси історії України XVII-початку XVIII століть: Досліди над Літописом Самовидця. – Харків: Держ. видавництво України,

1930. – Т. 1. – 451 с.

161. Петровський М. Українські діячі XVII віку. – Ч. 1: Тиміш Цицюра. – К., 1929. – 25 с.

162. Петровський М. Українські діячі XVII віку. – Ч. 2: Роман Ракушка-Романовський // Записки історико-філологічного відділу Української АН. – Кн. XXVI – К., 1931. – С. 181-212.

163. Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен. – Т. 1-2 // Избранные произведения. – Книга 1. – М.: Мысль, 1966. – 726 с.

164. Пушкарев Л.Н. Юрий Крижанич. Очерк жизни и творчества. – М.: Наука, 1984. – 212 с.

165. Рогожин Н.М. Посольський приказ: Колыбель российской дипломатии. – М.: Международные отношения, 2003. – 432 с.

166. Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России (1654-1793) // Труды студентов экономического отделения Петроградского политех. института императора Петра Великого. – Петроград, 1915. – 191 с.

167. Романовський В.О. Переписні книги 1666 року. – К., 1933. – XI (Вступ) + 438 с.

168. Савич О.А. Андрусівське перемир'я 1667 р. // Наукові записки Інституту історії та археології АН УРСР. – Кн. 2. – К., 1946. – С. 131-151.

169. Савич О.А. Борьба за Белоруссию и Украину в 1654-1667 годах // Ученые записки МГПИ им. Потемкина. – Вып. 2. – М., 1947. – С. 79-139.

170. Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). – Кам'янець-Подільський: Каліграф, 2001. – 236 с.

171. Санин Г.А. Взаимоотношения России и Правобережной Украины на рубеже 60-х – 70-х гг. XVII в.: Диссертация ... канд. ист. наук. – М., 1970.

172. Санин Г.А. История внешней политики России. Конец XV-XVII век. – М.: Международные отношения, 1999. – 446 с.

173. Санин Г.А. Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. – 1970. – №1. – С. 128-136.

174. Санин Г. Украина в политических отношениях Российского государства

- и Османской империи (1667-86 гг.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 333-346.
175. С. Е. Гетманство Брюховецкаго // КС. – 1885. – Август. –Т. XII – С. 545-596.
176. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернативи, 1997. – 368 с.
177. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) // 36. “Україна крізь віки”. – Т. 7. – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с.
178. Соловьев С.М. История России. – Книга 6. – Т. 11-12. – М.: Изд-во социально-экономической лит-ры, 1961. – 683 с.
179. Софроненко К.А. Малороссийский приказ русского государства второй половины XVII и начала XVIII века. – М.: Изд. МГУ, 1960. – 179 с.
180. Стецюк К.І. З історії соціально-політичної боротьби в Україні в 60-х роках XVII ст. (Чорна рада 1663 р.) // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К., 1957. – Т. 9. – С. 225-250.
181. Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50 – 70-х роках XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 364 с.
182. Сумцов Ф. Лазарь Барановичь. – Харьков, 1885. – 183 с.
183. Українські проекти в Російській державі // Україна і Росія в історичній ретроспективі. У 3-х томах. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2004. – 504 с.
184. Харишин М. Історія підпорядкування української православної Церкви московському патріархату. – К.: Вентурі, 1995. –176 с.
185. Чичерин Б. Областные учреждения России в XVII-м веке. – М., 1856. – 591 с.
186. Чухліб Т. Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусові 1667 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Випуск 3. – К., 2003. – С. 193 -206.
187. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних

відносінах 1648-1714 pp. – К.: Арістей, 2005. – 640 с.

188. Шевчук В. Козацька держава: етюди до історії українського державотворення. – К.: Абрис, 1995. – 389 с.

189. Щепотьев Л. Ближний боярин Артамон Сергеевич Матвеев как культурный политический деятель XVII века. – СПб., 1906. – 149 с.

190. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV-середина XVII ст. – К.: Видавничий дім КМ Academia, 2000. – 300 с.

191. Щербина В.И. Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 г. (Оттиск из VI-й книги “Чтений в Историческом Обществе Нестора летописца”). – К., 1892. – 26 с.

192. Эйнгорн В. Иван Андреевич Шматковский протопоп глуховский и его сношения с московским правительством (1655-1673) // КС. – 1892. – №10. – С. 51-62.

193. Эйнгорн В. Киевский воевода П. В. Шереметев и нежинский магистрат (1666-1669 г.) // КС. – 1891. - №11. – С. 246-258.

194. Эйнгорн В. Книги Киевской и Львовской печати в Москве в третью четверть XVII в. – М., 1894. – 19 с.

195. Эйнгорн В. О Малороссийских переписных книгах 1666 г. // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете. – М., 1895. – 12 с.

196. Эйнгорн В. Отставка А. Л. Ордина-Нащокина и его отношение к малороссийскому вопросу. – М., 1897. – Вырезка из ж-ла Министерства народного просвещения. – 1897. - №11. – С. 92-176.

197. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – 1104 с.

198. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т. 2. – Львів: Світ, 1991. – 392 с.

199. Яворський М.І. Нарис історії України. – Ч. 2. – Харків: Державне вид-во

України, 1925. – 164 с.

200. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – 447 с.

201. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). – К.: Основи, 2003. – 644 с.

202. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. – Варшава: Укр. наук. інститут, 1934. – 175 с.

203. Czermak W. Szczensliwy rok. Dzieje wojny moskiewsko-polskiej z r. 1660 // Przegląd Polski. – 1886. – Т. 4.

204. Darowski A. Przed pokojem Andrusowskiem // 30 lat traktatow pokojowych. – Т.І. – Lwow, 1862. – S. 347-419.

205. Hnilko A. Wojna polsko-moskiewska pod Czudnowem. – Warszawa, 1922.

206. Hnilko A. Wyprawa czudnowska w 1660 r. – Warszawa, 1931.

207. Jasienica P. Rzeczpospolita Obojga Narodow. Calamitatis regnum. – Warszawa: Panstwowy Instytut Wydawniczy, 1989. – 415 s.

208. Mironowicz A. Prawoslawie i unia za panowania Jana Kazimierza. – Bialystok, 1997. - 328 s.

209. Plebanski J. Jan Kazimierz Waza, Maria Ludwika Gonzaga. Dwa obrazy Historyczne. – Warszawa, 1862. – 346 s.

210. Rawita-Gawronski F. Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do konca XVIII-go wieku. Zarys polityczno-historyczny. – Warszawa, 1922. – 238 s.

211. Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielniczenko (Zarys monograficzny). – Poznan: Nakladem “Ostoji” spolki wydawniczej, 1919. – 171 s.

212. Walewskij A. Historia wyzwolonia Polski za panowania Jana Kazimierza 1655-1660. – Т. 2. – Krakow, 1868.

213. Wojcik Z. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1959. – 282 s.

214. Wojcik Z. Jan Sobieski. 1629-1696. – Warszawa, 1983. – 626 s.

ДОДАТКИ

Документ №1

Грамота Олексія Михайловича Юрію Хмельницькому і Війську Запорозькому. – Из Москви, 8 листопада 1660 р.

Божиею милостию от великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея великия и малыя и белыя Росіи самодержца Московского, Киевского, Владимирского, Новгородского, царя Казанского, царя Астараханского, царя Сибирского, государя Псковского и великого князя Литовського, Смоленского, Тверского, Волынского, Подольского, Югорского, Пермского, Вятцкого, Болгарского и иных, государя и великого князя Новагорода Низовские земли, Чернеговского, Рязанского, Полотцкого, Ростовского, Ярославского, Белоозерского, Удорского, Обдорского, Кондинского, Витебского, Мстиславского и всея Северныя страны, повелителя и государя Иверския земли, Карталинских и Грузинских царей и Кабардинские земли, Черкасских и Горских князей, и иным многим государствам и землям восточным и западным и северным отчича и дедича и наследника и государя и обладателя нашего Царского величества Войска Запорожского гетману Юрию Хмельницкому и всему Войску Запорожскому.

Ведомо вам гетману и всему Войску Запорожскому, как в прошлых годах отец твой Богдан Хмельницкий и все Войско Запорожское присылали к нам великому государю бити челом многожды з слезным прошеніем, чтоб мы великий государь наше царское величество вас пожаловали, приняли под нашу царского величества высокую руку в вечное подданство, и от ига латинского освободили, чтоб вера христіанская от латинников до конца неиспраженна была и церкви Божые неразоренны были.

И мы великий государь, для союзу единое православное христіанское веры и для того, что изстари малая Россія у предков наших великих государей во благочестіи была под единою державою, к велицей Россіи вас единовѣрных православных христіан пожаловали под нашу Царского величества высокую руку в вечное подданство приняли, и отец твой Богдан

Хмелницкий и обозный и судия и асаулы и полковники и вся старшина и чернь нам великому государю, пред нашим царского величества боярином и дворецким и наместником Тверским перед Василием Василевичем Бутурлиным на верное и вечное подданство перед святым Евангелием обещание свое со клятвою учинили и Крест целовали. И отец твой, гетман Богдан Хмелницкий, по смерть живота своего нам великому государю служил верно и все Войско Запорожское при нем гетмане служили нам великому государю безо всякіе шатости верно ж, и многие лядские подсылки прелестные побили и ни на какие их прелести не подклонялися.

И как ты при отце своем учал быть к возрасту, и к нам великому государю присылал отец твой бити челом, чтобы по смерти его мы великий государь тебя пожаловали, учинили по наследству твоему гетманом, а ты нам великому государю по его, отца твоего, приказу, вечно будешь неотступен. И мы, великий государь, жалую отца твоего за верную к нам великому государю службу, в надежду по смерти отца твоего тебе велели гетманством дать нашу царского величества жаловальную грамоту, чая от тебе того, что ты отца своего приказ никогда в презрении не учинишь, и от нашии великого государя милости никогда отступен не будешь.

И как при отце твоём собрався полския и литовския люди и совокупяся з иными государстви — з венигры, из волохи, из мултяны и з кримскими татары, на вас приходили и хотели Войско Запорожское разорить. И мы, великий государь, в то время посылали вас Войско Запорожское от неприятелей боронить наших царского величества бояр и воевод Василия Борисовича Шереметева с товарищи со многими ратьми. И отец твой з Войском Запорожским, совокупяся, вместе на Дрижиполи против многого собрания полков и иных к ним совокупленных чужоземцов и татар стояли единодушно, и боярина нашего и воевод и ратних людей отец твой не выдал и нужду болшую терпели и осаду, и неприятели потехи не отнесли и уступили со многим ущербком, посрамленны.

И как отца твоего Богдана Хмельницкого не стало, и Войском Запорожским обрали на время твоего возрасту писара гетманом Ивана Выговского. И Иван Выговский при нашем царского величества околничем и оружничем и наместнике Ржевском при Богдане Матвеевичю Хитрово с товарищи и при всем освященном Соборе нам, великому государю, Крест целовал вдругие, и обещался с клятвою, что без нашего великого государя ведома ни с коими государствами не ссылатся з поляки и из крымским ханом. А от которого государя к нему послы придут к ему, про то ведомо учинит нам, великому государю. И после того не во многом времени учал он тайно зсылатся з поляки и из крымским ханом и проискывать измену. И которые Войска Запорожского наши царского величества подданные, помня свое крестное целованіе и нашу великого государя к себе милость, учили его в той измене уличать, и он за то всчал междоусобие и привел на Войско Запорожское крымских татар и ляхов и Войску Запорожскому многое разоренье починил. И мы, великий государь, наше царское величество, царь христианский, жалуя о православных единовѣрных христіанех, и слыша Войска Запорожского промеждоусобие и невинное кроворазлітие, послали мы, великий государь, в черкасские города наших царского величества бояр и воевод не для войны, но хотя междоусобие успокоить. И он, гетман Ивашко Выговский и против нас великого государя всчал войну и посылал брата своего Данилка Выговского под Киев войною и сам Ивашко Выговский зо всем войском и с крымскими татарами под Киев приходил же и многае кровопролітие учинил. А после того, изменяя нам великому государю, присягав полскому королю и, совокупяся с крымським ханом и татарами и з ляхи, приходил на наших царского величества бояр и воевод и ратных людей под Конотоп и невинное кровопролітие учинил многое.

А Войско Запорожское, понуждени страхом его, и нехотя последовали ему ж, и видя его Ивашкову измену и несправедное кровопролитие, и что ведет их до послѣдняго разорения и явно отдает их бусурманом в порабощение, оставя его не яко гетмана, но яко непотребного злочинца,

присилали к нам великому государю к нашему царскому величеству вы, все Войско Запорожское посланников своих бить чолом, чтобы все единогласно, вспомняв Бога и прежнюю присягу гетмана Богдана Хмельницкого, обратилися на истинну и вины свои принесли. И для успокоенья междоусобия и невинного кровопролития в Переяславли на раде, при нашем царского величества ближнем боярине и наместнику Казанским при князю Алексею Никитиче Трубецком с товарищи, обозный и судьи и полковники и осаулы и сотники и вся старшина и чернь обрали по своим правам и волностям гетманом тебя Юрья Хмельницкого и стати на чем вам быть под нашею великого государя высокою рукою постановили. И руки свои приложили и на тех статтях нам великому государю на верное и вечное подданство в Переяславли в Соборной и апостолской церкви пред святым Евангелием вы гетман, обозный, асаулы войсковые и полковники и вся старшина веру учинили, Крест целовали на том, что вам, гетману и полковникам и сотникам зо всем Войском Запорожским и всяких чинов людьми быти под нашею царского величества высокою рукою навеки неотступным и служитьи нам, великому Государю, и сыну нашего царского величества благоверному царевичу и великому князю Алексею Алексеевичю всея Великия и Малыя и Белыя Росіи и наследником нашим верно, и на всякого неприятеля иного стояти безо всякое измены, и к полскому королю, и к турецкому и к крымскому хану и к иным государем не приставать, и нам великому государю не изменить и ни на какие лядские прелести не прелщатися.

И после того во прошлом во 7168 году во июне месяце *, будучи вы гетман з Войском Запорожским при боярину нашему и воеводе и наместнику Белоозерском при Василию Борисовичю Шереметеве в местечке на Кодачку на раде приговорили, что боярину нашему и воеводам Василию Борисовичю с

* 1660 рік, якщо від вказаної дати 7168 (від створення світу) відняти цифру 5508.

товарищи и нашим ратным людем ити против неприятелей ляхов и татар не мотчав, чтоб тех неприятелей в наши великого государя украинные черкасские города не упустить и разорения никакова учинить не дать. И после той рады вы, гетман, к боярину нашему и воеводам к Василию Борисовичу с товарищи многажды писали, чтоб они против неприятелей шли вскоре. А вы, гетман, собрав войска свои пойдете к боярину нашему и воеводам на помощь, не омешкав. И по нашему великого государя указу боярин наш и воеводы з ратными людми пошли, и церквей Божиих и городов иметь украинных черкасских и домов ваших от неприятелей до разоренья не допустили, и кровь свою проливают, и головы свои складывают для веры христианские за вас и за дома ваши. И в нынешнем во 7169 году октября в рочных числах * писали к нам великому государю вы гетман и все Войско Запорожское з посланци своими з Андреем Бутенком да Богданом Колющенком да Михайлом Суличичом с товарищи, что вы гетман со многим Войском Запорожским идете против неприятелей ляхов и татар на помощь к боярину нашему и воеводам, к Василию Борисовичю Шереметеву с товарищи. И пришли от их боярского обозу за три миле в место Слободище и со общими неприятели с ляхами и з татары безпрестанные у вас бои. И объявляя правду свою и постоянство, прислали к нам великому государю корунных гетманов и изменника Ивашка Выговского прелестные листы и писали, что вы, гетман и все Войско Запорожское, помня свое крестное целованье, ни на какие их лядские прелести склонны не будете и за православную христианскую веру и за святые Божие церкви по своему обещанию должны з неприятели з ляхами и з татарами, не щадя голов своих, битися, и ни на какие никогда лядские прелести уклоняться и не помислите, и всеми силами к боярину нашему и воеводам к Василию Борисовичю Шереметеву з товарищи как мощно пройдете, и, совокупся, учнете над неприятели промысл чинить, сколько Бог

* Мова знову ж таки йде про 1660 рік. У Росії в означений період рік починався у вересні, для місяців січень-серпень потрібно віднімати від вказаної від створення світу дати цифру 5508, тоді як для місяців вересень-грудень – 5509.

милосердный помощи подаст. И мы, великий государь, за такое ваше твердое стояние и непреклонную и постоянную правду, воздав благодарение всемогущему Богу, радостне похвалили и на помощь к вам околничему нашему и воеводе князю Григорию Григоровичу Ромодановскому с товарищы со многими нашими конными пешими ратными людьми, также и стольнику нашему и воеводе князю Юрию Борятинскому з ратными ж людьми ити велели. И ныне нам, великому государю, нашему царскому величеству, ведомо учинилося, что вы гетман взяли примирье с поляки и войска свои распустили, а боярина нашего и воевод Василя Борисовича с товарищи и при них будучих ратных людей неприятелем ляхом и татаром в помощи подали.

И нам, великому государю, нашему царскому величеству то в великое подивлене, какими мерами такое нечаемое дело в таком скором времени учинилося, что вы, гетман з Войском Запорожским, забыв Бога и отца своего гетмана Богдана Хмельницкого присягу и приказ и свое верное обещание, на чем вы пред святым Евангелием нам великому государю веру с клятвою учинили и крест целовали, и учинились вместо единой верной братии последователе неприятелем. И мы, великий государь, наше царское величество чаем того, что вы гетман и Войско Запорожское учинили то поневоле от какие нейстерпимые тесноты, и буде вы гетман и все при тебе будущее войско так учинили поневоле от неприятельского наступления и тесноты. А ныне уже от неприятелей от ляхов и татар свободны, и вам бы гетману и всему войску, помятуя едину православную христианскую веру и свое нам великому государю пред святым Евангелием верное обещание и крестное целование и нашу великого государя к себе милость и жаловану от неприятелей оборону, к нашей великого государя милости обратилися и войско шатающееся от шатости укрепить. А мы, великий государь, государь христианский, принужденную вашу от неприятельские тесноты клятвенную вину милостиво жалуем, прощаем. Не з воли то вы учинили, но з большое тесноты и неприятельского наступления и вам бы, гетману и всему войску, на

нашу великого государя милость без сумнения быть надежным, а наше великого государя слово никогда перемененно не будет. И боярину нашему и воеводам Василию Борисовичю с товарищи и нашим ратным людем от неприятельские тесноты совокупя, паки войско учинити помочь, не замотчав, не испустя времени. Аще на истинну не обратитесь, ведите яко не о добре клялися есте, но о зле, не постраждите яко Ирод. Он бо клялся о Предтечеве главе и оную клятву не преступив, погибе, жив червми снесен бысть и вечной муце предан. Лучше бо оному, преступившу клятву живот получитьи, нежели не преступив погибнути. Не равная ли оному о злоторении клянущемуся и ваша клятва. Он бо клястися о Предтечеве главе, вы же клястесь о предании единоверной своей братии, еже от них отступить и без помощи оставить, надежду имеющих на вас. Аще оные о злоторении клятвы не разорите и помощи им единоверной братии не учините, равну месть примете с Юдою предателем, но в страх себе примете оны страшны вещи и будете подражатели Петрову гласу. Он бо отвержеся учителя и создателя своего и скоро в память прииде изшед вон раскаяся и плакася горько и милость от Бога получи. Вы же, гетман и все войско, нам великому государю пред святым Евангелием обещание со клятвою учинисте и животворящий Крест господен целовали есте, что вам вечно от нас великого государя неотступным быти.

И мы, великий государь наше царское величество в памятельство вашей клятвы послали к вам животворящий Крест господный, им же вы клястесь на том, что от нас великого государя и наших царского величества наследников вечно вам отступным не быть, той свидетель вашей клятве. А посланников ваших Андрея Бутенка, Богдана Колющенка, Михайла Суличича с товарищи пожаловали нашим великого государя жалованем, велели отпустить к вам в Войско Запорожское. А з сеею нашею царского величества грамотою послали к вам гетману и к Войску Запорожскому капитана Феокиста Сухотина да путивльца Алексея Михнова, и вам бы, гетману и всему войску, с ответом своим велеть его Феокиста и Алексея со всеми их людьми

отпустить к нам великому государю, не задержав. А для их Феоктистова и Алексеева от вас скорого отпуску по нашему великого государя указу оставлены на Москве Грицко Дорошенко да подписок Нестор Иванов. А как Феоктис Сухотин и Алексей Михнов со всеми своими людьми, которые при них будут, к нам великому государю от вас с ответом вашим возвратятся и мы, великий государь, Грицка Дорошенка и подписка велим отпустить к вам в войско запорожское, не задержав. Писан в нашем царствующем граде Москве лета 7169 месяца ноября и дня 28.

(НМІУ. – Фонди. – РД-134. – Оригінал.)

Документ №2

Лист воронківського полковника Данила Кириловича до наказного гетьмана Лівобережної України Якіма Сомка. – Із Басані, 15 грудня 1661 року.

“Велможный милостивый пане гетмане, пане и добродееу мой!

Рачишь в. м., мой милостивый пан, до мене писати о конях, которі тут застают. Тыє в целости и казалем на свою госпуду перепровадити. Богомаза, еше нам писане в. м. зашло, з сотництва скинув, бо згола помочи мні з него не было. Сотником тепер Михайло Оноприенко, а Богомаз окован, бо хвалився, коли тривоги наступили, утикати. Що стороны тых бунтовников баришовских сего дня часу не было ся пытати, бо вже два дни немає од орды покою, прошу добродію рач о нас паметати. Если бы можна прислати що людей з оружем и штучку якую, не зашкодило б, бо тут у басанцов барзо мало оружя. Затым ся милостивой ласці в. м. оддаю. З Басані, 15 дня декаврия 1661.

В. м., моему милостивому пану, цале жичливый слуга
Данило Кирилович, т. р.”

(НМІУ. – Фонди. – РД.-133. – Оригінал, завірений печаткою. Адреса: “Моему велце милостивому пану и добродієви его милости пану Иоакиму Сомкови, гетманови Войска его царского величества Запорозкого, отдат належит пилно”).

Документ №3

Лист новомлинського намісника Івана Ярошенка до Ніжинського полковника Василя Золотаренка. - Із Нових Млинів, 27 грудня 1661 року.

“Ясне вельможный а на нам велице милостивий пане, а пане полковник Войска его царского пресвітлого величества Запорозкого Ніжинский, пане и добродію наш.

Повольность услуг моих милостивому пану своему залічивши, отдаем. Посилаю козака свого до в. мс. милостивого пана своего для взятя відомости стороны о тых неприятелех наших, которие юж час немалий увойшли в землю нашу, кров хрестиянскую проливаючи. При боку посланих, которіі з грамотами идут до в. м. милостивого пана нашего от его милости князя Григория Григориевича Рамадановского тебе, рач в. мс. милостивый пан, нам зичливым слугам а подданным своим о всем ознаямити о тих неприятелех. А ми вам ознаямем, же в нас орда що ден бывает, в Головеньце выбранных татар килька сот на стражи зостають и нам незносную доуку чинят, Головеньку всю юж спалили, и иние села попалили. И повторе милостивого пана своего упрошаем о відомость певную, где оный неприятель часи теперішними обретаєт и куди замисл свой поганский мієт волю рушится. А в тим неширячи, с повольностью моею зичливой ... милостивому пану своему отдаю. 3 Нових Млинов – декаврия 27, 1661.

Ясне вельможному его милости пану а пану вельми
зичливий и слуга поволний

Иван Ярошенко, наместник Новомлинский”.

(НМІУ. – Фонди. – РД-135. – Оригінал, завірений печаткою. Адреса: “Ясне вельможному его милости пану а пану Василию Ничипоровичу Золотаренку полковнику Войска его царского пресвітлого величества Запорозкого Ніжинскому и всего Сівера, пану моему милостивому сие пилно отдат належит”).)

Документ №4

Універсал Івана Брюховецького товаришу Глухівської сотні Юрію Гудуну. – У таборі під Воронежем, 9 лютого 1664 року.

“Іван Бруховецкий гетман з вірным Військом его царского пресвітлого величества Запорожским.

Ознаймуем сим писаням нашим кождоу кому бы тое відати была потреба, а меновите пану полковникови ніжинському, сотникови, атаманови и вуйтови глуховському, так же всему товариству войсковому и кому тилко сіе писаня показано будет. Иж видячи мы прислугу под час теперішній наступованя короля польского на Глухов пана Юрия Гудуна, товариша сотні глуховское, обывателя тамошнего, который под час облежена глуховского щире и вірне за его царское пресвітлое величество застановлявся и завше стояв, прето в нагороду оное щирости и заслуг его: млын его власным коштом вистановлений на річці Ясмані [втрачено] стоячий, на нас дві мірочки млиновые припадаючие ему до спокойного уживаня подаем и приворочаем, жебы тых всіх трех мірочок з млина своего припадаючих спокойне заживал, не понося ни от кого, так и от полковника своего, и сотника и атамана и от всего товариства, и от ревізора нашего наименшее в том трудности и перешкоды. На що ему и сей універсал видати казали для ліпшеи віри при печати войсковой с подписом руки нашею.

Дан в таборі под Воронежем: дня 9 февраля року божого 1664.

Іван Бруховецкий звишьменованый гетман”.

(НМІУ. – Фонди. – РД.-73. – Оригінал, завірений печаткою і особистим підписом гетьмана)

Документ №5

Грамота Олексія Михайловича до отамана міста Лебединя Тимофія Коваленка. – Із Москви, 9 лютого 1668 року.

Божиєю милостию от великого государя царя и великого князя Алексія Михайловича всея великия и малыя и белыя Росіі и многих государств и земель восточных и западных и северных отчича и дедича и наследника и государя и облаадателя [*втрачено*] нашего царского величества города Лебединя отаману Тимофею Коваленку и старшине и всем тутошним жителем всякого чину и возраста от великого государя милостивое слово.

Ведомо нам, великому государю, нашему царскому величеству ныне учинилося по отпискам из наших великого государя украинских и из малоросійских городов воевод и приказных людей, что Ивашко Брюховецкий со единомышленники своими с полковники и сотники, забыв [.....] и свое обещание пред святым Евангелием нам великому государю нашему царскому величеству изменил [.....], присылая в малоросійские города к жителем всякого чину [.....] прелестные листы, а в них писали, что мы великий государь и наше царское величество з братом нашим найяснейшим великим государем с Яном Казимером, королем полским и великим князем литовским, учинили перемирье на урочные годы. А на посольстве будто наши великого государя великие и полномочные послы с полскими с литовскими комисары прошлого году постановили и присягли на то, что жителей украинских мужеска пола и женска и малых детей выгубить и Украину на дикое поле обратить, а иных жен и детей сослать в Сибирь. И призвав он, изменник Ивашко Брюховецкой, из заднепровских городов из-за порогов изменников же черкас, и чтоб малоросійские города сее стороны Днепра и в них всяких жителей взбунтовать и кровь христіанскую проливать неповинно. И те изменники заднепровские и запорожские казаки, перешед на здешнюю сторону Днепра в городех жителей всякого чину людей взбунтовали и на всякое злое дело их привели, а он изменник Ивашко Брюховецкой в Гадиче воеводу Евсея Огарева и наших великого государя

ратных людей, которые посланы были, велел побить и христианской крови пролитие учинил безвинно. А в городех же малороссийских в Глухове и в Батурине и в Полтаве по его изменничью воровскому умыслу [.....] изменники ж заднепровские и запорожские черкасы воевод и начальников ратных людей из малых городков взяли за верою обманом, а иных приступом [.....], иных людей побили многих безвинно ж, а по нашему великого государя указу те воеводы и ратные люди в малороссийские города посланы были для обереганья от неприятельских приходов, а не для разорения.

Да и к вам Лебедина города ко всяким жителем изменник Ивашко Брюховецкой с советники своими с изменники такие прелестные листы писали ж, и вы тем их прелестным писмам не поверили и прелести их не послушали и, памятуя господа Бога и свое обещание нам, великому государю нашему царскому величеству, служите верно. А мы, великий государь наше царское величество государь христианский, свидетельствуем [.....] господом Богом, что у нас, великого государя, и в мысли того не бывало, как изменник Ивашко Брюховецкой и ево советники изменники в прелестных своих изменничьих письмах в малороссийские города ко всяким жителем и к вам писали на смуту. А желали мы великий государь и ныне желаем малороссийских городов и вам Лебедина города всяким жителем всякого чина и возраста покоя и тишины и благоденствия, а не разлития христианские крови. А на посолских комиссиях наши великого государя великие и полномочные послы брата нашего светлейшего величества с комисары с полски и литовски [.....] и с тех записей к изменнику к Ивашке Брюховецкому [.....] велели мы великий государь наше царское величество послать нашей великого государя денежной казны к брату нашему к его королевскому величеству двести тысяч рублей за то, которые шляхта имели маетности свои в малороссийских городах, и по договору и по укрепленью наших царского величества великих и полномочных послов и королевского величества комисаров той шляхте за те деньги в малороссийские города в маетности свои не въезжать и разорения и тесноты им не чинити. И чтобы

Лебедина города всякие жители, памятуя господа Бога и свое обещание пред святым Евангелием, нам великому государю нашему царскому величеству служите верно, а изменника Ивашка Брюховецкого и его советников изменников же прелестным письмам не верите и на прелестные их письма не прельщаетесь. И мы, великий государь наше царское величество, за то тебя атамана Тимофея Коваленка и старшину и всех жителей Лебедина города всякого чина и возраста за вашу верную и родетельную к нам великому государю службу жалуем, милостиво похваляем. И вам бы атаману Тимофею Коваленку и старшине и всем тутошним жителем всякого чина и возраста и вперед, памятуя господа Бога и свое обещание пред святым Евангелием, нам великому государю нашему царскому величеству потому ж служить верно и всякого добра хотети безо всякого сумнителства и лукавства. А изменника Ивашка Брюховецкого и его советников таких же изменников и прелестных их писем ни в чем не слушати [.....] их прелестным письмам ничего не верить. А мы, великий государь наше царское величество, по своему государскому милосердию учнем вас держати в нашем великого государя милостивом жалованье и призренье и свыше прежнего, и служба ваша у нас, великого государя у нашего царского величества, забвенна не будет. И вам бы одно конечно в том на нашу великого государя милость бытьи надежным и сей нашей великого государя грамоте верить.

Писан в нашем царствующем граде Москве лета от создания мира 1668 месяца февраля 9 дня.

(НМІУ. – Фонди. – РД.-119. Оригінал завірених печаткою і підписом. На звороті: “Божиею милостию великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович всея великия и малыя и белыя Росіі самодержец”).